

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu**

İNCİ TƏVƏKGÜL qızı QASIMLI

**ƏLAƏDDİN ÇƏLƏBİNİN
“KİTABİ-TACİ-ƏDƏB”
ƏSƏRİNİN TEKSTOLOJİ TƏDQIQI
VƏ MÜQAYİSƏLİ MƏTNİ**

Bakı - 2020

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun Elmi Şurasının 22 may 2019-cu il tarixli 2 saylı iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktorlar: F.e.d., prof. A. Musayeva
F.e.d., prof. M. Kazımov

Rəyçilər: F.e.d., prof. E. Quliyev
F.ü.f.d. A. Əlizadə

Qasımlı İnci Təvəkgül qızı
**“Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin
tekstoloji tədqiqi və müqayisəli mətni”**
Bakı, “Elm”, 2020, 220 səh.

Monoqrafiyada Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin dövrü, mühiti, həyatı, yaradıcılığı təhlil olunmuş, klassik türk ədəbiyyatında nəsr və “Kitabi-taci-ədəb” əsəri geniş şəkildə araşdırılmış, əsər tekstoloji tədqiq olunmuşdur.

“Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin tekstoloji tədqiqi Azərbaycanca bu mövzuda yazılmış ilk elmi araşdırmaadır.

ISBN 978-9952-523-06-5

© akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəşliq İnstitutu, 2020

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	4
I Fəsil	
Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin dövrü, mühiti, həyatı və yaradıcılığı.....	15
Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin dövrü və mühiti	15
Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin həyatı	32
Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığı	41
II Fəsil	
Klassik türk ədəbiyyatında nəsr və Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsəri	45
Klassik türk ədəbiyyatı tarixində nəsr: təşəkkülü və mərhələləri	45
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin ideya-tematik əsasları	59
“Kitabi-taci-ədəb” əsəri XV əsr türk nəsr kontekstində.....	68
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin qaynaqları	81
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin mövzusu, məzmunu, dili və üslubu.....	85
“Kitabi-taci-ədəb” əsərində yer alan Quran ayələri, hədis və rəvayətlər	94
“Kitabi-taci-ədəb” əsərində ədəb anlayışı, ədəb qaydaları, elm, tərbiyə, məktəbdə təhsil, müəllim-tələbə münasibəti.....	106
III Fəsil	
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin tekstoloji tədqiqi.....	118
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri ...	118
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin qrafik orfoqrafik xüsusiyyətləri	123
“Kitabi-taci-ədəb” mətninin müqayisəli təhlili	133
“Kitabi-taci-ədəb” əsərində yer alan poetik nümunələrin müqayisəsi	146
“Kitabi-taci-ədəb” əsərində millətlərin xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi.....	156
“Kitabi-taci-ədəb” əlyazmasının mətnində sözlərin əvəzlənməsi.....	161
“Kitabi-taci-ədəb” əlyazmasının mətnində türk mənşəli sözlər	162
Nəticə.....	173
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	181
Göstəricilər	194
Резюме.....	217
Summary	219

GİRİŞ

Hər bir xalqın keçmişini, mədəniyyətini, ictimai-siyasi tarixini, etnoqrafiyasını, dilini, dinini, mənəvi-ruhi aləmini, etik-estetik dəyərlərini, elmi-fəlsəfi idrakını öyrənmək üçün ilk növbədə həmin xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olan ədəbi əsərlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Hər bir xalqın mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayan bu cür əsərlərin öyrənilməsi, tədqiq olunması, elm aləminə və geniş xalq kütlələrinə çatdırılması qarşıda duran ən aktual məsələlərdəndir. Tarix səhnəsində hər zaman öz layiqli yerini almış böyük türk xalqı bəşər tarixinin müqəddəratını müəyyənləşdirməklə yanaşı, elmi-bədii əsərlərin yaranmasında da öz sözünü demiş, bu sahədə ümumbəşər ədəbiyyatına çoxlu sayda töhfələr vermişdir. Türklər istər islamdan əvvəlki, istərsə də islamın qəbulundan sonrakı dövrlərdə söz sənətinin zirvəsi sayıla biləcək çox sayda bədii abidələr yaratmışlar. Türkdilli yazılı abidələrin mövzusu və ərazisi olduqca genişdir. Bu sahənin ənənəvi təsnifat variantlarını götürsək, yazılı irsin mövzu baxımından zənginliyi bir daha göz önündə canlanır. Bura ədəbiyyat və poeziya ilə yanaşı, təbiətşünaslıq (botanika, fizika, kimya, farmakologiya, astronomiya), riyaziyyat elmləri (cəbr və həndəsə), musiqi və s. daxildir. Əlbəttə, yazılı abidələrin böyük bir qismini islam elmləri (Quran, təfsir, hədis, kəlam, fiqh, təsəvvüf) ilə yanaşı, fəlsəfə və əxlaq, tarix, bioqrafiya, coğrafiya və diyarşünaslıq, ensiklopedik məlumat kitabları və müxtəlif sahələrə aid təzkirələr təşkil edir. Bu qəbildən olan klassik dövrə aid abidələrin tədqiqi və nəşri müasir dövrümüzdə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu əsərlər orta əsr türk xalqlarının tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini orijinal mətnlər əsasında mükəmməl öyrənmək

baxımından olduqca dəyərli, mötəbər qaynaq rolunu oynayır.

Abidələrin elmi tədqiqi və nəşri müxtəlif sivilizasiya məkanlarında formalaşan ayrı-ayrı mədəniyyətlərə xas komponentlərin düzgün elmi mənzərəsinin yaradılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yazılı abidələr istənilən halda hər bir xalqın tarixi keçmişi ilə tanışlıq üçün ən dəyərli və mötəbər qaynaqdır. Başqa sözlə desək, onlar tarixin bədii yaddaşdır. Keçmişin böyük elmi düşüncə potensialı, bədii estetik və mədəni irsi, əxlaqi-mənəvi dünyası ilə yanaşı tarixi hadisələr, gerçəkliklər, əcdadların keçdiyi həyat yolları, hətta onların xəyal və arzuları haqqında bu xəzinədən mükməml məlumat əldə etmək olar. Həmin xəzinəyə toplanan zəngin mirasın müasir elmi metodlarla tədqiqi və nəşri təqribən yüz əlli il öncə Avropa və Rusiyada başlamış, bir əsr ərzində bu proses dinamik inkişaf yolu keçəcək bir sistem halına salınmışdır.

Avropanın London, Berlin, Paris, Roma, Vatikan, Amsterdam, Varşava, Sankt-Peterburq kimi mədəniyyət mərkəzi olan böyük şəhərlərinin, Afrika, Amerika, Asiya və b. xarici ölkələrin əlyazma xəzinələri, kitabxana və muzeylərində minlərlə türkdilli əlyazmanın mövcudluğu onların zənginliyini, rəngarəngliyini, geniş yayılma arealını bir daha təsdiqləyir.

İnsanın düşünmə qabiliyyəti və düşündüyünü, idrak etdiyini yazı və dil vasitəsilə onu ifadə etməsi, əhatəsində olan ictimai topluma çatdırması onu digər varlıqlardan ayıran və üstün tutan ən əsas xüsusiyyətdir. İnsan yarandığı ilk gündən hər zaman ünsiyyətə, onu əhatə edən çevrəsi ilə ən yüksək səviyyədə əlaqə qurmağa səy göstərmişdir. Həyatın dəyişməz qanunları hər bir insanı ətrafdakı digər insanlarla sosial-ictimai bağlantı içərisində yaşamağa, başqaları ilə daim ünsiyyətdə olmağa

sövk etmiş və etməkdədir. İnsanlar bu əlaqələri müxtəlif vasitələrlə davam etdirirlər. Təbii ki, bu ictimai rabitə və qarşılıqlı əlaqə vasitələri arasında ən güclü, ən əsrarəngiz yeri yazı almışdır. Fərdlər arasında ünsiyyətin inkişafının ilkin və davamlı pilləsi hər zaman söz, kəlam, yazı olmuşdur. Lakin unutmamaq olmaz ki, sözün varlığı hər zaman kafi olmayıb, onu da cilalamaq lazım gəlib. Düşüncə gözəl sözlərlə bəzənməli, yazılmalı və təqdim edilməlidir. Çünki istənilən mövzuda söz düzgün və gözəl bir biçimdə söyləndiyi və yazıldığı zaman, şübhəsiz, müraciət olunan tərəfdə, ictimai toplumda öz təsirini açıq-aşkar göstərir. Nəticə etibarilə istənilən qayə əldə olunur. Məsələn bu aspektdən ələ aldığımız zaman hər bir insan həyatını davam etdirməsi üçün gündəlik məişət ehtiyaclarını ödəməyə səy göstərməsi qədər gözəl danışmaq qabiliyyətinə, yazı yazmaq hünərinə sahib olmağa da xüsusi əhəmiyyət verməli, qarşı tərəfə öz fikrini yerli-yerində, gözəl üslubda çatdırmağa diqqət etməli, sözünün hər zaman cilalı və təsirli olmasına səy göstərməlidir.

İslam-türk mədəniyyəti tarixinin ədəb və sosial həyata aid mənbələrin müsəlman-türk cəmiyyətinin əməl etdiyi qaydalar, davranışlar, insanlarla münasibətdə bir uyum içində olması, nəzakət və incəlik, ədəb qaydaları, davranış qaydaları, bəşəri münasibətlərin qurulması, gündəlik həyatın digər məşğuliyyətlərini mövzu alan “Kitabi-taci-ədəb” kimi əsərlər mədəniyyətin formalaşmasında çox vacib yeri olan adət-ənənələrin, tarixin və s. öyrənilməsində dəyərli mənbə hesab olunur. Türk tarixi, türk mədəniyyəti araşdırılarkən bu kimi vacib mənbələr mütləq incələnməli, lazımlı məqamlar ortaya qoyulmalıdır. Türk dünyasının orta q ədəbi nəsr abidələri olan “Kutadğu bilik”, “Dədə Qorqud” kimi, Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbi tərəfindən yazılmış,

leksik, semantik baxımdan çox dəyərli olan “Kitabi-taci-ədəb” əsəri də diqqətəlayiqdir.

Yer üzündə yaşamış bütün mədəni xalqların ictimai həyatlarında yazmaq hər zaman önəm kəsb etmiş, yazı öz canlılığını daim qorumuş, demək olar ki, tarix səhnəsində mövcud olmuş istənilən millətdə, xalqda mütləq yazıçılar, söz demək, söz yazmaq ustalarının xüsusi məqamı olmuş, yazarlar daima bir addım öndə dayanmışlar. Unutmaq olmaz ki, bir millət hansı ölçüdə zəngin və bəlağətli bir dillə danışır və yaza bilirsə, deməli, o ölçüdə də düşünür. Hansı səviyyədə düşünə bilirsə, deməli, o millətin söz sənətinin inkişaf səviyyəsi, danışmaq qabiliyyəti, yazı mədəniyyəti də o qədərdir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Anadolu ərazisində qələmə alındığını nəzərə alaraq belə bir fikir söyləmək olar ki, bu əsər Anadoluda yerləşmiş insanlara xitab olaraq yazılmışdır və XV əsr Anadolu insanının fikirlərini, düşüncəsini, mədəniyyətini, əxlaqını, tərbiyəsini, elmini, dilini, şivəsini, dinini, adət-ənənəsini əks etdirməsi baxımından bizim üçün dəyərli sirlər xəzinəsi, araşdırma mənbəyi hesab olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əsərin müəllifi olan Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Ələddin Çələbi Sivas vilayətinin Amasya sancağında anadan olmuş, orada yaşamış, yaratmış və yenə də orada 1470-ci ildə həyatla vidalaşmışdır (149, 16). Müəllifin doğum tarixi haqqında dəqiq məlumatla rastlaşmasaq da, mənbələrdə verilmiş məlumatlara əsasən onun Fateh Sultan Məhməd dövründə (1451-1481) yaşamış olduğunu, hətta müəllifin gəncliyinin daha əvvəlki illərə, Fateh Sultan Məhmədin atası II Muradın (1421-1451) hakimiyyət illərinə təsadüf etdiyini də söyləyə bilərik (149, 16). Əsərin yazılma tarixinə gəlincə, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “Kitabi-taci-ədəb” əsəri 1453-cü ildə, İstanbulun fəthi zamanı yazılmışdır [179, 105a].

Dünyanın bir çox xalqlarının ədəbiyyatında ortaq nöqtələr kifayət qədərdir. Onların kökü həmin xalqların mifologiyasına, qədim inanclarına və əlaqələrinə gedib çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinin, ədəbiyyatının qarşılıqlı öyrənilməsi, mədəniyyətlərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılmasına yardım edir. Bütövlükdə xalqların mədəniyyət tarixində mifologiya və ədəbiyyat xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa o, həm də sosioloji elmlər sahəsindəki araşdırmaların nə dərəcədə elmi əhəmiyyət kəsb etməsini göstərməkdədir.

Bütün bunları nəzərə alaraq dünya xalqları arasında özünəməxsus yeri olan türk xalqının ortaya qoyduğu dəyərlərin ədəbi və elmi təhlilinin vacibliyi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan zəngin və ulu türk və İslam mədəniyyətinin, habelə türk bədii söz sənətinin inkişafı, türk ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində nəsr kimi aparıcı bir janrın araşdırılması, kompleks şəkildə təhlil olunması, geniş aspektdə müzakirə zərurəti, eyni zamanda tədqiqat işinin mövzusunun daha əvvəl Azərbaycan mətnşünaslığı və ədəbiyyatşünaslığında tam olaraq araşdırılması bu sahədə tədqiqatın əhəmiyyətini artırmaqdadır.

Beləliklə, “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Azərbaycandakı nüsxələri əsasında hazırladığımız bu araşdırmada belə qənaətə gəlmişik ki, əsərdə ələ alınan bütün mövzuların demək olar ki, hamısı İslam anlayışı ilə yazılmışdır. Dövrünün yaşam tərzini əks etdirməsi, qadınlarla bağlı yüksək fikir, dövrünün təlim-tərbiyə həyatına baxış, ədəb-ərkan qaydaları və sosial həyata dair düşüncələr baxımından diqqətəlayiqdir. Müəllifin fikrinə əsasən hər müsəlman ədəb öyrənmək məcburiyyətindədir və gözəl əxlaqlı olmalıdır. Onun fikrincə, İslamın qaynağı ilahidir. Möminlər ədəbi və gözəl əxlaqı Məhəmməd (s) peyğəmbərdən, o da Cəbrayıl vasitəsilə Allahdan öyrənmişdir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərini tədqiqata cəlb etməyimizdə əsas məqsəd yüksək əxlaqi dəyərlərin, müsbət insani keyfiyyətlərin, ədəb qaydalarının təbliği və cəmiyyətə çatdırılması, bu məqsədlə yazılmış və öz əhəmiyyətini günümüzdə qədər qoruyub saxlamış qiymətli əsəri cəmiyyətə yenidən tanımaq, ondan yararlanmaq, nəhayət, keçmişimizdən günümüzdə qədər körpü salan bu cür yüzlərlə əsərin arxivlərdən, əlyazma xəzinələrindən çıxardaraq oxuculara çatdırmaqdır. Türk-Osmanlı klassik nəsr ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əlaəddin Çələbinin həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixinə nəzər salarkən mənbələrdə onunla bağlı o qədər də geniş məlumatlara rast gəlmirik. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi Əlaəddin Çələbinin bir şair kimi deyil, nasir kimi tanınmasından irəli gəlir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə nəsrə o qədər də üstünlük verilmədiyi üçün nəsrə yazan müəlliflər haqqında məlumatlar da çox deyil. Buna baxmayaraq, tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı müraciət etdiyimiz bir çox mənbələrdə Əlaəddin Çələbi ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə edə bildik. Əlaəddin Çələbinin həyat və yaradıcılığına işıq salan məxəzlərdən biri görkəmli türk-Osmanlı ədəbiyyatşünası Müəllim Nacinin 1890-cı ildə qələmə aldığı “Əsami” əsəridir (153, 50). Buna bənzər lakin Muallim Nacinin əsərindən daha geniş və müfəssəl məlumatların yer aldığı digər bir mənbə də Mehmet Süreyyanın 1893-cü ildə qələmə aldığı “Sicilli-Osmeni” əsəridir (150, 40). Tanınmış tədqiqatçı İbrahim Əlaəddin Qovşa da özünün “Türk məşhurları” əsərində Əlaəddin Çələbi haqqında məlumat vermişdir (70, 55). Əlaəddin Çələbinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı sonralar çap olunan ədəbiyyat tarixi əsərləri, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı mənbələrdə də müəyyən məlumatlar yer almaqdadır. Buna misal olaraq Katib Çələbinin “Kəşf əz-zünun” (65, 211), Mehmet Tahir Bursalı “Osmanlı müəllifləri” (105,

354), Fəhmi Ədhəm Karatay “Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe yazmalar kataloğu II cilt” (91, 354), Vəsfı Mahir Koca-türk “Türk Edebiyatı Tarihi” (94, 303) və s. kimi əsərlərdə də məlumatlar mövcuddur. Türk nəsr tarixinin dəyərli abidələrindən sayılan “Kitabi-taci-ədəb” əsəri klassik türk ədəbiyyatı tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edərək müxtəlif dövrlərdə araşdırma mövzusu olmuşdur. Əsasən, Türkiyədə bir neçə tədqiqat işinin obyektı olmuş bu əsərlə bağlı məqalə və tədqiqat işləri yazılmışdır. Belə ki, 1989-cu ildə Marmara Universitetində Yahya Akyüz tərəfindən “Tarikül-edəb”de eğitim ve öğretim” (“Təriqül-ədəb”də təlim-tərbiyə) adlı magistr buraxılış işi yazılmış, ancaq çap olunmamışdır. 1990-cı ildə Dokuz Eylül Universitetində Sabri Çap tərəfindən “Hadisleri bakımından “Tarikül-edəb” (Hədislər baxımından “Təriqül-ədəb”) adlı magistr buraxılış işi yazılmış, ancaq çap olunmamışdır. Daha sonra bu əsəri prof. Mehmet Şeker Türkiyədəki mövcud nüsxələr əsasında transfoneliterasiya etmiş və kitab şəklində 2002-ci ildə çap edilmişdir (122, 303s). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə əsər və onun AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan üç nüsxəsi haqqında ilk dəfə olaraq türkoloq alim prof. A.Musayeva 1991-ci ildə “XV yüzillik nəsr abidəsi “Taci-ədəb” adlı məqaləsində geniş elmi məlumat vermiş və əsərin ədəbiyyat tarixi baxımından çox qiymətli bir mənbə olduğunu vurğulamışdır (35, 43). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsər ilk dəfə olaraq Türkiyədə tədqiqata cəlb olunsada, onun mövcud Bakı əlyazma nüsxələri haqqında məlumat verilməmişdir. Bunun səbəbi türkiyəli tədqiqatçıların əsərin Bakı nüsxələri haqqında məlumatlarının olmamasıdır. Araşdırma zamanı maraqlı bir fakt da ortaya çıxdı ki, Türkiyədə aparılan tədqiqatlar zamanı əsərin adı “Təriqül-ədəb” kimi göstərilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Türkiyədə mühafizə

zə olunan əlyazmalarda əsərin adı məhz bu cür qeyd olunur. Lakin bizim apardığımız araşdırmalar zamanı bu əsərin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan üç mükəmməl əlyazma nüsxənin frontospisində “Həzə Kitabı-taci-ədəb” (“Bu “Taci-ədəb” kitabıdır) yazıldığı aşkar olunmuşdur. Buna görə də bizim tərəfimizdən Azərbaycanda aparılan tədqiqat işində əsərin adı “Kitabi-taci-ədəb” kimi göstərilmişdir. Qeyd olunan bu əsər daha sonra bu tədqiqat işinin müəllifi - İnci Qasımlı tərəfindən mövcud Bakı nüsxələri əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Belə ki, əsərin mətni transfoneliterasiya edilərək fotofaksimile ilə birlikdə 2014-cü ildə “Taci-ədəb” adı altında kitab şəklində nəşr edilmişdir (24, 291).

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi Azərbaycan mətnşünaslığında bu əsərin ilk dəfə ayrıca bir tədqiqat obyektini kimi seçilməsi ilə səciyyələnməkdədir. Tədqiqatın konkret elmi yenilik məqamlarını aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan mətnşünaslığında Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Ələddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsəri tekstoloji tədqiqata cəlb olunmuş, mətn şəklində araşdırılmışdır. Əsər ilk dəfə kompleks şəkildə təhlil olunmuş, haqqında hərtərəfli məlumat verilmişdir;

- İlk dəfə müqayisəli və geniş aspektdə araşdırma aparılaraq bu əsərin ictimai dəyərlərinin, habelə islam ideologiyasından bəhrələnərək insanların həyatında özünəməxsus rolunu tədqiq olunmuşdur;

- Bununla yanaşı deyə bilərik ki, bu elmi araşdırma vasitəsilə ilk dəfə olaraq, “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin məzmununu, qrafik, orfoqrafik, arxaik xüsusiyyətləri geniş şəkildə ortaya qoyulmuş və üslubu, məqsədi, prinsipi, əhəmiyyəti, metodu göz önündə tutularaq bir nəsr əsəri kimi araşdırılmışdır;

- Habelə, bu tədqiqat işində XV əsr türk ədəbi həyatının təzahürlərinə, o cümlədən o dövrün ədəbi həyatında olduqca

əhəmiyyət kəsb edən nəsr növünə dəqiqliklə yanaşılmış, bu sahə geniş şəkildə analiz olunmuş və nəsrin o dövrdəki əhəmiyyətindən geniş danışılmışdır. Bu əsər haqqında görkəmli elm adamlarının, mütəfəkkirlərin tutarlı elmi dəlil və sübutlarına ilk dəfə olaraq geniş yer verilmişdir;

- Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq “Quran”a istinadən verilmiş ayə və surələr, Məhəmməd Peyğəmbərin (s), bəzi övliyaların həyat hekayələrindən götürülmüş nəsihətlər, müəllifin öz nəsihətləri haqqında məlumatlar geniş araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur;

- Eyni zamanda bu əsərin yazılmasında istinad olunmuş mənbələrin demək olar ki, hamısı bütünlüklə araşdırılmış, sistemli şəkildə qeyd olunmuşdur;

- Bütün bu sadaladığımız elmi yeniliklərlə yanaşı, ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində arxaikləşərək dilimizdən tamamilə çıxmış qədim türk sözlərinin yenidən araşdırılması səbəbləri də geniş bir şəkildə tədqiq olunmuş, açıqlanmışdır;

- Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsəri mətnşünaslıq, dil, ədəbiyyatşünaslıq, din baxımından araşdırılmış və Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu əlyazma tekstoloji tədqiq olunmuş, mövcud əlyazma nüsxələri arasında müqayisəli mətn hazırlanmışdır.

Monoqrafiya Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığı ilə əlaqədar gələcək tədqiqatlar üçün etibarlı mənbə rolunu oynaya bilər. Tədqiqat işi təcrübə ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, şərqşünaslıq, dilçilik və başqa filoloji elmlərin yeni faktlarla və maraqlı təhlillərlə zənginləşməsi baxımından mənbə kimi əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Belə ki, tədqiqat işində müəllifin yaşadığı XV əsrin ədəbi mühiti, ədəbi nəsr haqqındakı elmi qənaətləri, həmçinin müəllifin ədəbi simasını, yaradıcılığını tanıdan bütün yarım fəsilələr gələcəkdə türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinin qədim və

orta əsrlər bölməsinin öyrənilməsi prosesində həm köməkçi, həm də mövzu etibarilə yeni faktoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eləcə də, əsər bütünlüklə tarixi qrammatika və ədəbi dil baxımından da faydalı ola biləcək bir mənbə səviyyəsindədir. Tədqiqatın nəticələrindən orta əsrlər klassik türk ədəbiyyatının tədrisində də istifadə oluna bilər. Təbii ki, bu elmi araşdırmanın elmi-praktik əhəmiyyəti birbaşa bu işin elmi yeniliyi ilə sıx bağlı olub, istər klassik dövr, yaxud ilkin İslam dövrü, istərsə də Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti dövründə türklərin ədəbi mövqelərinin, xüsusən də ədəbi əsərlər içərisində xüsusi əhəmiyyət daşıyan nəsr janrının hansı səviyyədə olması, bu tədqiqat işində araşdırılan əsərin dil faktorları ən mühüm elmi-nəzəri əsasları təşkil etməkdədir. Habelə klassik türk ədəbiyyatında bu janrın təşəkkül tapması, formalaşması, klassik dövrün ictimai-siyasi və mənəvi təsirləri altında ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri baxımından rəngarəngliyini göstərmək elmi araşdırmanın ən başlıca əhəmiyyətlərindən sayılmaqdadır. Elmi-praktik əhəmiyyət baxımından bu tədqiqatdan əldə olunan nəticələrin və nəzəri müddəaların türk ədəbiyyatı sahəsində gələcək elmi araşdırmalar üçün müəyyən köməklik göstərəcəyini də xüsusi qeyd etmək mümkündür. Bununla yanaşı tədqiqat işi təcrübə əhəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən türk ədəbiyyatı və tarixi sahəsində, türk ədəbi tənqidi istiqamətində mühazirə və seminarların hazırlanmasında elmi qaynaq kimi, həmçinin qədim türk dilinin, mədəniyyətinin öyrənilməsinə dair köməkçi dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər.

Monoqrafiyanın əsas məqsədi Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbi və onun “Kitabi-taci-ədəb” əsərini hərtərəfli tədqiq etmək, onun klassik nəsr əsərləri baxımından elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı elmi vəzifələr qoyulmuşdur:

- Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin dövrü, mühiti, həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat vermək;

- Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin elmi-ədəbi irsinin əlyazma nüsxələrini üzə çıxartmaq və onlar haqqında konkret təsəvvür yaratmaq;

- Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərini türk ədəbiyyatında və türk mətnşünaslığında nəsr əsərlərinin təşəkkülü, formalaşması, inkişafı, insanların həyatına dair bu şəkildə yazılmış əsərlərin təsiri və bu ədəbiyyatla formalaşan türklərin ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi həyat tərzində bu əsərin ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq, klassik dövr ədəbiyyatında nümunələrlə fikirləri əsaslandırmaq;

- “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələri barədə məlumatları ümumiləşdirmək, onların elmi-paleoqrafik təsvirini, tekstoloji müqayisəsini vermək;

Tədqiqat prosesində, təbii ki, ilkin qaynaqlar araşdırılmış, türk ədəbiyyatşünaslığı başda olmaqla, Azərbaycan, Avropa, rus, türk şərqşünaslığının üstün elmi təcrübəsindən faydalanaraq elmi tədqiqat işində müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, sistemli təhlil və kompleks tədqiqat üsulu tətbiq edilmişdir.

Tədqiqat işi AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Mənbəşünaslıq və yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və tədqiqatdan çıxarılan nəzəri-təcrübi nəticələr müəllifin nəşr etdirdiyi kitabda, elmi məcmuələrdə çap etdirdiyi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmış, bir sıra beynəlxalq konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələrlə çıxış edilmişdir.

I FƏSİL

ƏLİ İBN HÜSEYN ƏL-AMASI ƏLAƏDDİN ÇƏLƏBİNİN DÖVRÜ, MÜHİTİ, HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin dövrü və mühiti

Dünyanın yaradılışından bu günə qədər insan həyatının ayrılmaz hissəsini maddi tələbatla yanaşı, mənəvi tələbat olan əxlaq təşkil etmişdir. İnsan təkcə təbiətin ona verdiyi nemətlər ilə kifayətlənməyib, öz hərəkət və davranışlarına da nəzarət etməyi, onu dəyərləndirməyi, bəyənməyi və pisləməyi bacara bilmişdir. Məhz bu bacarığın sayəsində əxlaq və əxlaqi dəyərlər meydana gəlmişdir. İnsan saysız-hesabsız hərəkət və davranışlar içərisindən daha düzgün yol seçmək üçün bəşəriyyətin topladığı və əsrlərdən-əslərə verdiyi təcürübəni qavramış, bunlardan ən yaxşılarını özü üçün davranış qaydası seçmişdir. Bununla bərabər insanların davranış normalarının məcmusunu təqdim edən əxlaq və ya mənəviyyat bütün bəşər tarixi boyunca sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı dərəcəsində dəyişikliklərə uğramışdır. İqtisadi və ictimai tərəqqisi ilə əxlaq sahəsində də tərəqqi olmuş və olmaqdadır” (170, 4). Əxlaq və mənəvi kamilləşmə ilk növbədə, özünü dində göstərmişdir. Səmavi və dünyəvi dinlərin hamısının əsasında insanlara gözəl keyfiyyətlər aşılamaq, onları əxlaqi-mənəvi dəyərlər sahibi etmək məqsədi dayanmışdır. Dinlər dünyanın əşrəfi olan insanı mükəmməlləşməyə doğru sövq etmiş, onun təkmilləşmə istiqamətini yalnız xeyrə doğru yönəlmiş və insanın kamilləşməsində böyük rol oynamışdır. A.Hamdi Akseki (1887-1951) yazır ki, “əxlaqın ən sağ-

lam istinadgahı dindir. Din olmazsa, fərdlərdə yüksək əxlaq və fəzilətdən əsər qalmaz və belə fərdlərdən təşəkkül tapmış bir cəmiyyətin intizam və ahəngi olmaz” (50, 8). Öz əxlaqimənəvi dəyərlərinə görə dünya ədəbiyyatında daha çox Şərq ədəbiyyatının xüsusi payı vardır. Xüsusən orta q şərq-müsəlman ədəbiyyatı hesab edilən, islam meydana gəldikdən sonra yaranan orta əsrlər ədəbiyyat nümunələrinin əksəriyyətində mənəvi dəyərlərin tərənnümünə rast gəlirik. Ömər Xəyyam (1048-1131), Mövlanə Cəlaləddin Rumi (1207-1272), Sədi Şirazi (1184-1291), Əbdürrəhman Cami (1414-1492) yaradıcılıqlarının qayəsini işıqlı fikirlər, saf duyğular, nəcib əməl və ideallar təşkil edir. Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri də buna bariz nümunədir. Kitabın sonunda Sədi deyir: “...arif adamlara aydındır ki, (bu sözlər də onlar üçün yazılmışdır) şəfaverici nəsihət inciləri zərif ibarə sapına düzülmüş və acı məsləhət dərmanları şirin zarafat balına qarışdırılmışdır ki, insanın yorğunluğa mail olan təbiəti bu sərvəti qəbul etməkdən məhrum qalmasın” (30, 5). Azərbaycan ədəbiyyatının dahi şairləri Nizami Gəncəvinin (1141-1209), Məhəmməd Füzulinin (1494-1556), İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) yaradıcılıqlarının əsasını, özəyini insan və cəmiyyət, insan və mənəviyyat, insan və kamilləşmə təşkil etdiyindən onların etik görüşləri haqqında onlarla monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Azərbaycanın digər şair və yazıçılarının da əsərlərində (M.Övhədi, Ş.İ.Xətai, Ə.Təbrizi) də bu mövzu geniş yer tutur. Böyük Azərbaycan alimi, filosofu, pedaqoqu Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) əxlaq elminə dair yazdığı “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin də orta əsrlər şərq mədəniyyəti və fəlsəfəsi tarixində özünəməxsus yeri olmuş, “yeddİ yüz ildən artıq bir müddət ərzində bu kitab Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsliyi kimi şöhrət tapmışdır” (43, 3-31). Həqiqətən ədəb və mərifət kəsb etmək istəyənlər

üçün misilsiz olan bu əsəri oxumaqla insan ömrü boyu ona başı ucalıq gətirən keyfiyyətlərə sahib ola bilər. Tusi bu elmin vacibliyindən bəhs edərək ona belə tərif verir: "Bu elm insani-nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki, onun iradəsi ilə edilən bütün davranış və rəftar gözəl, tərifə layiq olsun" (43, 42). O belə nəticəyə gəlir ki, "deməli, bu dünyadakı bütün mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət dünya sənətlərinin ən şərəflisi olmalıdır" (43, 81). Əxlaq elmindən bəhs edərək islam meydana gəldikdən sonra yaranan fəlsəfi cərəyanların da rolunu qeyd etmək lazımdır, çünki bu cərəyanların da özləri üçün təsbit etdiyi əxlaq qaydaları olmuşdur. Bunlardan ən geniş yayılan VIII əsrdə yaranan və X əsrdə Həllac Mənsurun (h.858-922/m.1480-1544) təlimində geniş vüsət tapan sufilik cərəyanının rolu daha böyükdür. Sufilikdə isə ən gözəl, nümunəvi əxlaq peyğəmbərlərin (s) ədəbi hesab olunur, çünki onlar Allah tərəfindən seçilmiş və əxlaqlandırılmışdır. Əgər orta əsrlərə qədər əxlaq və mənəviyyat haqqındakı fikirlər hər hansı bir fəlsəfi və ya bədii ədəbiyyat nümunələrinə daxil idisə, nisbətən sonrakı dövrlərdə əxlaq nəzəriyyəsi və əxlaq nəzəriyyəçiləri meydana gəldi. Artıq onun ayrıca nəzəriyyəsinə verməyə və nəzəriyyəni kitab şəklində hazırlamağa başlayırlar. Onların əksəriyyəti əxlaqın yalnız müsbət cəhətləri ehtiva etdiyini söyləyirlər. Təbii ki, bu nəzəriyyəni hazırlayan şəxsin dünyagörüşü, etiqadı, mənsub olduğu xalqın mentaliteti də burada öz əksini tapırdı. Orta əsrin tanınmış alimi Abdullah ibn-əl Müqəffa (h.720-756/m.1342-1379) insanların rəftarı və davranışları barədə öz düşüncə və fikirlərini "Böyük işlər üçün nəsihətlər" ("əl-ədəb əl-kəbir") və "Kiçik işlər üçün nəsihətlər" ("əl-ədəb əs-sağir") kitablarında vermişdir. "Əl-ədəb əs-sağir" kitabının müqəddiməsində o yazır: "Bu kitabda öz ruhunun təkmilləş-

məsi, baxışların aydınlığı və düşüncəsinin canlılığının qayğısına qalan insanların mötəbər fikirləri göstərilib, onlarda ləyaqətli əməllərə və nəcib işlərin yerinə yetirilməsinə yol göstərilir” (171, 339). Türk ədəbiyyatı tarixində bu xüsusiyyətləri islam dininin gətirdiyi yeniliklərdə görmək olar. Böyük və zəngin türk ədəbiyyatında islama qədər vəsf döyüş, qadın və şərəbla bağlı idisə, islam meydana gəldikdən sonra mədəni və iqtisadi yüksəliş adamların estetik zövqlərində və mənəvi tələbatında da dəyişikliyə səbəb oldu. Məhəmməd Peyğəmbərin (s) insanları birləşdirə bilən dini və siyasi dühası sayəsindədir ki, müsəlmanlar öz varlıqlarını idrak edərək cəhalət və hərc-mərclik vəziyyətindən çıxdılar və mədəniyyət tarixində öz yerlərini tutmaq üçün hazır oldular.

“Kitabi-taci-ədəb” əsəri də insanların gözəl əxlaq olmadan uzağa gedə bilməyəcəyi gerçəyini ortaya qoyur. Yəni “ədəb qaydaları olmadan əxlaqın, əxlaq olmadan da qanunların tək başına dünya və axirət səadətini təmin etmək üçün yetərli ola biləcəyini söyləmək mümkün deyildir” prinsipindən çıxış edərək insanları ədəbli olmağa səsləyir. Hər insanı yönəldən bir məmurun ola bilməyəcəyi üçün, yalnız qanunların olması bir cəmiyyəti yönəltmək üçün yetərli olmaz. Onların vicdanlarına təsir edəcək bir çox əxlaqi əsaslara da ehtiyac vardır. Bir cəmiyyətdə ədəbə riayət edilmirsə, orada əxlaqın varlığından bəhs edilməyəcəyi kimi, ədəb və əxlaqa diqqət etməyən cəmiyyətlərdə hüquqa hörmət, nizam və intizamdan bəhs etmək də mümkün deyil. Şərq dünyasında bütün əxlaq qaydalarının qaynağı, mənbəyi, təməli təbi olaraq “Quran” və ondan bəhrələnən əsərlərdir. Bəhs etdiyimiz Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsəri də “Quran”ın təməl prinsiplərinə əsaslanaraq, ədəb qaydalarından bəhs edən bir əsərdir. İslam dininin insanpərvər müddəaları, əxlaqi-mənəvi gözəlliyə, ruhi-batini kamilliyə çağıran inam-

ları ehtiva olunan “Kitabi-taci-ədəb” əsərində “Quran”ın müdrik ibrətamiz kəlamları yeni bədii vüsətlə qələmə alınmış, ayə və surələrin irfani xüsusiyyətlərinə bədii gözəllik əlavə olunmuşdur. İlahi hökmlərdən qaynaqlanan, müqəddəs arzu və amalları, humanist ideyaları təbliğ edən bu əsər misilsiz mənəviyyat xəzinəsi, insani dəyərlər toplusudur. Əsər 27 bölümdən ibarət olub, hər bölümdə bir ədəb qaydasından bəhs olunur. Əlaəddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmış XV əsr nəsr abidəsi “Kitabi-taci-ədəb” əsəri bir nəsihət kitabı kimi bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Əsərdə “Quran” ayələrinə əsaslanaraq dini mövzuda, övliyaların həyat hekayələrinə dayanaraq elm və ədəb haqqında, müəllif öz fikir və düşüncələrinə dayanaraq həyati məsələlərə baxış mövzusunda dəyərli nəsihətlər vermişdir. Bu nəsihətlərin beş əsr bundan əvvəl dilə gəldiyini və yazıldığını nəzərə alsaq və onların bu gün də öz dəyərlərini itirmədiklərini göz önündə tutarsaq, bu əsərin nə qədər qiymətli olduğunu anlayırıq. Əsər demək olar ki, tamamilə nəsihətlərdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə başlıqlar altında, sonra isə həmin başlıqlara uyğun olaraq gözəl nəsihətlər vermişdir. Nəsihətlər əsasən türkcə olsa da, ərəbcə və farsca kəlmələrdən də çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bəzən nəsihətlər həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə verilmişdir. Müəllif nəsihətlərini şeir olaraq əsasən farsca, ərəbcə, çox az isə türkcə vermişdir. Nəsr şəklində olan nəsihətlər türkcə yazılsa da, şeir formasında olan nəsihətlər ərəb və farsca yazılmışdır. Əsərin Azərbaycan nüsxəsində yalnız iki yerdə türkcə yazılmış şeirə rast gəlirik. Ancaq araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, Türkiyə nüsxələrində türkcə yazılmış şeirlər çoxluq təşkil edir. Nəsrə olan nəsihətlər axıcı və anlayışlı bir şəkildə yazılmışdır. Şeirlə yazılmış nəsihətlər isə bəzən çox qafiyəsiz formadadır. Bəzi qafiyəli və gözəl şeirlər vardır ki, araşdırma nəticəsində

müəllifin bu şeirlərin bəzilərinin Sədinin “Gülüstan” əsərindən götürdüyünü gördük. Ancaq bəzi qafiyəsiz şeirlərin müəllifin özünün yazdığını düşünürük. Əsərdəki dəyərli nəsihətlər insan həyatı üçün vacib amillərdəndir.

Türk ədəbiyyatının tarixi inkişafında XV əsr böyük çevriliş dövrü olmuşdur. Bu dövr ədəbiyyatında istər forma, istərsə də məzmun baxımından ciddi inkişaf müşahidə olunur. Digər tərəfdən həmin dövr dini-əxlaqi ədəbiyyatın da böyük sürətlə inkişaf etdiyi dövr olmuşdur. XV əsrdə türk dili böyük bir imperatorluq olan və hakim olduğu sivil ölkələri idarə etmə iddiasında və iqtidarında olan böyük bir dövlətin və millətin ortaq islam mədəniyyətində xüsusi yerin almasını təmin edəcək bir söz zənginliyi və ifadə üstünlüyünə malik olmuşdur. Bu əsrdə Osmanlı türkcəsindəki ədəbiyyatın inkişafının təşviq edici səbəblərindən biri də məhz hökmdar ailəsinin şair və şair şahzadələr yetişdirmiş olmasıdır. Bu hökmdar və şahzadələrin həm yüksək səviyyəli şeirlər söyləyəcək qədər dil və ədəbiyyata hakim olmaları, həm elm xadimlərinin və şairlərin qiymətini bilmələri ölkələrindəki elm və sənətin səviyyəsini qaldırmışdır (57, 437-439). Fateh Sultan Məhmətdən sonra taxta keçən və Ədli təxəllüsü ilə şeirlər yazan oğlu II Bəyazid Sultan Məhmət kimi sərbəst fikirli olmaqla yanaşı, oxumağa, oyrənməyə və habelə şeirə marağı olan bir hökmdar olmuşdur, atasının dövründən başlayan elm və ədəbiyyata olan ciddi meylini öz hakimiyyəti dövründə də davam etdirmişdir. II Bəyazidin hakimiyyəti illərində Anadolu və Rumeli şairlər mənbəyinə, paytaxt İstanbul isə Şərqi mədəniyyət və elm ocağına çevrilmişdir. II Bəyazidin 1454-1481 tarixləri arasındakı iyirmi yeddi illik müddətdə, XVI əsrin ilk yarısına qədər xüsusi bir şahzadə sancağı kimi diqqət çəkmiş Amasyada türk mədəniyyəti və ədəbiyyatına dərin təsir edən ədəbi şərait meydana gətirməsi

danılmaz faktıdır. XV əsrdə Amasyada yetişən şair sayı XIV əsr ilə müqayisə edilə bilməyəcək qədər çoxdur. Xüsusilə II Bəyazid dövründə Amasya bir çox dövlət, elm və din xadimlərinin, şair və sənətkarların yetişdiyi kiçik İstanbul mahiyyətində olmuşdur. Belə ki, Amasya Osmanlı şahzadələrinin ilk təhsillərini aldıkları, idarəçilik və əsgərliklə bağlı təcrübə qazandıqları bir şahzadə sancağı idi. Şübhəsiz, Amasyanın bu ehtişamındakı ən böyük rolu II Bəyazid oynamışdır. Bu baxımdan Amasyanın o dövrdəki mədəni zənginliyini vurğuladıqda və ya o dövrdə yaşayıb, yaratmış hər hansı bir yazar haqqında danışıldığında mənbələrdə mütləq II Bəyazidin adına rast gəlinəcəkdir. Bunu II Bəyazidin şairlərə, sənətkarlara, elm xadimlərinə və üləmalara diqqətinin nəticəsi olaraq da qəbul etmək olar. Üzərində araşdırma apardığımız əsərin müəllifinin də bu dövrdə və Amasyada yaşadığını düşünərsək onun necə bir elmə sahib olduğunu bilmək bir o qədər də çətin olmaz.

Türk tarixi türklərin yer üzündə görüldüyü, türk ədəbiyyatı tarixi də türkcə ilk yazının yazıldığı tarixdən başlayır. Bu gün əlimizdə olan tarixi sənədlər miladdan əvvəl V-VIII əsrlərə dayanan abidələrin məzar daşlarındakı yazılardır. Ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində ən böyük köməkçimiz olan xüsusilə dil və düşüncə baxımından böyük bir əhəmiyyət daşıyan “Orxon” abidələri və bunların sahibi olan Çin mənbələrinin Tu-Kiyu dedikləri Gök Türklərin araşdırılması olmuşdur. “Orxon” abidələrindən başqa bu gün əlimizdə olan şeir parçalarının ən qədimi yenə VIII əsrə aiddir. Ayrıca IV-V yüzilliklərdə Çinin cənubunda heqemonluq edən türklərin şeirləri isə çincəyə və çincədən türkcəyə çevrilmiş olaraq əlimizdədir. Yazılı ədəbiyyatdan başqa çox zəngin bir sözlü ədəbiyyatımız vardır. Əsl mətnləri əldə olmayan ancaq ağızdan toplanmış olan bu qədim dastanların

zamanını bilmək çox çətinidir. Türk ədəbiyyatı tariximizin başlıca mənbəyi olan qədim təzkirələrin və bioqrafik məlumatlarla bağlı bəzi əsərlərin toplanması ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində ən mötəbər mənbədir. Türk ədəbiyyatı tarixində əsaslı iki dönüş nöqtəsi vardır. Bunlar türk ədəbiyyatı tarixinin də istiqamətini dəyişdirmiş və yeni dövrlərin başlanğıcı olmuşdur. Bu dönüş nöqtələrindən biri İslam dininin qəbulu, o biri isə qərbə yönəlmə hərəkatidir. Birincisində türklər yeni dinin birləşdirici təsiri altında, ikincisində isə Qərbin siyasi, sosial, mədəni hadisələrinin təsiri altında mənimlənməyə sövq edilmişdir. Türk ədəbiyyatı tarixi də bu dönüş nöqtələrinə görə dövrlərə ayrılmışdır.

1. İslamın qəbulunadək olan türk ədəbiyyatı
2. İslam dininin təsiri altında inkişaf edən türk ədəbiyyatı
3. Qərbin təsiri altında inkişaf edən türk ədəbiyyatı

İslam dininin qəbulundan əvvəlki dövr hələ də yetərli dərəcədə aydınlanmış və araşdırılmış deyildir. Bu dövrə aid məlumatlar xarici alimlərin tapıb ortaya qoyduqları abidələr, sənədlər və bunlara dayanan araşdırmalardır desək yanlışdır. Ədəbiyyat tariximizin mənbələri xarici və yerli olmaqla iki ayrı qoldadır. İslamdan əvvəlki dövrdən qalmış “Orxon-Yenisey” yazıları, İslamdan sonra qələmə alınmış “Kutadqu-Bilik” kimi əsərlərimizin bizə tanıtılması ədəbiyyat tarixində böyük rol oynayır. Bunlar ədəbiyyat tariximizin başlıca mənbələridir. Daha sonrakı dövrlərdə yazılmış əsərlərlə, bunların müəlliflərini bizə tanıdanlar isə təzkirələr və bunların bənzərləridir. XV əsrdən bu yana Anadolu, Balkanlar və bütün Osmanlı imperiyası ərazisində inkişaf edən dili “Osmanlı Türkcəsi” deyə tanıyırdıq. Bunun ilk səbəbi imperatorluğun Rumeli və Balkanlardakı torpaqlarının da Anadolu qədər geniş olması və getdikcə genişlənməsidir. Bu səbəblə “Osmanlıca” adı türkcədən ayrılan və ya türkcə olmayan bir

dil deyil, çox geniş ərazilərə hakim böyük bir dilin adıdır. Türk dili bu əsrdə tam bir imperatorluq halına gələn və hakim olduğu ölkələri idarə iddiasında və iqtidarında olan böyük bir dövlət və millətin ortaq İslam mədəniyyətində söz sahibi olmasını təmin edəcək bir söz zənginliyi, ifadə üstünlüyü səviyyəsində inkişaf etmişdir. Osmanlı türkcəsi eyni torpaqlarda yaşayan ərəb, fars, yunan və balkan dilləri ilə türk dili lehinə savaşı, öz torpaqlarında bu dilləri ikinci plana düşürmək istəyənlərə qarşı milli bir zəfər qazanmışdır. Türk dili öz sintaksisinə və dil musiqisinə sadıq qalmış, ancaq torpaqlarına sahib olduğu millət və mədəniyyətlərin dillərindən kəlmə almaqdan, bu kəlmələrlə zənginləşməkdən də qaçmamışdır. Bu səbəbdən türkcəyə ərəb və farsdan başqa yunan, italyan, balkan və Qafqaz dillərindən kəlmələr daxil olmuşdur. Elm və ədəbiyyat dilində klassik bir görüşlə və ortaq bir İslam mədəniyyəti olaraq öz qaydaları ilə yaşayan bir qisim ərəbcə, əcəmcə kəlmə və tərkiblər istisna edilərsə, türkcəyə daxil olan bütün digər kəlmələr türk-xalq deyiminə uyaraq istər səs, istər mənə baxımından türkcələşmə yoluna girmişdir. Başqa dillərdən gələn kəlmə və tərkiblər xalq dilinə, xalq şeir və hekayəsinə, xalq teatrına və təsəvvüf ədəbiyyatına daxil olaraq xalqın öz malı olmağa, bu yolla türkcələşməyə başlamışdır.

XV əsrdə Osmanlı dili ilə yazılmış bütün əsərlər öz gözəlliyi ilə günümüze qədər gəlib çıxmışdır. İstər əlyazmalar, istər də sözlü olaraq günümüze qədər gələn bu əsərlər ədəbiyyat tariximizdə öz dərin izini qoymuşdur. Bu əsrdə Türk ədəbiyyatında nəsr bir-birindən olduqca mühüm fərqlərlə ayrılan iki ayrı qol halında inkişaf edir. Bunlardan biri ən gözəl örnəklərini Sinan Paşanın əsərlərində gördüyümüz bəddii nəsrdir. İkincisi bəzi tərcümə əsərlərlə xalq üçün yazılan kitablarda xüsusilə xalq arasında oxunsun deyə yazıldığı dü-

şünülən anonim Osmanlı tarixlərində istifadə edilən sadə nəsrdir. Orta əsrlərdə yazılan əsərlərin bir çoxu ya xalq kütlələrinə xitab məqsədi ilə, ya da Anadolu bəyliklərinin sadə türkcədən xoşlanan hökmdarlarına verilmək üçün yazıldığından mümkün olduğu qədər yabançı kəlmə və tərkiblərdən uzaq, təmiz bir Oğuz türkcəsi ilə yazılırdı. Bu əsrlərdə istifadə olunan dil, türk xalqı hətta aydınları arasında danışılan açıq, sevimli və düzgün bir türkcə idi. Xalq toplantılarında oxunan dini qəhrəmanlıq hekayələri ilə, övliya mənqibələrinin dili islam mədəniyyətinin əsrlərdən bəri xalq içində yayılan və tamamilə türkcələşən kəlmələri ilə zəngin, ancaq sadə və təbii bir dildir. Belə bir nəsr dili irəlidə görülmək bəzi tərcümə əsərlərlə xalq üçün yazılan Osmanlı tarixlərində və yenə xalq arasında yayılan din kitablarında eyni sadəliklə, hətta daha da gözəlləşərək davam etdi. Ancaq əsrin ortalarına doğru nəsrə yazılan əsərlərin bəzilərinə, əvvəlcə müqəddimələrdə istifadə olunan qarışıq bir nəsr dili hərəketi başladı. Bu hərəket divan şeirinə məxsus deyilişi ilə bu şeirin sənət anlayışını nəsrə də istifadə etmək sürəti ilə inkişaf etdi. Ancaq bu məcazlı, cinaslı və qafiyəli türk ədəbiyyatında yazılan və sevilən bir nəsrdir. Misal olaraq “Dədə Qorqud” hekayələrinin nəsrə söylənən qisimlərində eyni hekayələrdəki mənzum şeirlərin səslənməsi eynidir. Beləliklə, məcazlı, cinaslı, kinayəli və qafiyəli nəsr, xüsusilə türk xalqının dilində yaşadılan və bəyənən idi. Ancaq XV əsrdə türk ədəbiyyatında inkişaf edən bədii nəsrə İran ədəbiyyatı örnəklərinin də böyük təsiri vardır.

“Quran” bir səclər və alliterasiya səltənəti içində söylənən, zəngin musiqili, ilahi dili islamın ilk əsərlərindən başlayaraq istər ərəb, istər İran, istərsə də türk ədəbiyyatlarında nəsrə deyilişin müqəddəs bir örnəyi bilinirdi. Ancaq belə bir nəsrə yönəlmə xüsusilə İran və Türk ədəbiyyatlarında mən-

sur əsərlərin hər birində deyil, yalnız müqəddimələrdə istifadə olunurdu. Bu müqəddimələr bəzənərək islam mədəniyyətinin və islam inancının daha çox ərəbcə deyimləri və terminləri ilə, ayələr və hədislərlə, islam böyüklərinin sözlərindən öz kəlmələri ilə alınmış parçalarla bəzədilirdi. Beləliklə, ancaq yüksək səviyyədə mədəniyyətli olanların anlaya biləcəyi qarışıq bir ifadə ilə söylənirdi. Eyni qarışıq müqəddimələr mənzum əsərlərin və divanların da əvvəlinə yazılırdı. Bu nəsr xüsusilə XI əsrdən başlayaraq İran ədəbiyyatında nəsr ilə yazılan bütün əsərlərə şamil olunurdu. Bir nümunə olaraq XI əsrin tanınmış İran ədibi və mütəsəvvifi Abdullah Ənsarinin “Kənzus-Salikin” (“Saliklərin xəzinəsi”) adlı bir nəsr əsəri vardır. Bu nəsr şeir sənətinin məcazları, təşbehləri, istiarələri, digər ədəbi sənətləri ilə və şeirin qafiyələri ilə bəzəkli, sənətli bir nəsrdir. İlk baxışda divan şeirinin yalnız vəznə və nəzm şəkilləri bu nəsrdə yox sayılır. Şəkil şübhəsiz yoxdur. Ancaq cümlələrə diqqət edilərsə, onlarda müxtəlif əruz təfirlərinin bəzən vəznəli bir misra buraxan musiqisi duyulur. Beləliklə, bu nəsr şeir sənətinin bütün xüsusiyyətləri ilə zəngin və ahənglidir (92, 88). XV əsrin ortalarında “Osmanlı Türkçəsi” ədəbiyyatında başlayan bədii nəsrdə bu saydığımız nəsr hərəkətlərinin də təsiri vardır. Bu nəsr eyni əsrin ikinci yarısından bu yana türk ədəbiyyatında rəğbətlə qarşılanmışdır. Fəqət Sinan Paşa kimi birinci dərəcəli sənətkarlar əlində gözəl nümunələr verən eyni nəsr, bu tərz ifadəni bir hünər göstərmək meydanı zənn edən ikinci, üçüncü dərəcədəki yazıçıların əlində soysuzlaşmış, faydasız və zövqsüz bir mahiyyət almışdır. Düzgün və bənzətməsiz bir dillə söylənməsi daha gözəl olacaq hər hansı bir fikir, bir məlumatı ifadə edən məcazlar, işarələrlə yüklü və qarışıq cümlələr söyləmək, bəzəmək niyyəti ilə sözü çox uzatmaq, bu nəsrin qüsurları arasında idi. Ancaq söylənəcək sözü və bir ifadə qüdrəti olan

yazarlar əlində belə qüsurları bəlli etməyən, hələ usta sənətkarlar əlində çox gözəl əsərlər verən eyni nəsr, bu qabiliyyətdən məhrum nasirlər tərəfindən ziyan edilmiş və əsrlər irəlilədikcə zövqsüz, mənasız, oxunması çətin bir üslub oyunu dərəcəsinə düşmüşdür. Bədii nəsrin böyük sənətkarlar əlində çox zövqlü əsərlər verməsi isə xeyli ciddi bir səbəbə dayanır. Bunun səbəbi “Quran” dili ilə daha yaxşı anlaşılan və sözün musiqiləşməsindən böyük zövq alan Anadolu türkcəsinin türk xalq ədəbiyyatındakı qafiyə və alliterasiya ənənəsindən də istifadə etməsidir. Sənətli nəsrin divan şeiri xüsusiyyətləri daşması isə divan ədəbiyyatı təbirinin o dövrdəki mənsur əsərlər üçün də istifadə edilməsini daha haqlı edən bir hadisədir (56, 490). Bədii nəsrin XV əsrdəki böyük təmsilçisi Sinan Paşadır. Sinan Paşa dövrün mədəniyyəti, üstün təfəkkürü, qüdrətli zəkası və böyük sənəti ilə nəsrdə dəyişiklik etmiş, çox gözəl nümunələrini verdiyi bədii nəsrin Türkiyədəki qurucusu sayılmışdır. Başlanğıcda elm və fənn sahəsində irəliləyən yazıçının ədəbi coşqunluğu həyatının son illərindədir. Ərəb dili ilə yazdığı elmi əsərləri, riyaziyyat, astronomiya, kəlam və fiqh sahələrindədir (53, 13). Ancaq onun türk ədəbiyyatında əbədi edən əsərləri yüksək bir mədəniyyət və təfəkkürlə qələmə alınmış bədii nəslərdir. Sinan Paşanın türk nəsr ədəbiyyatı üzərində böyük və davamlı bir təsiri olmuşdur. Özündən sonra yazılan çox sayda nəslərdə və mənsur əsərlərdə onun “Tazarrunamə” əsərindəki zərif və qüvvətli üslubunun təsiri görünür. Sinan Paşanın təmsil etdiyi bədii nəsrin yanında XV əsrin aydınları arasındakı danışiq dilinə daha yaxın bir yazı dili istifadə edən nasirlər də vardır. Sinan Paşadan qabaq ərəb və farscadan türkcəyə çevrilən bəzi əsərlərdə izafi dərəcədə yabançı kəlmələr istifadə edilmişdir. Onların bu hərəkətləri bir qisim türk aydınlarının xoşuna gəlməmiş və Sultan II Murad farscadan türkcələşdi-

rilmiş “Qabusnamə” adlı əsərin dilini bəyənmemiş və eyni əsərin dilimizə daha yaxın, daha açıq bir türkcəyə çevrilməsini istəmişdir. İstədiyi kimi bir tərcüməni də Mərcimək Əhməd adlı bir nasirə yazdırmışdır. Mərcimək Əhməd bu əsrdəki sadə nəsrin təmsilçisi sayılırdı. Əsrin sadə nəsrə yazan ədiblərindən biri də Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbidir. Sadə nəsrə yazılan əsərlər arasında onun “Kitabi-tac-i-ədəb” əsəri özünəməxsus yer tutur (54, 354).

XV əsr Türk tarixinin mübarizəli illərindəndir. Bu əsrdə türklərin yetişdikləri torpaqlar üzərində, Şərqdən Qərbə böyük bir hərəkətlilik müşahidə olunur. Əsrin əvvəlində Əmir Teymur Hindistanı fəth etmiş, Altınordu xanlığını əsarəti altına almış güclü bir dövlət qurmuşdur. Belə ki, Əmir Teymur (1370-1405) artıq 1402-ci ildə Ankara döyüşündə İldırım Bəyazidin (1389-1403) başçılıq etdiyi çoxsaylı Osmanlı ordusunu məğlub edərək Anadolunu ələ keçirir. Ancaq Teymurləngin Orta Asyadan Anadoluya uzanan çox geniş torpaqlar üzərindəki hakimiyyəti uzun sürmür. Qurduğu dövlətin ərazisini Hindistan yarımadasına tərəf genişləndirmək istəyən güclü sərkərdə məhz elə bu arzusunu həyat keçirmək üçün çıxdığı səfərdə dünyasını dəyişir. Onun ölümündən sonra Şərqi Türk Xaqanlığı dağılmağa başlayır və bütün bir əsr boyunca daxili üsyanlar, xanədan çəkişmələri davam edir. Siyasi sabitliyin olmamasına baxmayaraq Teymurun oğlu Şaxruh və nəvəsi Uluğ bəy öz hakimiyyətləri illərində Herat və Səmərqəndi Şərqi qabaqcıl mədəniyyət, elm və təhsil mərkəzlərinə çevirirlər. Xüsusilə mədəniyyət həyatı gözlənilməz bir yüksəliş göstərir. XV əsrin ikinci yarısında Teymurun nəvəsi Hüseyn Bayqara Xorasanda ayrı bir dövlət qurmağı bacarır və yarım əsrə yaxın bir zaman kəsiyində hökmranlıq edir. Hüseyn Bayqaranın qırx il sürən səltənəti Teymur sülaləsinin Mavərünnəhr və Xorasandakı

son parlaq dövrüdür. Bu dövrdə elm, ədəbiyyat və incəsənət çox sürətlə inkişaf etmişdir. XV əsrin başında Özbək xanı Şeybani Teymurilər sülaləsinin Orta Asyadakı torpaqlarını zəbt edərək bu imperatorluğu süquta yetirmişdir.

Bu əsrdə Azərbaycan və İraq əvvəlcə Qaraqoyunlu sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin idarəsi altında olmuşdur. İlk olaraq Teymurilər sülaləsinə bağlı qalan bu iki türkmən bəyliyi Əmir Teymurun oğulları və nəvələri arasındakı taxt-tac çəkişmələrindən yararlanaraq müstəqillik qazanıb bu ərazinin güclü dövlətlərinə çevrilməyi bacarırlar. Amma qeyd olunan bu iki dövlətin varlığı o qədər də uzun çəkmir. Ümumiyyətlə XV əsrdə Azərbaycan davamlı olaraq müharibələrə səhnə olmuş, bir çox bəylikləri süqut edərək qismən Səfəvi, qismən də Osmanlıların əlinə keçmişdir (149, 597).

Təkcə türk dünyası üçün deyil, bütün müsəlman dünyası üçün ən önəmli tarixi hadisələrdən biri, Bizans İmperiyasının süqutu və paytaxtı Konstantinopolun (İstanbulun) fəthi də məhz XV əsrin ortalarına, dəqiq desək 1453-cü ilə təsadüf edir. Buradan da görüldüyü kimi Osmanlı dövləti məhz bu əsrdən başlayaraq bir imperiya kimi daha sürətlə inkişaf etməyə başlamış, nəinki Asiyada və Afrikada, Avropa qitəsində belə öz nüfuz dairəsini genişləndirməyi bacarmışdır.

XV əsr türk divan ədəbiyyatı tam mənası ilə formalaşmış, inkişaf etmiş və klassik bir şəkil almışdır. Artıq bu dövrdə meydana gələn ədəbiyyatı klassik türk ədəbiyyatı adlandırmaq olar. Bu dövrdə yetişən şairlərə, nəsr əsərləri yazmış müəlliflərə, onların meydana gətirmiş olduqları əsərlərə diqqət yetirdikdə çəkinmədən bu qənaətə gəlmək mümkündür. Belə ki, bu əsrdə klassik türk şeirinin ilk böyük şairləri olan Şeyxi, Əhməd Paşa və Nəcati yaşayıb yaratmışlar. Bu əsrin əvvəllərində yaşamış şairlərin ən qədimi Əhməd Daidir və o, XIV əsrin sonu ilə XV əsrin əvvəlində yaşamışdır. Hə-

yatı haqqında geniş məlumatların olmadığı Dainin Germiyanda yaşadığı və burada qazılıq etdiyi barədə məlumatlar mənbələrdə yer alır. Şair on beşə yaxın əsərin müəllifidir ki, bunlardan da ən dəyərliləri “Türkcə Divan”, “Farsca Divan”, “Cəngnamə”, “Camasbnamə” kimi nəzm əsərləri və “Cəhani-cənan”, “Miftahül-Cənnə”, “Siracül-qülub” və s. kimi nəsr əsərləridir (133, 151). XV əsrin ilk yarısının ən böyük şairi isə Şeyxidir (1373-1431). Sultan I Muradın (1421-1451) hakimiyyəti illərində yaşamış şairin həyatı ilə bağlı geniş məlumat yoxdur. İxtisasca əczaçı-həkim olan Şeyxi “Həkim Sinan” ləqəbi ilə də tanınmış və Osmanlı sarayında da həkimlik etmişdir. Şeyxinin “Divan”ı, “Xarnamə”, “Xosrov və Şirin” kimi nəzm əsərləri ilə yanaşı tibbə dair mənzum bir risaləsi, “Xabnamə” adlı bir məsnəvisi də vardır. Qeyd olunan bu əsərin Əttarın eyni mövzulu bir əsərindən tərcümə olunduğu ehtimal olunur (133, 152). Bu əsrin digər böyük şairi isə Fateh Sultan Məhməd (1451-1481) dövründə yaşamış və məşhurlaşmış Əhməd Paşadır. Ədirnəli olduğu qeyd olunan Əhməd Paşa (ö. 1497) Bursada Muradiyyə mədrəsəsində müəllimlik etmiş və daha sonra Ədirnə qazisi olmuşdur. Dərin elmi, zəkası, dünya görüşü sayəsində Fateh Sultan Məhmədin çox yaxın adamına çevrilmiş şair sonrakı dövrlərdə yol verdiyi siyasi səhv ucbatından məhbəs və sürgün həyatı da yaşamışdır. Daha çox nəzirə şairi kimi tanınan Əhməd Paşa nəzirə yazdığı şeirlərdən daha gözəl nəzm nümunələri yaratması ilə də məşhur olmuşdur. Əsrin digər böyük şairi isə Nəcətidir (ölümü 1508). Əsl adı İsa olan Nəcətinin həyatı haqqında mənbələrdə o qədər də geniş məlumat yoxdur. Fateh Sultan Məhməd və daha sonra II Bəyazid (1481-1512) dövründə yaşamış şairin günümüzdə qədər gəlib çıxmış yeganə əsəri “Divan”ıdır. Yuxarıda qeyd olunan bu şairlərdən başqa XV əsrin digər mühüm şairləri kimi Hüma-

mi, Ətayi, Səfi, Şeyx Əlvan Şirazi, Cəməli, Ədni, Melihi, Nişani, Nizami, Sədii-Cəm və Məsihini də qeyd etmək olar. Bu əsrdə Osmanlı hökmdarı olmuş Fateh Sultan Məhməd, II Bəyazidi və şahzadə Cəmi də bu sıraya əlavə etmək mümkündür.

Dövrünün məşhur hökmdarlarından olan Fateh Sultan Məhməd elmi, şair və musiqişünasları himayə edən, yeni əsərlərin və tərcümələrin yaranmasına böyük əhəmiyyət verən, əsərlərin əsasən sadə türkcəylə, xalq diliylə yazılmasını istəyən bir sultandır. Sultan Məhməd özü də “Muradi” və “Avni” məxləslərilə, yaşadığı ədəbi mühitin tələblərinə uyğun olaraq sadə bir dillə incə duyğulu qəzəllər də qələmə almışdır. O, təkcə XV əsrin deyil, bütün türk tarixinin ən böyük hökmdarlarından biri olaraq dövlətin sərhədlərini genişləndirməklə yanaşı elm və incəsənətin, ədəbiyyatın inkişafı üçün də öz böyük himayəsini göstərmişdir. Bir neçə Avropa və Şərqi dillərini bilən, dövrünün bütün elm sahələrinə maraqlı göstərən Fateh Məhməd güclü təsəvvüf tərbiyəsi də almışdır. Buna görə də onun xüsusilə “Avni” təxəllüsü ilə qələmə aldığı çox sayda sufiyanə şeirləri də vardır. Kiçik bir “Divan” təşkil edən bu şeirlərdə sadə və təbii bir türkcə, səmimi bir ifadə, həssas ruhun incəlikləri diqqət çəkməkdədir (133, 155). Fateh Sultan Məhmədin oğlu Sultan II Bəyazid də atası və babası kimi elmi, incəsənəti, şairləri himayə edən bir hökmdar olmuşdur. Şeirə və xəttatlığa böyük maraqlı göstərən II Bəyazid “Ədli” təxəllüsü ilə də şeirlər qələmə almışdır. Sadə, açıq bir dillə, təbii və gözəl ifadələrlə yazılan və kiçik bir divan təşkil edən bu şeirlərdə daha çox sufiyanə və hakimənə bir ədəb hiss edilməkdədir (133, 155). Fateh Sultan Məhmədin kiçik oğlu şahzadə Cəm (1459-1495) də XV əsrin dəyərli şairlərindən hesab olunur. Mükəmməl təhsil görmüş və gözəl şeirlər yazan Cəmin ətrafında dövrünün bir

çox tanınmış şairi toplanmışdı. Qardaşı II Bəyazid ilə apardığı səltənət mübarizəsi nəticəsində Vatikan papasının girovuna çevrilmiş, ömrü boyu mühacir həyatı yaşamış və sui-qəsdin qurbanı olmuşdur. Türkcə və farsca “Divan”ları, “Cəmşid və Xurşud” adlı məsnəvisi olan Cəmin şeirlərində əsasən vətən və qürbət duyğusu hakimdir. Bundan Başqa Sultan II Bəyazidin oğlu Şahzadə Qorqud da şair ruhlu şəxs olmuşdur. Mükəmməl təhsil görmüş, şair, xəttat, musiqişünas olan şahzadə Qorqud yazdığı şeirlərdə “Xərimi” məxləsindən istifadə etmişdir. Yavuz Sultan Səlimin (1512-1520) taxta keçməsi ilə edam edilən şahzadə Qorqudun türkcə və ərəbcə elmi əsərlərindən başqa çox sayda qəzəlləri, “Fərhad və Şirin” adlı məsnəvisinin mövcudluğu haqqında da mənbələrdə məlumat vardır (133, 156).

Əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq XV əsrdə bir çox qadın şairələr də yetişmişdir. Dövrün ilk tanınmış qadın şairəsi Zeynəb Xatundur. Əsl adı Zeynünnisa olan Zeynəb Xatun Amasya qazısı olan atasından mükəmməl təhsil almış, ərəb və fars dillərini, musiqini öyrənmişdir. Sadə bir dillə, gözəl ifadələr işlədərək şeirlər qələmə alan Zeynəb Xatun dövrünün tanınmış şairəsi olmuş, Şeyxinin şeirlərinə də bir çox nəzirələr yazmışdır. Bu dövrün ikinci qadın şairi isə Amasyalı Mehri Xatundur (ölümü 1506). Amasyada qazi olan Mehmet Çelebinin qızı Mehri Xatun ailə çevrəsində təhsil almış, Nəcətinin şeirlərinə yazdığı nəzirələrlə çox məşhurlaşmışdır. Səmimi, sadə, açıq bir dillə şeirlər yazan Mehri Xatunun bir “Divan”ı da vardır (133, 159).

XV əsrdə məsnəvi yazan şairlər də çoxluq təşkil edir. Bu əsrdə türk klassik ədəbiyyatının bir çox məsnəvi şairi yetişmiş və məşhur məsnəvilər qələmə alınmışdır. Əsrin əvvəlində yaşamış Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i, əsrin sonunda yaşamış Həmdullah Həmdinin “Yusif və Züleyxa”sı bu

dövrə qələmə alınmış ən dəyərli məsnəvilərindəndir. Bundan başqa Hümami, Şeyx Əlvən Şirazi, Cəməli, Əbdi, Yazıçı Səlahəddin, Muini Karahisarlı Əbdürrəhim, Antepli İbrahim, Taczadə Cəfər Çələbi, Behişt, Ahi, Rəvani və başqaları da dövrünün məsnəvi yazan şairlərindəndir (133, 160-162). Bu əsrdə klassik türk dini ədəbiyyatı da böyük bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Dini mövzularda müxtəlif əsərlər yazılmış, Məhəmməd peyğəmbərə (s) həsr olunmuş çox sayda “Mövludnamə”lər qələmə alınmışdır. Bu dövrə aid dini ədəbiyyatın tanınmış simaları arasında isə Dövlətoğlu Yusif, Xətiboğlu, Rövşəni, Süleyman Çələbi və Yazıcıoğlu Məhəməd kimi müəllifləri qeyd etmək olar. Bunlar arasında Süleyman Çələbi “Vəsilətün-nicat” və Yazıcıoğlu Məhəmədin “Mühəmmədiyyə” əsərləri ilə daha çox məşhurlar (133, 164-165).

Göründüyü kimi XV əsrdə türk klassik ədəbiyyatı istər nəzm, istərsə də nəsr sahəsində yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, təkcə bu dövr üçün deyil, türk ədəbiyyatının bütün dövrləri üçün əhəmiyyətli olan bir çox şair məhz bu əsrdə yaşamış və bir çox məşhur əsər də bu dövrdə qələmə alınmışdır. Həyatı və yaradıcılığı tərəfimizdən tədqiqat obyekti olan Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Əlaəddin Çələbi də türk ədəbiyyatı üçün yeni bir inkişaf mərhələsi sayıla biləcək belə bir dövrdə yaşayıb yaratmışdır.

Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin həyatı

Mənbələrdə Əlaəddin Çələbinin həyatı ilə bağlı geniş məlumatlarla qarşılaşsaq da, bir-neçə qaynaqda onun həyatı ilə bağlı müəyyən qısa bilgilər verilmişdir. Onun doğum tarixi və harada doğulduğu haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Mənbələrdə ölümünün h. 875/ m. 1470-ci il olması qeyd edi-

lır. Bařqa bir məlumat olmadıęından onun lm tarixini 1470-ci il olaraq qəbul etsək, Fateh Sultan Məhməd (1451-1481) dövründə yařayıb yaratmıř mlliflerdn biri olduęunu əminliklə söyləyə bilərik (55, 21; 57, 496). Knysinin l-Amasi olması isə onun Amasyalı olduęunu göstərir (149, 354). Müəllifin qələmə aldıęı “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin yazılma tarixi kimi 1453-c ilə diqqət yetirsək müəllifin gəncliyinin daha da əvvəlki illərə, Fatehin Sultan Məhmədin atası II Muradın (1421-1451) dövrünə təsadüf etdiyini söyləyə bilərik. Bütün bu məlumatlardan qısa olaraq söyləyə bilərik ki, li ibn Hseyn l-Amasi laddin lbi Sivas vilayətinin Amasya sancaęında anadan olmuř, orada yařamıř, yaratmıř və orada vəfat etmiřdir (57, 354). Ayrıca Mehmet Sreyya znn “Sicilli-Osmani” əsərində laddin lbinin trcmeyihali haqqında danıřarkn onun h.826/m.1423-ci ildə Amasya Sancaę byliyine təyin edilən Yrgc Pařanın oęlu Xızır By, (daha sonra Xızır By də Amasyada Sancaę bəyliyi etmiřdir) müəllimlik etdiyini bildirilmkddir (95, 450). Bu məlumatlar da onun Amasyada tanınmıř bir müəllim olduęunu sylmyimiz imkan verir. Bildiyimiz kimi “Kitabi-taci-ədəb” əsərində laddin lbi zndn də söz aır. O, əsərinin bir yerində qeyd edir ki: “...Zira kim bu fqiri-hqir ömrümün ibtidasından ta inthasınadk səyi-blię və ciddi-cəhd v səyi-quřıř etdim. Hmdmdn əsər v mhrmdn xəbər v yarlıqdan niřan bulmadım. Vəfa vücudunu anqa kimi mqdum v kərəm qanını kimya gibi mqtum gördüm. Vfaq umduęum yerdən nifaq v ittifaq mülahizə itdgm mhldn řıqaq hasil oldu və taleyim xtri tlu itdigim v nicati-xft bidar olduęun v çərxi-drrarın saati-nücum miqdari muradımca muvafiq dndgin görmədim...” [179, 50a] Göründüyü kimi, müəllif bütün mrn təhsil almaęa, elmə həsr etdiyini söyləyir. Həyatın, dünyanın vfasızlıęın-

dan, taleyinin dönük olmasından, tale ulduzunun parlamasından şikayət edir. Bu da onu ifadə edir ki, Ələddin Çələbinin dövrünün vəzifəli, tanınmış şəxsləri ilə çox da yaxşı əlaqələri olmayıb. Müəllifin “Kitabi-taci-ədəb” əsərini ömrünün sonlarına doğru qələmə aldığı “...ömrümün ibtidasından ta intəhasınadək...” ifadəsindən də anlaşılmaqdadır. Ondan faydalanmış olanların, hətta şagirdlərinin ona vəfa göstərmədiklərindən şikayətlənir. Burada o, çox çalışmasına baxmayaraq arzu etdiyi mövqeyə, layiq olduğu məqama çatmadığından da söz açır. Hətta müəllif həyatının bu səhifəsində insanlarla ünsiyyəti kəşib onlarla bir arada olmaqdan da qaçdığını bu ifadələrlə bildirir: “...Və gördüm ki, səlamət vəhdəttə və fərağət üzlətdə anı dutdum. Sayəm ilə munis və sirmimlə məhrəm və dərdimlə həmdəm olub, qənaəti-sənaət edinüb və təvəqqüi xalqdan kəsdim. İstignayi-qolb və istirahəti-ruh və fəzaqəti-xatir hasil oldu...” [179, 59b]. Bütün bunlardan bir daha məlum olur ki, o, yaşadığı dövrdə rahat həyat tərzini keçirməmiş, hər zaman çalışmış, lakin bütün bu cəhdlərinə baxmayaraq, cəmiyyət və dövlət tərəfindən layiqli qiymətini ala bilməmişdir.

XV əsrdə yazılmış sosial həyata aid türkcə əsərlər demək olar ki, yoxdur. O dövrə aid ictimai, iqtisadi həyatı yalnız o dövrdə yazılmış əsərlərin içərisindən, əsərdəki hadisələrdən bəhrələnərək dövrün cəmiyyətini, cəmiyyətin sosial yaşayışını tanıya bilirik. “Kitabi-taci-ədəb” də belə əsərlərdəndir ki, orta əsr cəmiyyətini, iqtisadi həyatını, insanların yaşayışını, təhsilini, tərbiyəsini, ailəsini, əxlaqını, mədəniyyətini ondan bəhrələnərək məlumat almaq imkanımız var. Ədəb və ədəbi qaydalar kitabı olaraq adlandırdığımız bu əsərin ən qiymətli xüsusiyyəti, onun yazılış səbəbi olaraq göstərilən hadisənin, hər şeydən əvvəl insan əlaqələrinin qurulmasında bir nümunə olduğunun görünməsidir. “Kitabi-ta-

ci-ədəb” əsərinin yazılış səbəbini izah edərkən müəllif bir valideyinin “Ey müəllim! Ustadınız sizə heç ədəb-ərkan öyrətməmiş ki, mənim oğluma ədəb və tərbiyə öyrədə bilmədin” ifadəsinə cavab olaraq, bu əsəri yazmaqla o anlayışsız şəxsə bir dərs vermək istədiyini belə bildirir: “...Bu ədəb güllüstanını, bu cəvahir ədəbləri və lalə ləçəklərini ixrac itdim ki, o şəxsə sübut edəm. Bilə ki, ustadım mənə necə tərbiyə vermişdir...”. Bu ifadələr göstərir ki, insan əlaqələrində diqqət edilməsi lazım olan qaydaları bilmək lazımdır. Bu dəyərlili əsər də bu məqsədlə yazılmışdır. Bu məsələləri nəzərə alaraq sosial həyatla bağlı, xüsusilə insanlar arasındakı davranışlarda diqqət edilməsi lazım olan qanunlarla bağlı hekayələrə yer verən belə bir əsərin bu gözlə araşdırılmasını, az da olsa dövrün cəmiyyətinə dair bir çox məlumatların açılmasına yardım edə biləcək bir əsər olduğunu düşünürük. “Kitabi-tacii-ədəb” əsərində bəzi hadisələri tənqid edən sətirələr olduğu kimi, müəllifin öz dövründən şikayət etdiyini də görürük. Dövründən şikayət motivləri bir çox tanınmış şair və yazıçıların demək olar ki, hamısının əsərlərində rast gəlinir. Eyni şəkildə zəmanədən şikayəti biz Füzulinin, Nizaminin, M.P.Vaqifin əsərlərində də görürük. Füzuli öz əsərində deyir: “Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm.

Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm”. (160, 30). Əsər hər şeydən əvvəl o dövrün cəmiyyətinin vacib bir tərəfi olaraq qəbul etdiyi ana-ata və uşaq əlaqələri üzərində duraraq bu məsələləri həll etməyə çalışır. Belə ki ilk bölüm; “Ataların mərtəbələrini və bunların haqlarını bildirir” başlığı altındadır [179, 53a] İkinci bölüm; “Atalardan övlada tərbiyə necə olur” onu bildirir [179, 60a] Üçüncü bölüm isə “Övlad üzərində ataların, anaların haqlarını bildirir” [179, 63b]. “Kitabi-tacii-ədəb” əsəri cəmiyyətin bir bölümü olan ailəni və bu ailədəki ana-ata və uşaq əlaqələrinin vacib

olduğunu göstərməkdədir. Müəllif əsərində ata-ananın bir uşağı tərbiyə edərkən, müəllim və mürəbbiyənin əlaqəsindən kənarda qalan xüsusiyyətlərin ana-ataya aid olduğunu, ağırlığın onların üzərinə düşdüyünü dəfələrlə xatırladır. “...Bu tərbiyələr ataya vacibdir, ustada dəxlisi yoxdur; Su içənə nuş olsun demək, hamamdan çıxınca əl öpmək, oturanda diz çöküb oturmaq, özündən böyük gələndə ayaq üstünə durmaq, gedəndə ayaqqabısını düzəltmək, qapını açmaq” [179, 60b]. Eyni bölümdə uşaqlara əllərindəki hər hansı bir şeyi ehtiyacı olanlara əliaçıqlıq etmələri və əllərindəkini başqaları ilə paylaşmağı öyrənmək üçün başqalarına bağışlamağı öyrətmələri tövsiyə olunur. Müəllif insanlar arasındakı söhbətləri ikiyə ayırmaqdadır. Söhbəti-nifaqiyyə və söhbəti-ittifaqiyyə. Söhbəti-nifaqiyyə: -yəni cahil insanların bir yerə toplaşib qeybət olaraq söhbət etmələri. Bu söhbət həqiqətdə boşuna vaxt keçirib ömrü çürütmək deməkdir. Söhbəti-ittifaqiyyə isə bir neçə ağıllı insanın bir yerə toplaşib lazımlı müzakirələr aparması və bir nəticə çıxartmasıdır (179, 59a). Müəllifə görə yaxşılarla dost və yoldaş olan yaxşı adla, yaramazlarla oturub qalxanları da pis adla xatırlayırlar. Hətta pisin etdiyini etməsə belə yanında olduqları kişilərə görə onlar haqqında hökm verilir. Günlük yaşayışda edilməsi lazım olan bəzi şeyləri sıralayarkən hər günün ayrı bir xüsusiyyəti olduğunu və bəlli günlərdə bəlli işlər edilməsini tövsiyə edən müəllif, çərşənbə günündə uşaqları məktəbə aparmağı və ya yazmağa yenə eyni gündə başlanmasını tövsiyə edir. Hətta bu barədə müəllif Hz.Əlidən bir rəvayət də nəql edər. Bu rəvayətə əsasən hər günün bir xüsusiyyəti olduğu və insanların bu günlərdə bildirilən işləri etmələrinin onlara uğur gətirəcəyini bildirir. “...Hz. Əli buyurur: Hər gün üçün bir əməl məxsus və münasibdir. Şənbə günü gəzmək və ov etmək münasibdir. Yek şənbə (bazar) günü binaların təməlini

qoymaq, ağac əkmək, yeni don kəsdirmək mübarəkdir. Dü şənbə (bazar ertəsi) günü səfərə və ticarətə getmək uğurludur. Sə şənbə (çərşənbə axşamı) günü qan aldırmaq və hacamat etdirmək və cərahat deşdirmək mütabiqdir. Çahar şənbə (çərşənbə) günü daru və şərbət və bitkilərdən hazırlanmış içkilərdən içmək yaxşıdır. Pənc şənbə (cümə axşamı) günü alış-veriş etmək yaxşıdır. Adinə (cümə) günü nişan və nigah uğurludur” [179, 66a]. Burada bildirilən xüsusiyyətlər bizə XV əsr cəmiyyətinin günlük yaşayışında nələrə diqqət etdiyini, nələrdən faydalandığını göstərməkdədir. “Kitabi-taci-ədab” əsəri bu yönü ilə də diqqətimizi özünə çəkməkdədir. Müəllif əsərində cəmiyyətin yaşayışından da söz edərək, zamanından şikayətini bəlli edir. Sənətkar və ağıllı insanlara dəyər verilmədiyini, mal-mülk sahibi və zənginlərə daha çox hörmət edildiyini dilə gətirir və deyir; “...Və amma indiki əsr ki, bizim zamanımızdır, hünərli insanlar zəlil və qədr-qiymətləri qəlil olmuşdur. Etibar mala və ehtiram maldarlara oldu. Və bilgili insanlar zəlil və fəqir, şair və yazarlar zümərəsi xor və həqir olubdur. Mərifət hünərlə və kamal məsxərəliklə dəyişdirildi. Min hünər ərz etməkdən bir min kar kəsb etmək xeyirli və mötəbər oldu...” [179, 50a]. Müəllif hər kimə yaxşılıq etdisə, qarşılığında nankorluq gördüyünü bildirməklə, hətta insanlarla ünsiyyəti kəsməsinə səbəb olan söhbətlərdən də şikayətlənməkdədir. qəm və kədərini dağıtmaq üçün söhbətə oturduqlarını, amma ona daha çox mənfə təsir göstərmələri səbəbindən oturduğu yerdən sıxıntı və bəla yükü ilə qalxdığını ifadə edən müəllif yeri gəldikcə şikayətini dilə gətirmişdir. “Kitabi-taci-ədab” əsərinin yazılış səbəbində də göstəriləni kimi əsər bir ədəb kitabıdır. Müəllifin ədəb anlayışını öyrənmək üçün onun bu kitabdakı şəxsi düşüncələrini bilmək yetərlidir. Müəllifin bildirdiyinə görə Loğmandan soruşmuşlar: -ədəbi kimdən öyrəndin? Cavab

vermiş ki, ədəbsizlərdən. Belə ki ədəbsizlərin çirkin davranışlarını görüb xoş gəlmirsə, bu hərəkətləri təkrarlamaq lazım deyil. Əsərin bu yerində hikmətlə bağlı fikirlərini bildirən müəllif yenə Loğmandan sitat gətirərək, hikməti korlardan öyrəndiyini bildirir. Belə ki gözləri görməyənlər əvvəlcə ayaqlarını qoyacaq yeri yaxşıca yoxlayıb, təhlükəsiz olduğuna əmin olduqdan sonra ayaqlarını basarlar. Bunu anladım ki, hikmətin əsli insanın yolunu yoxlayıb sonra yeriməsidir. Müəllifə görə öyüdü və nəsihəti cəmiyyətdəki hər kəsdən öyrənmək lazımdır. Beləcə müəllif cəmiyyətin insanların tərbiyəsində böyük rolu olduğuna işarə edir. İnsanlar arasında riayət etmələri lazım olan bəzi qaydaların olduğunu bildirən Əlaəddin Çələbi bu qaydalara əməl etməklə daha düzgün bir cəmiyyət yaradıla biləcəyinə də işarə edir. Belə ki, salamlaşmanın mahiyyəti üzərində duran müəllif insanların qarşılaşdığında söhbətə başlamadan əvvəl bir-birlərinə salam vermənin fərz olduğunu bildirərək, salamlaşmanın qaydaları haqqında ayrıca bir bölümdə məlumat verir. Müəllifin fikrincə, dəmində kəlam, həngamında söz, fürsətində iş gözəldir. Sonra süfrə mədəniyyətindən söz açan yazar süfrəyə yalnız oturmamağı, süfrədə insanları diksindirəcək davranışlardan qaçmağı və buna bənzər tövsiyələr edir. Müəllifə görə yolda yerimənin də bir ədəbi vardır. Əvvəla yerimənin ədəbi odur ki, küçədə sürətlə tez-tez yeriməyə, gedərkən dönüb arxasına baxmaya, kiminsə qadınına göz qoymaya və çox yubanmayaraq yolunu yoxlayaraq yeriyə. Cəmiyyət içində oturmağın qaydalarından da bəhs edən müəllif, səbəbi olmadan bardaş qurub oturmamağı bildirərək hər yerdə diz üstə oturulmasını istəməkdədir. Məclisdə ayağın uzatmaq, yanındakı kişiyyə söykənmək, dirsəyinə dayanmaq və arxasına söykənmək ayıbdır.

“Kitabi-taci-ədab” əsərinə ümumi bir baxışdan əsərin elm öyrənmək, təhsil almaq, ədəb öyrənmək və kamil insan olmaq üçün çalışmasını tövsiyə edən nəsihətamiz bir əsər olduğu diqqətimizdən qaçmadı. Müəllifin əsərdən də görüldüyü kimi elmə çox böyük dəyər verdiyi və bu səbəbdən valideynlərə mütləq uşaqlarının həm tərbiyəli, həm təhsilli böyütmələrini tövsiyə etdiyini görürük. Bu səbəbdəndir ki, müəllif əsərinin böyük bir qisminə ailədə tərbiyəyə, məktəbdə elmə diqqət çəkmək istəmişdir. Əsərin ilk bölümü bu səbəbdən “Ataların mərtəbələrini bəyan edər və dəxi bunların haqlarını bildirür” [179, 53a] başlığı altındadır. İkinci bölümə isə “Ataların övladlarını tərbiyəsi haqqında” [179, 60a]. O, hər iki bölümə ana, ata və uşaq əlaqələrindən danışır. Bu əlaqələrin düzgün qurulması üçün nələrə diqqət edilməli olduğunu bildirir. Hər bir müsəlmana uşaqlarını gözəl sözlə tərbiyə etmələrini, ona təmiz söz öyrətmələrini, pis və çirkin işlərdən uzaq tutulmalarını istəməkdədir. Müəllif deyir; “...Oğlan kiçiklikdən nə xasiyyətdə və nə adətində olarsa, onunla qalar və böyük olanda da onu asanlıqla təbiətlərindən xaric edə bilməzələr...” [179, 60b]. Burada bir məsələyə də diqqət çəkmək istəyirəm ki, əsərdə oğlan sözü ancaq erkək, kişi, oğlan mənasında yazılmamışdır. Belə ki bu nəsihətlərin hamısı həm də qızlara şamil edilir. Çünki orta əsrlərdə “oğlan” kəlməsi həm qızlar, həm də oğlanlar üçün ortaq bir deyim olmuşdur. Ayrıca əsərdə qızlara xüsusi diqqət edilməsi lazım olduğunu vurğulayan müəllif qız uşaqlarının daha artıq sevgiyə ehtiyacları olduğunu, onların “...ər oğlan kimi cürət edib hökmlərini keçirə bilməyəcəklərini...” [179, 61a] önə sürərək onları xoş tutub sevindirməklə bərabər, onların da ədəb, əxlaq və elm öyrənmələrini təmin edilməli olduğuna diqqət çəkir. Qızların məşəqqətlərinə, əzablarına qatlanan ana, atanın çox savablar qazanacağını və qiyamət günündə

qızların onlarla cəhənnəm arasında bir pərdə olacağına dair bir hədisi də nəql edir.

XV əsr Osmanlı Türkiyəsində təhsil ibtidai sinif səviyyəsindəki məhəllə məktəblərindən, universitet səviyyəsində olan mədrəsələrə qədər müxtəlif pillələrdə irəliləyirdi. Məktəbi-Sibyan deyilən ibtidai siniflərdə daha çox müəllimin şəxsiyyətinə bağlı bir təhsil sistemi vardı. Bu səbəblə müəllif müəllim seçərkən onun bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı diqqətimizə çatdırır. Müəllifə görə doğru, saleh, imanlı və pəhrizkar bir müəllim tapmağı, sonra uşağın ona təslim edilməli olduğunu bildirir. Müəllifə görə uşaqlar çərşənbə günlərində müəllimə verilməlidir. Yazar burada bir məsələyə də diqqətimizi yönəldərək bildirir ki, müəllimə uşağını verərkən valideynlər də müəllimin tərəfində olmalı, uşağın dərsinə daha ciddiyyətlə yanaşmasına təsir etməlidir. Sonra məktəbə gətirilən uşağa ilk üç gün "...ikram, iltifat və gülmək gerek, qulağına yapışmaq və döymək, söymək kimi etməyələr. Bunlar vəhşi quş kimi olur. Əvvəl ürkütməyələr və üz verib məğrur dəxi etməyələr..." [179, 68a]. Yəni alışıncaya qədər səbr edilməlidir. Müəllimin çalışaraq, səbr göstərərək şagirdini öyrətməsinin xeyri vardır. Necə ki, tarladan qulluq edərək məhsul alınır, su axa-axa daşın üzərində yer edir, beləcə də şagirdlərə səbr edərək gözəl nəticələr alınma biləcəyinə işarə edir. Əsərin təhsillə bağlı bölümündə çox maraqlı bir hissə diqqətimizi özünə çəkdi. Bu qızlarla bağlı bölümdür: "...məktəbdə qızlar ayrıca bir tərəfdə oturlar, böyük oğlanlarla oturmayalar və onlarla danışmayalar..." [179, 71a]. Qızların ayaqlarının falaqqaya keçirilməməsini, qulaqlarının belə burulmamasını tövsiyə edir. Yazar hətta o dövrdə belə müsəlman ölkəsində qadınlara olan müsbət münasibətə diqqət çəkmiş, onlara olan xüsusi hörməti əsərində bildirmişdir. Diqqətimizi çəkən əsas məqam XV əsrdə mək-

təbdə oğlanlarla qızlara fərq qoyulmadan eyni məkanda təhsil almalarıdır. Bu da bizə qarışıq təhsilin İslam təhsil tarixində çox əski dövrlərdən var olduğunu, Qərbin iddia etdiyi kimi bu təhsil sisteminin qərbdən təşəkkül tapmadığını göstərməkdə və sübut etməkdədir.

Bunlardan başqa bu əsərdə “Quran” öyrənməyin qaydalarından, gözəl yazı yazmaqdan, yemək, su içmək, yolda yerimək qaydalarından, namaz qılmaq, hamama getmək, evlənmək ədəbindən söz açılaraq insanın günlük yaşayışında istifadə edəcəyi bütün qaydalardan bəhs olunur. Bunlar geniş şəkildə “Kitabi-taci-ədəb” əsərində ələ alınır.

XV əsrdə sosial həyata aid türkcə yazılmış əsərlər demək olar ki, yoxdur. O dövrə aid ictimai həyatı yalnız əsərlərin içərisindən, əsərdəki hadisələrdən bəhrələnərək o dövrün cəmiyyətini, sosial yaşayışını tanıya bilirik. “Kitabi-taci-ədəb” əsəri də belə əsərlərdəndir ki, o dövrün cəmiyyəti haqqında ondan geniş və müfəssəl məlumat almaq imkanımız var. Bu ədəb və ədəbi qaydaları kitabı olaraq adlandırdığımız bu əsərin ən qiymətli xüsusiyyəti, onun yazılış səbəbi olaraq göstərilən hadisənin, hər şeydən əvvəl insan əlaqələrinin qurulmasında bir nümunə olduğunun görünməsidir.

Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığı

Dövrünün bir çox elm adamları kimi Əlaəddin Çələbi də müxtəlif elm sahələrinə aid bir neçə əsər qələmə almışdır. Onun qələmə aldığı əsərlərdən biri “Dürərül-fəraid və qürrürül-fəvaid” (“Nadir incilər, dürrələr və ən gözəl faydalar”) əsəridir. Əsərin yazılma tarixi haqqında dəqiq məlumat əldə edə bilmədik. Qeyd olunan əsərin Ankara Milli kitabxanası Adnan Ötükən Xalq Kitabxanası kolleksiyasında bir əlyazma nüsxəsi qorunur. Əsər digər müəlliflərin əsərləri ilə bir

əlyazmadadır və bu əlyazmanın 218a səhifəsindən başlayır. Əsərin ümumi həcmi isə 58 vərəqdir. Əsrin ilk səhifəsində Şatibədən bir hədis və dua vardır. Sonrakı vərəqlərdə “Quran”dan ayələr, “Təfsiri-Qurtubə” əsərindən fətvalar, müfrəd və mürəbbelər, “Şərhül-Məsabih”, Sədi Şirazinin “Bustan”, Seyyid Şərifin “Şərhül-məvaqif” əsərlərindən, “Xalisətül-həqayiq”, “Təfsirül-kəbir”, “Bustanül-arifin” əsərlərindən nəqllər, Ramazan xütbəsi, bayram xütbəsi, Qurban bayramı moizəsi, xütbələri və hədislər yer alır. Bundan başqa burada “Mirhacül-müzəkkirin”, “Ehyayül-ülum”, “Müşkilatül-küdiri”, “Firdövsül-əxbar”, “Əvailü-Süyuti”, “Əfsahüs-sübul”, “Səba”, “Fəvaid”, “Təfsiri-Kəvaşi”, “Məqsədül-əsna lil-əsmäül-hüsna”, “Bəhrül-qəvaid”, “Fəvaidül-hükəma” və “İmadül-İslam” əsərlərindən nəqllər, “Təziyənamə”, Veysəl Qərani “Dastan”ı, Nurəddinzadəyə aid şeirlər, təlqeynlər, faydalı məsləhətlər, müxtəlif şairlərə aid nəzm nümunələri, cümə namazı ilə əlaqədar bir izahat, vaizlər, hərfi-cərrlər haqqında məlumatlar, lüğət, yemək və digər dualar qeyd edilmişdir (191, 300). Mənbələrdə Əlaəddin Çələbinin əruza aid “Risaləi-əruz” adlı bir əsəri ilə bağlı məlumatlar da vardır ki, apardığımız araşdırmalar zamanı əsərin Türkiyə ilə yanaşı dünyanın bir çox kitabxanasında əlyazma nüsxələrinin qorunduğu üzə çıxdı. Belə ki, əsərin İstanbul Süleymaniyyə, İstanbul Millət Kitabxanası, Konya Xalq Kitabxanası, Manisa Milli Kitabxanası, Fransa Milli Kitabxanası və s. kitabxanalarında 11 əlyazma nüsxəsi qorunur. Burada maraqlı bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərin adı müxtəlif kitabxanalarda qorunan əlyazmalarda fərqli şəkildə göstərilmişdir. Misal üçün əsərin İstanbul Millət kitabxanası və İstanbul Süleymaniyyə kitabxanalarında qorunan əlyazmalarında adı “Risaləi-fənni-əruz və elmi-mizan” kimi göstərilmişdir (191, 300). Araşdırmalar zamanı Əlaəddin Çələbiyə

aid olunan “Tərcüməi-əruz və qəvaidi” əsəri də böyük ehtimal ki, qeyd olunan “Risaləi-əruz” adlı əsərin başqa bir əlyazma nüsxəsində verilmiş fərqli adıdır (191, 300). Bununla yanaşı Əlaəddin Çələbinin “Nəsayihül-Müslimin” adlı mənzum bir əsəri haqqında mənbələrdə məlumatlar qeyd olunsa da, tədqiqat zamanı bu əsərlə bağlı hər hansı bir geniş məlumatı əldə edə bilmədik (95, 450). Müəllifə aid olan əsərlərdən biri də “Risaləi-fi ilmi-nücum” əsəridir. Əsərin Misirdə, Qahirə Xidiv Kitabxanasında bir əlyazma nüsxəsi qorunur. Adından da bəlli olduğu kimi əsər astranomiya və astralogiyaya aid bir əsərdir (191, 300). Müəllifə aid edilən digər bir əsər isə “Haşiyə əla Haşiyə əl-Seyyid əla şərhi-Mətaiül-Ənvar” adlı əsəridir. Ərəbcə olan əsərin Köprülü Kitabxanası 909 nömrəli nüsxəsindəki Sədrəzəm Candarlı Xeyrəddin Paşaya ithaf edildiyinə dair qeyddən və müəllifin Əli ibn Hüseyin ibn Əli olduğunu nəzərə alaraq, bu əsərin də ona aid olmasını söyləyə bilərik (122, 18). Eyni zamanda bir xəttat olduğu da anlaşılan müəllif yaxşı bir təhsil görmüşdür. Bunu isə biz onun “Kitabi-taci-ədəb” əsərindəki ifadələrdən açıq bir şəkildə müşahidə edirik. Bu ifadələrdən müəllifin qüvvətli bir “Quran” və hədis bilgisinə sahib olduğu da məlum olur. Ayrıca, Əlaəddin Çələbi dövrünün bir çox ziyalı kimi ərəbcə və farscanı da çox yaxşı bilmiş, bu dillərdə yazılmış bir çox poetik nümunəni əsərinə də daxil etmişdir. Bununla yanaşı əsərdə bəzi şeirlərin özünün olduğunu nəzərə alarsaq onun şair istedadının da olduğunu söyləyə bilərik. Bu kontekstdən heç çəkinmədən, onun bir ədəbiyyatçı olduğunu söyləməyimizə də imkan var. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi əruz haqqında bir risalə yazdığı da bildirilən yazarın ədəbiyyatla bağlılığı sadəcə öyrənməklə çərçivələnmişdir. O, eyni zamanda bu sahəyə aid əsər qələmə almış və böyük ehtimal ki, müəllimlik etdiyi təhsil müəssisələrində ədəbiyyat

nəzəriyyəsinə də tədris etmişdir. Bu da onun elm və ədəbiyyatla əlaqəsinin daha da güclü olduğunu açıq olaraq ortaya qoyur. Ayrıca “Nəsayihül-Müslimin” adlı mənzum əsərinin də olduğu məlumdur (149, 354). Müəllifin “Yasin surəsinin təfsiri” adlı bir əsəri olduğu araşdırma nəticəsində üzə çıxarılmışdır. Bursalı Məhməd Tahir özünün “Türk məşhurları” əsərində bu əsərin Əsəd Əfəndi kitabxanasında bir nüsxəsinin mövcud olduğundan bəhs etməkdədir (149, 354). Süleyman Çələbi, Şeyxi, Yazıçıoğlu Məhməd, Əhməd Bican, Əşrəfoğlu Rumi və Sinan Paşa kimi istər nəzmlə istərsə də nəslə türk klassik ədəbiyyatında bir çox məşhur əsərlərin müəllifi olan şəxslərlə bir dövrdə yaşamış Əlaəddin Çələbinin şübhəsiz ki, ən gözəl əsəri bizim də tədqiqat obyektimiz olan “Kitabi-taci-ədəb”dir.

II FƏSİL

KLASSİK TÜRK ƏDƏBİYATINDA NƏSR VƏ ƏLİ İBN HÜSEYN ƏL-AMASİ ƏLAƏDDİN ÇƏLƏBİNİN “KİTABİ-TACİ-ƏDƏB” ƏSƏRİ

Klassik türk ədəbiyyatı tarixində nəsr: təşəkkülü və mərhələləri

Nəsr sözü heç bir kənar müdaxilələrdən faydalanmadan bir dilin qaydalarına uyğun olaraq məram anlatma şəklində deyilir. Ərəbcə nəsr-yaymaq, saçmaq deməkdir. Türk nəsrinin inkişafı tarix sırası ilə dörd dövrdə incələyə bilər.

1. Əski nəsr
2. Tənzimat nəsri
3. Sərvəti-Fünun nəsri
4. Yeni nəsr

Zaman baxımından XIV əsrin başlarından XIX əsrin ortalarına qədər davam edən nəsrə Əski nəsr deyilir. Əski nəsr bu uzun zamanın içində xeyli dəyişikliklər göstərmiş və bölümlərə ayrılmışdır.

- A) Xalq nəsri
- B) Divan nəsri

Divan nəsri də bir-birindən fərqli üç üsul halında inkişaf etmişdir.

1. Bədii nəsr
2. Tarixi nəsr
3. Sadə nəsr

Xalq nəsri deyilincə xalqın ağzından toplanan əsərlər ağıla gəlməlidir. Folklor məhsulu olan xalq nəsrlərindən bizə qalan yazılı nümunələr çox azdır. Əlimizdəkilərin çoxu da zamanla yazıya keçməmiş və daha sonra yazılmış olduq-

ları üçün yaradıldıqları dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Bunlar arasında Battal Qazi, Nəməmə, Eba Müslim, Həzrəti Ali cünləri kimi kitablar meydana gəldikləri çağların dilini az-çox saxlamış olsalar belə söylənmə və yazılmalar arasında xeyli dəyişmələrə uğramış olduqları üçün xalq nəsrinə örnək verilə bilməzlər. Bu zaman əski xalq nəsrinin əlimizdə qalan tək əsəri “Dədə Qorqud” kitabıdır. Çünki XV əsr Şərqi Anadolu bölgələri xalqlarının dillərindən toplanmış olan bu kitab eynilə yazıldığı biçimdə qoruna bilməşdir.

Orta dönəm nəsrinin Xalq və Divan nəsləri deyə iki qola ayrıldığını bilirik. Dana çox inşa deyə anılan Divan nəsrinə də aşağıdakılar olmaq üzrə üç bölmədə incələnilir.

1. Ədəbi nəsr
2. Tarix nəsr
3. Sadə nəsr

Bu nəsrde türkcə yazmaq düşüncəsi yoxdur. Şairlərdə arabir görünən sadəlik qayğısı nəsr yazanlar arasında heç görünməz. Belə ki, çox sadə olan bəzi parçalar belə anlaşılmaq arzusundan çox uzaq ola bilər. Yalnız öyrədici nəsr yazıcılarında xalqa səslənmək qayğısı sezilməkdədir. Türkcə, ərəbcə, farsca kəlmələr sanki tək bir dilin sözləri kimi ayırd edilmədən istifadə olunur. Bu üç dilin qarışığı olan yazı dilinə sonradan “Osmanlıca” deyilir. Münşilər bir-birinə heç qaynamamış olan bu üç dilin bol kəlmələri ilə bəzəkli, zəngin, ancaq ömürsüz bir nəsr meydana gətirmişlər. Tənziyat dövründə bu nəsr haqlı olaraq etirazlarla qarşılanmış və türkcənin xüsiləşməsi günümüze qədər sürmüşdür. Bu nəsrde türkcə cümlə quruluşuna toxunulmamış, türkcənin qrammatikası qorunmuşdur. Yalnız cümlənin içinə farsca və ərəbcə fel, şəkilçiləri, ön və son şəkilçilər qatılmışdır. Cümlələr gərəksiz yerə uzadılmışdır. Nöqtələmə işarələri

yoxdur. Cümlə sonunda sıx istifadə edilən (-ıp,-up,-ərək,-icək,-ıcaq) kimi fellər uzun və gərəksizlik meydana gətirir. Bundan dolayı cümlələri anlamaq çətinləşir. Bu nəsrdə fikirdən çox bəzəyə önəm verilmişdir. Üslub gözəlliyi yalnız kəlmə düzümlərində axtarılmışdır. Üçlü, beşli isim və sifətlərə çox yer ayrılmışdır. Nəsrədən çox nəzm qaydalarından istifadə olunmuşdur. Farscadan keçmiş olan “ki” bəzən “kim” ədatı ilə, ərəbcədən gələn “və” bəzən də “vü”, “ü” bağlayıcısı bu nəsrə çox istifadə olunur. Danışıqlar “didi”, “eyitti” kimi sözlərlə başlamış və bitmişdir.

Ədəbi nəsr divan nəsrinin ən qarışıq olan və bu gün oxunulmaz hala gələn qoludur. Yuxarıda adı keçən “Osmanlıca”nın ən gözəl nümunələri burada görünür. Ərəbcə, farsca kəlmələr bol olub, xüsusilə seçilmişdir. Məcəzaların hər növündən burada istifadə olunub. Yazıcının bütün məqsədi bəzək və coşqudur. Fikir ən sonda gəlir. Yazar üçün mənalı bir fikir söyləmək deyil, söyləmək tərzı vacibdir. Bəzək üçün heç duyulmamış yabançı kəlmələr ilə üçlü, beşli isim qrupları düzəldilir. Təsvir, təhkiyə, xıtab və söyləşmələrdə duyğuya diqqət verilir. Şairanə danışıq çox rəğbət görür. Bu nəsrə bütünlüklə nəzm ölçüləri axtarılır. Nəsr özündən gözlənilən xidməti etmədiyi üçün divan ədəbiyyatında fikir hərəkatları çox ağır işlənmişdir.

Ədəbi nəsrə termin olaraq “inşa”, inşa yazarına da “Münşi” adı verilir. Bir neçə böyük nəsr parçasından meydana gələn əsərə “Münşəat” deyilir. Ədəbi nəsr yüz illər keçdikcə daha qarışıq və anlaşılmaz bir yola girmişdir. XV əsrdə Sinan Paşanın inşası olduqca sadə və sevimli bir üslubda yazıldığı halda XVII əsrdə yaşayan Nərgisinin inşası bütünlüklə qarışıq və bəzəkliyədir. Belə ki, sırf ərəbcə və ya farsca bir əsəri oxuyub anlamaq Nərgisini anlamaqdan daha asandır. XV əsrdə: “Tazarrunamə” adlı əsəri ilə Sinan Paşa, XVI

əsrədə: “Nəfəhatül-Üns” (“Dostluq nəsimləri”), “Münazarai-Bahar u Şuta” (“Bahar və qışın münazirəsi”) ilə Lamii Çelebi, “Şikayətnamə” ilə Füzuli, XVII əsrdə Xəmsə sahibi müəllifi Nərgisi ilə Veysi, XVIII əsrdə Kanii və başqaları inşanın ustaları sayılır. Orta dönmə divan nəsrinin ən bol və qüvvətli nümunələri bu qolda toplanmışdır. Çox yerdə bəzək və sənət qayğısı güdməyən və tarixi hadisələri olduğu kimi ifadə etməyə çalışan tanınmış tarixçilər, tarix alimləri, səyahətlər canlı, hərəkətli və zövqlü səhifələr yaratmışlar. Başqa millətlərdə olduğu kimi bizdə də tarix XIX əsrin başlarına qədər bir ədəbiyyat sahəsi sayılmışdır. Əski cəmiyyətimizdə tarix çox oxunan və sevilən bir nəsr qoludur. Tarix yaxşını pisdən ayırmağa çalışır, ibrət dolu bir kitab sayılaraq dövlət adamları və aydınları tərəfindən diqqətlə oxunmuşdur. Deyilə bilər ki, bu kitablar o dövr ziyalılarının həm fəlsəfə, həm tarix, həm də roman və hekayə oxumaq ehtiyaclarını qarşılamışdır. Bəzi tarixçilər də xüsusi ilə hadisələri izah edərkən və təsvirlər yaradarkən “münşianə” deyilən bəzəkli və parlaq anlatmağa üstünlük vermişlər. Ancaq xitab və dialoq bölmələrində yalın bir danışiq dilinə üstünlük verilmişdir. Bunlardan Aşiq Paşazadə tarixini öz türkcə deyəcək qədər sadə yazmışdır. Tarix nəsrinə də yüz illər keçdikcə ələnmiş və ya bəzədilmiş, ancaq heç bir zaman anlaşılmaz hala gəlməmişdir. Biz burada “Tarix nəsrinə” deyimi ilə yalnız tarix kitablarında görünən nəsr qeyd etmək istəmirik. Bir çox coğrafiya, səyahət və elm kitablarının da yazılmış olduğu, ancaq tərz və anlatma bənzərliyi göstərən bir nəsr qolundan bəhs edirik. Ədəbi tarix nümunələri əsasən XV əsrdən başlayır. Bu əsrdə: İbn Arap Şah: Teymur zamanını yazmışdır. Yazıçızadə Ali: “Səlcuqnamə” əsərini, Behişt: “Tarixi Ali Osman” əsərini, Enveri: “Düsturnamə” əsərini, Oruc Bəy: “Təvərihi Ali Osman” əsərini, İdrisi Bittisi: “Həşt Behişt” (farsca tarix)

əsrini yazmışdır. Bu əsrin türkcə olaraq ən dəyərli tarixi əsəri Aşiq Paşazadənin öz adını daşıyan əsəridir. Fətəh Sultan Mehmet zamanında dövlətin rəsmi tarixini yazdırmaq üçün “Şahnaməçilik” deyilən saray tarixçiliyi qurulmuşdur. Bu da tarix nəsrinə öz tövhələrini vermişdir.

Sadə, öyrədici nəsr üslub yönündən tarix nəsrinə çox bənzəyir. Ancaq məlumat vermək üçün yazılmış öyrədici əsərlər bir az daha quru və sənətsizdi. Məcəzlar daha azdır. Təsvir, təhkiyə, dialoq bölümlərinə az rast gəlinir. Mövzu baxımından öyrədici yazılar olduqca müxtəlifdir. Başda din və təsəvvüf olmaq üzrə tibb, tərbiyə, əxlaq, ədəb, hüquq, ümumiyyətlə hər bir elm mövzusunda yazılmışdır. Bu dövrdə çox alimlərimiz əsərlərini ərəbcə yazmışlar. Yalnız biliklərini xalqa çatdırmaq istəyən vətənpərvər aydınlar meydana çıxdı ki, adı keçən bir çox əsərlər də onlarındır. Bu kitablardan verilən məlumatlar çoxluq olaraq Şərqi mənbələrindən gəlir. Fəlsəfə və elmdə İslam filosof və aydınlarının XV əsrə qədər araşdırıb ortaya qoyduqları fikir və görüşlər təkrar edilmişdir. Sadə nəslə yazılan əsərlərdə verilən məlumatların xüsusiyyəti ondadır ki, eyni ilə ata sözləri kimi adətlərə və ənənələrə dayanır. Bu yöndən həm milli, həm də bəşəri bir dəyər daşıyırlar. Bunlar arasında din, təsəvvüf və əxlaqa aid olanlar ön sırada gəlirlər. Sadə nəsr təşkil edən əsərlər arasında Şərqi dillərindən tərcümə edilmiş əsərlər xüsusi yer tutur. “Qabusnamə”dən, “Min bir gecə nağılları”ndan olan tərcümələr kimi. Əsrin sadə nəslə yazılan əsərləri içərisində Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” adlı əsəri də yer almaqdadır.

Klassik türk ədəbiyyatında nəsr XIV əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarına qədər 500 illik bir zamanda poeziya ilə birlikdə böyük bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Amma bununla yanaşı nəsrin poeziyadan sonra meydana gəldiyi və

buna görə də ikinci planda qalma fikri də geniş yayılmışdır (109, 44). Klassik türk ədəbiyyatında nəsrin poeziyaya nisbətən zəif inkişaf etməsinə səbəb kimi türklərin tarix boyu köçəri həyat tərzini keçirmələri göstərilir. Çünki hissləri ifadəsi, axıcılığı, lakonikliyi, hafizədə daha asan qalması poeziyanı bu baxımdan daha əhəmiyyətli etmişdir. Buna görə də sonralar belə hətta klassik divan ədəbiyyatı dövründə də poeziya qeyd olunan bu məziyyətlərinə görə daha təsirli bir ifadə vasitəsi olaraq hər zaman nəsrə üstələmiş, estetik axtarışların şeir vasitəsilə daha mükəmməl ifadəsinə çalışılmışdır. Bir sözlə, ədəbiyyatda hünər, söz sahibi olmaq poeziya ilə ölçülmüş, şeir ədəbi gücü ifadə etmək vasitəsi olaraq qəbul edilmişdir (109, 44). Poeziyanın yuxarıda qeyd olunan təsir qüvvəsini nəsrə də tətbiq etmək üçün tarix boyu nəsrə də poetik çalarlar verilmiş, nəsr qafiyə, bədii ifadə vasitələri, məcazlar, poetik fiqurlarla zənginləşdirilərək ona şeirin qüdrəti verilməyə çalışılmışdır. Bununla yanaşı nəzm-nəsr əvəzlənməli mətnlər də meydana gəlmişdir. İlk nəsr mətnlərində nəzm nümunələrinə yer verilməklə sanki nəsrin təsir qüvvəsini artırmağa çalışmışlar. Buna misal olaraq qədim türk mətnlərini, türk dastanlarını göstərmək olar. Bununla bərabər, nəsrə şeirə yaxınlaşdırmaq, nəsrə də hünər göstərmək istəyi, süslü, “bəzədilmiş” bir dillə ifadə forması olan inşanın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur və qeyd olunan bu tendensiya nəsrin inkişaf tarixi boyunca, yüz illərlə davam etmişdir.

Klassik türk ədəbiyyatında nəsrə olan münasibəti, dövrün şair, yazıçı və ziyalılarının zəhnində nəsr deyildikdə nəslərin canlandığını düşünək çox əhəmiyyətlidir. Bilindiyi kimi bu dövrdə ədəbiyyatda əsas olan nəzmdir, şeirdir. Söz aləmində sənət, bacarıq nümayiş etdirmək istəyən bir şəxsin öz məharətini ən yüksək səviyyədə nəzmdə, şeirdə nümayiş

etdirə biləcək düşüncəsi demək olar ki, bütün klassik türk ədəbiyyatı şair və yazıçıları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Klassik türk ədəbiyyatında nəsrə qarşı bu mənfi münasibət daha sonrakı dövrlərdə də çox dəyişməmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq klassik ədəbiyyatda nəsrin nəzmə görə ikinci planda qaldığını bir daha söyləmək mümkündür. Maraqlı bir halı da qeyd etmək yerinə düşər ki, şair təzkirələrində də daha çox nəzm sahəsində hünər göstərmiş şəxslərə geniş yer verilmişdir. Nəsr sahəsində əsər müəllifi olan yazıçılar haqqında isə yalnız nəsrlə yanaşı nəzmdə də ustalığı nümayiş etdirmiş müəlliflərdən bəhs edilmişdir. Hətta bəzi şair təzkirələrində hekayə yazmaq, tərcümə etmək gülüş mövzusu kimi də qeyd edilmişdir. Klassik ədəbiyyatda nəsrə qarşı bu cür mənfi fikirlər, yanaşmalarla bərabər bəzi şair və yazıçıların nəsri təqdir etdiklərini də müşahidə edirik. Bir çox divan şairi nəsri dağılmış incilərə nəzmi isə sapa düzülmüş incilərdən ibarət boyunbağıya bənzətmişdir. Bu bənzətmələrin hər ikisində nəzm və nəsrin inciyə bənzədilməsi nəsrə nəzm qədər üstün dəyərin verilməsinə işarədir. Bəlağət əsərlərində isə bu iki məfhum-nəsr və nəzmə münasibət eynidir. Burada əsas olan odur ki, gözəl və mənalı olan hər bir ifadə, söz istər nəzm olsun, istərsə də nəsr, ədəbi qəbul edilməkdədir. Yüksək mədəniyyət aləmində yetişən bəlağətçilər, mənanı bir gözələ, bədii ifadə vasitələrini, ədəbi sənətləri isə onun geyindiği gözəl libasa, bəzəndiyi boyalara, taxdığı zinət və bəzək əşyalarına bənzətmişlər. Belə bir münasibət isə Klassik ədəbiyyatda ana qayənin şeirdə də nəsrdə də mənanı ifadəyə qurban verməmək olduğunu açıq bir şəkildə nümayiş etdirir (109, 44). Fərqli yanaşmalara baxmayaraq tarixi inkişaf mərhələsində türkdilli nəsr klassik və xalq nəsri olaraq iki qolda inkişaf etmişdir. Klassik türk nəsri mövzularına görə aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Dini-təsəvvüfi. Buraya əsasən, əqaid, təfsir, hədis, təsəvvüf, fiqh, şərh və s. mövzulu əsərlər daxildir.
2. İslam tarixləri. Bu növə isə əsasən Qisəsül-ənbiya, təzkirəyi-övliya, məqtəl, tarixi-nəbəvi və s. mövzuları əhatə edən əsərlər daxildir.
3. Dini-dastan. Buraya mənəqibnamələri, vilayətnamələri, danişməndnamələri, “Həmzənamə”ləri, “Battalnamə”ləri və b. əlavə etmək olar.
4. Hekayələr. “Dədə Qorqud”, “Kəlilə və Dimnə”, “Qırx vəzir” və s. dastanlar bu nəsr növünə aiddir.
5. Tarixlər. Bu nəsr növünə aid əsərlər arasında tarixi dastanları, vaqənüvus tarixləri, dövlət tarixlərini, xüsusi tarixləri, salnamələri qeyd etmək olar.
6. Şüəra təzkirələri və digər bioqrafik əsərlər.
7. Səyahətnamələr.
8. Səfərətnamələr.
9. Münşəatlar.
10. Şərhlər.
11. Elmi əsərlər.
12. Ədəbi əsərlər.
13. Lüğətlər, və s. (109, 44).

Göründüyü kimi klassik türk ədəbiyyatı tarixi inkişaf mərhələsi nəticəsində çox geniş şəkildə bir çox növlərə ayrılaraq hər bir növə aid əsərlərin meydana gəlməsi ilə böyük inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Türk dilinin ilk yazılı abidələri olan “Orxon yazıları” türk nəsrinin də ilk ədəbi nümunəsidir. Orta Asiyada Orxon və Turfan ərəzilərində yerləşən, İslamdan əvvəlki dövrə aid olan bu ədəbi abidələr Göytürklərə aid didaktik, dastan mövzulu əsərlərdir. Bunlardan sonrakı mərhələdə isə Uyğur dövrünə aid olan “Altun yaruk” (Altun işıq) yazılı abidələri

gəlir (109, 45). İslamın qəbulundan sonra ilk mənsur əsərlər də məhz elə İslam öncəsi yazılı ədəbiyyatın meydana gəldiyi bir bölgədə Orta Asiyada yaradılmışdır. Bu bölgədə yaradılmış və bizə məlum olan ilk mənsur əsər isə XIII əsrdə Qaraxanlı türkcəsi ilə qələmə alınmış “Kutatğu-bilik” müqəddiməsidir. XIII əsr Anadolu bölgəsində isə ilk mənsur əsərlər əsasən fars dilində qələmə alınmışdır. Bunlardan Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Fihi Mafih”, “Məktubat”, “Məcalis-səba” və Sultan Vələdin “Məarif” əsərlərini qeyd etmək olar. Lakin bu ənənə gələcək türk nəsrinin uğurlu təməlini qoymaqladır. Anadolu bölgəsində bu dövrə aid türkcə yeganə mənsur əsər isə müəllifi bəlli olmayan “Behçətül-hədayiq” yazılı abidəsidir (109, 50). XIV əsr türk ədəbiyyatının ilk mənsur nümunələri də yenə Orta Asiyada meydana gəlmişdir. Orta Asiyanın Qıpçaq bölgəsində qıpçaq türkcəsi ilə qələmə alınmış ilk əsər Seyfi Sarayinin “Gülistan tərcüməsi”dir. Sədi Şirazinin “Gülistan” əsərindəki mənsur hekayələrin uğurlu bir şəkildə həmin dövrün türkcəsinə tərcümə olunduğu bu yazılı abidədə mənzum parçalar da vardır. Bundan başqa həmin dövrə aid digər bir əhəmiyyətli əsər isə almanca-qıpçaqca, qıpçaqca-latinca olan lüğətin və atalar sözlərinin, dini mətnlərin yer aldığı “Kodeks-kumanikus” (“Kumanların qanunları”) kitabıdır. Türkcə bilməyən ərəblərə bu dili öyrətmək məqsədilə Əbu Həyyan tərəfindən qələmə alınmış “Kitabi-idrakili-lisani-ətrak” əsəri də bu dövrdə yazılmış mənsur nümunələrdən və türk dilinin qrammatikasına aid ən qədim yazılı mənbələrdən biridir. Həmin dövrə aid və Xarəzm bölgəsində qələmə alınmış digər bir əsər isə Rabquzinin “Qissəsül-ənbiya” və müəllifi bilinməyən “Nəhcül-fəradis” adlı dini, əxlaqi əsərlərdir (109, 45). Bu dövr Anadolu bölgəsinə gəlincə Qul Məsudun fars dilindən türkcəyə tərcümə etdiyi “Kəlilə və Dimnə” əsəridir. Bundan başqa Şey-

xoğlu Məsuda aid didaktik mövzuda yazılmış “Mərzibannamə” əsəri də bu dövrə aid yazılı abidədir. Qeyd olunan müəllifə aid başqa bir nəsr nümunəsi isə Nəcməddin Dainin farsca olan “Mirsadül-ibad” əsərindən türkçəyə tərcümə olunmuş “Kənzül-kübəra və məhəkkül-üləma” əsəridir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu əsər “Kutadğu-bilik”dən sonra dövlət idarəçiliyinə aid qələmə alınmış ikinci əsərdir. Şeyxoğlu Maqsudun başqa bir dəyərli əsəri isə “Qabusnamə”dir. Bundan başqa kimlər tərəfindən tərcümə olunduğu bilinməyən Sələbinin “Qissəsül-ənbiya” və Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsərləri də bu dövrə aid türkçə yazılı nəsr nümunələridir.

Tədqiqat işində xüsusi yer verdiyimiz XV əsr türk nəsr ədəbiyyatı ayrıca bir bölümdə daha geniş bir şəkildə qeyd edilmişdir. Bundan sonrakı dövr olan XVI əsr türk nəsr ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biri isə Babur şahın həyat və fəaliyyətini əks etdirən, çığatay türkçəsi ilə qələmə alınmış “Baburnamə” əsəridir. XVI əsirdə Anadoluda yaranmış mənsur əsərlərə nəzər saldıqda əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq sadə dillə yazılmış nümunələrlə yanaşı tərkib və mürəkkəb sözlərlə süslənmiş nəsr dili ilə yazılmış əsərləri də müşahidə edirik. Bunlar bioqrafik əsərlər, şüəra təzkirələri, salnamələr, dini-təsəvvüfi mövzulu əsərlər, şərhlər və sairədir. Bunlardan türk ədəbiyyatı tarixində məşhur olan Səhi bəyin “Həşt-behişt”, Lətifinin “Təzkirətüş-şüəra”, Əhdinin “Gülşəni-şüəra”, Aşiq Çələbinin “Məşairüş-şüəra”, Xınalızadə Həsən Çələbinin “Xınalızadə təzkirəsi”, Bəyaninin “Bəyani təzkirəsi” kimi məşhur şair təzkirələrini qeyd edə bilərik. (93, 102). Bundan başqa XVI əsrin nəsr əsərləri arasında salnamələr də vardır. Bunlardan ilk böyük Osmanlı tarixi olaraq qəbul edilən Kamal Paşazadənin “Təvarixi-ali-Osman” əsərini misal göstərmək olar (131,13). Bu əsrdə qə-

ləmə alınmış digər tarixi əsərlərin ən məşhurları isə Cəlalzadə Mustafa Çələbinin “Səlimnamə”, Xoca Sadəddin bin Məhəmməd bin Həsən Canın “Tacüt-təvarix”, Səlanikli Mustafa Əfəndinin “Təvarixi-ali-Osman”, Gelibolulu Mustafa Alinin “Kühül-əxbar” əsərləridir (143; 119; 74). XVI əsrdə yuxarıda qeyd olunmuş əsərlərdən başqa fərqli mövzuları ehtiva edən digər təliflər də qələmə alınmışdır. Bunların ən önəmlilərindən biri Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsəridir. “Bəhrül-məarif” Osmanlı ərazisində ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid türkcə qələmə alınmış ilk əsərdir (29, 189). Bundan başqa Süruri tərəfindən qələmə alınmış “Şərhi-Məsnəvi”, “Şərhi-Gülistan”, “Şərhi-Bustan”, “Şərhi-Divani-Hafiz” və s. kimi əsərləri qeyd etmək yerinə düşər (29, 189).

Türk ədəbiyyatının növbəti inkişaf dövrü olan XVII əsrdə də bir çox nəsr əsərləri meydana gəlmişdir. Belə ki, bunlar Riyazinin “Riyazi-şüəra”, Kafzadə Faizinin “Zübdətül-əşar”, “Rıza təzkirəsi”, “Yumni təzkirəsi” və s. kimi əsərlərdir (109, 52-53). Bu əsrdə qələmə alınmış məşhur nəsr əsərlərindən biri də Sadiq bəy Əfşarın “Məcməü-l-Xəvas” əsəridir. Əsərdə Şah İsmayıl Xətəinin dövründən başlayaraq əsərin yazılma tarixi olan 1598-ci ilə qədər Osmanlı, Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan, Hindistan və s. kimi böyük ərazidə yaşamış türk əsilli şairlər haqqında məlumatlar verilmişdir (8, 4-5). Bu əsrdə qələmə alınmış digər məşhur nəsr abidələri isə Nəvizadə Ətayinin “Hədəyiqül-həqayiq fi təkmilətüş-şəqayiq”, Katib Çələbinin ərəbcə qələmə aldığı “Kəşf əz-zünun”, Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”, Nabinin “Töhfətül-Hərəmeyn”, Həsən Bəyzadənin “Tarixi-ali-Osman”, Qaraçələbizadə Əbdüləzizin “Rövzətül-əbrar”, Peçevinin “Tarixi-Peçevi”, Nəiminin iki cildlik “Nəima tari-

xi”, Katib Çələbinin “Fəzləkə”, “Cihannüma” və s. kimi əsərləridir (133, 50).

Klassik türk nəsrinin sonrakı dövrü olan XVIII əsrdə də türk ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətli olan bir çox əsərlər qələmə alınmışdır. Bu əsrdə də digər dövrlərdə olduğu kimi əsasən bioqrafik əsərlər, təzkirələr, tarixə aid əsərlər qələmə alınmışdır. Bununla yanaşı elmə və dinə aid bir çox əsərlərdə bu dövrdə yazılmışdır. XVIII əsrdə qələmə alınmış nəsr abidələrindən ilk olaraq klassik türk poeziyasında, incəsənətində məşhur olan Lalə dövründə yaşamış şair və incəsənət xadimlərinin bioqrafiyalarının yer aldığı “Səfayi təzkirəsi”ni qeyd etmək yerinə düşər. Bundan başqa bu dövrdə “Salim təzkirəsi”, “Mucib təzkirəsi”, “Ramiz təzkirəsi”, Əsrar Dədənin “Əsrar Dədə təzkirəsi” olaraq da tanına “Təzkirəyi-şüərayi-mövləviyyə” və s. kimi əsərləri qeyd etmək mümkündür. Bu əsrdə şüəra təzkirələri ilə yanaşı bir çox tarix əsərləri də yazılmışdır ki, “Tarixi-Rəşid”, “Asim tarixi”, “Hakim tarixi”, “Çeşmizadə tarixi” və s. qeyd olunan əsərlərdəndir (109, 52). Bu dövrdə yazılan maraqlı əsərlərdən biri də dövrün sosial-ictimai vəziyyətini, adət ənənlərini mövzu olaraq ehtiva edən, Seyyid Vəhbi, Haşmət, Melek İbrahim tərəfindən qələmə alınmış “Surnamə”lərdir (109; 133). XVIII əsr münşəat məcmuələri baxımından da önəmli əsərlərin yazıldığı bir dövrdür. Bəzəkli nəsr üslubu ilə qələmə alınmış münşəat nümunələrindən ən məşhuru isə Qoca Raqib Paşanın “Təlxisat” adlı əsəridir. Bundan başqa “Qəninin münşəatı” da bu mövzuya aid məşhur əsərdir. Əsərdə təbrik, ərzihal, tövsiyyə və s. aid 120 məktub nümunəsi yer almaqdadır. Osmanzadə Taibin də münşəatı bu baxımdan çox maraqlı bir nəsr nümunəsidir (109; 133). Bu dövrdə tarix və bioqrafik əsərlərlə yanaşı bir çox lüğətlər də qələmə alınmışdır. Şeyxülislam Əsəd Əfəndinin “Ləhcətül-lüğət”

əsəri bu dövrün məşhur lüğətlərindəndir. Lüğətdə türkçə olan sözlərin ərəbcə və farsca qarşılığı verilmişdir.

Klassik türk nəsrinin son dövrü olan XIX əsrdə də öncəki dövrlərə aid ənənələrə sadıq qalınaraq bir çox nəsr nümunələri yaradılmışdır. Amma bu əsrdə artıq əvvəlki dövrlərə aid məhsuldarlıq müşahidə olunmur. Lakin artıq bu əsrdən başlayaraq nəsr dilində sadələşdirmə müşahidə olunmaqdadır. Nəsrə yazılan əsərlər xalqın, geniş kütlənin oxuması və aydın bir şəkildə anlaması üçün sadə bir dillə yazılmağa başlanmışdır. Bundan başqa bu əsrdən başlayaraq Osmanlıda ilk qəzetlər və məcmuələr də çap olunmağa başladı. Məhz qəzetlərin çapı ilə əlaqədar olaraq nəsr dilinin sadələşdirilməsi zərurəti ortaya çıxdı. Bunlarla yanaşı həmin dövrün rəsmi dilində də müəyyən qədər sadələşmə müşahidə olunmaqdadır. Artıq bu dövrdə aparılan rəsmi yazışmalarda, dövlət fərmanlarında, qanunnamələrdə əvvəlki dövrlərə nisbətən daha sadə bir dildən istifadə olunduğunu müşahidə etməkdəyik (109, 65). Digər dövrlərdə olduğu kimi bu əsrdə də əsasən şüəra təzkirələri və tarix əsərləri böyük yer tutmaqdadır. XIX əsrdə yazılmış ilk təzkirə antalogiya xarakterli “Şəfqət təzkirəsi”dir. Bu dövrə aid başqa bir bioqrafik əsər isə Əsəd Məhməd Əfəndinin “Əsəd Əfəndi təzkirəsi” adı ilə tanınmış “Bağçai-Səfaənduz” əsəridir (133, 719). XIX əsrdə qələmə alınmış təzkirələrdən “Arif Hikmət təzkirəsi” ni, Fatin Əfəndinin, “Xətimətül-əşar”, Mehmet Tevfikin “Məcmüətül-təracim” kimi əsərləri qeyd etmək olar. Bundan başqa bu əsrdə bir çox bioqrafik əsərlər də qələmə alınmışdır. Bunlardan Əhməd Rifatın Osmanlı şeyxulislam-ları və vəzirləri haqqında yazmış olduğu əsərləri qeyd etmək mümkündür. Bu dövrün ən qiymətli bioqrafik əsərlərindən biri də Mehmet Süreyyanın “Sicilli-Osmani” əsəridir. Əsərdə Osmanlı dövlətinin qurulduğu dövrdən 1899-cu ilə qədər

geniş bir zaman kəsiyində yaşamış olan dövrünün məşhur şəxsiyyətləri haqqında məlumatlar verilmişdir (150, 13). Bundan başqa bu əsrdə qələmə alınmış əsərlər içərisində Rəcaizadə Mahmud Əkrəmin “Qüdimadan bir-kaç şair”, Muallim Nacinin “Osmanlı şairləri”, “Əsami”, Faiq Rəşadın “Əslaf”, “Tərəcəmi-əhval”, Əhməd Muxtarın “Şair xanımlarımız” və s. əsərlərini də qeyd etmək olar (109,43). Bu dövrdə Osmanlının Avropa ilə yaxınlaşması, diplomatik əlaqələr qurması Osmanlı ilə bir çox Avropa dövlətləri arasında rəsmi yazışmaların daha geniş şəkildə aparılmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı Osmanlı dövləti tərəfindən Avropaya göndərilmiş diplomatların və siyasi təbəqə nümayəndələrinin qələmə aldıkları “Səfərətnamələr” də nəsr ədəbiyyatında yeni janrın və dilin inkişafına, formalaşmasına təsir göstərmişdir (109, 65). Bu dövrdə də Osmanlı tarixinə dair bir çox önəmli əsərlər qələmə alınmışdır ki, bunlardan Cövdət Paşanın 12 cildlik “Tarixi-Cövdət”, Əhməd Vəfiqin “Tarixi-Osmeni”, Xeyrullah Əfəndinin “Dövləti-aliyyəyi-Osmaniyyə tarixi” kimi əsərləri qeyd edə bilərik (109, 67). XIX əsrin mənsur əsərləri arasında lüğətlər və münşəat məcmuələri də geniş yer almaqdadır. Lüğətlərdən Mütərcim Asimin farsca və ərəbcədən türkcəyə olan “Tibyani-Nafi dər tərcüməi-Bürhani-Qati” və “Əl-okyanüsül-basit fi tərcümətül-qamusül-muhit” məşhur olanlardır. Bundan başqa Şəmsəddin Saminin məşhur “Qamusü-türki” və “Qamusül-ələm” əsərləri də məhz bu əsrdə qələmə alınmışdır (109, 69-70; 133, 50). Bu əsrdə qələmə alınmış münşəat nümunələrindən isə Hacı Nuri Əfəndinin “Münşəati-əzizyyə fi əsari-Osmaniyyə”, Nüman Mahirin “Münşəati-Nüman”, Ziyanın “Quzidəi-münşəat”, Rifatın “Nüzhetül-münşəat”, Həsən Hafizin “Münşəati-hüquqi” və s. əsərləri qeyd etmək olar. Göründüyü kimi klassik türk nəsr yeddi yüz illik bir zaman zərfində böyük bir inki-

şaf yolu keçmiş, bu böyük zaman ərzində türk ədəbiyyatı tarixinin tanınmış, məşhur simaları ortaya çıxmış, bir çox məşhur əsərləri qələmə alınmışdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin ideya-tematik əsasları

XV əsr Orta Asiya türk sahəsi və Anadoluda geniş şəkildə inkişaf etmiş və hər iki ərazidə müxtəlif mövzulara aid bir çox məşhur nəsr əsərinin qələmə alındığı bir dövrüdür. Burada digər dövrlərdən fərqli olaraq ilk olaraq Orta Asiya türk sahəsinə mənsub Əlişir Nəvainin qələmə aldığı əsərlərin önəmi və sayı nəzərə çarpmaqdadır. Əlişir Nəvainin bu əsrdə cığatay türkcəsi ilə qələmə aldığı “Mühakimətül-lüğəteyn”, “Məcalisün-nəfais”, “Nəsayimül-məhabbə min-əmayimül-fütüvvə”, “Mizanül-övzan” adlı mənsur əsərləri dövründə deyil, sonrakı yüzilliklərdə də müraciət olunan mənbələrdir (108, 59). Bu əsərlərdən xüsusi ilə “Mühakimətül-lüğəteyn”də Nəvai ana dilinə vermiş olduğu əhəmiyyəti nümayiş etdirmiş və türk dilinin ifadə gücünün farscadan üstün olduğunu göstərmişdir (37; 109, 30).

XV əsrdə Anadolu, Balkan və bütün Osmanlı imperatorluğu kimi geniş bir ərazidə istifadə olunan və inkişaf edən dil “Osmanlı türkcəsi”dir. Bunun ilk səbəbi Osmanlı imperatorluğunun Rumeli və Balkanlardakı torpaqlarının da Anadolu qədər geniş olması və getdikcə genişlənməsidir. Bu səbəblə “Osmanlıca” geniş ərazilərə hakim böyük bir dövlətin rəsmi dilidir. Belə ki, “Osmanlı türkcəsi” bu əsrdə artıq tam bir imperiya halına gəlmiş, istila etdiyi ölkələri idarə etmək iddiasında, iqtidarında olan böyük bir dövlət və millətin dili olaraq ortaq İslam mədəniyyəti çərçivəsində kəlmə zənginliyi, ifadə üstünlüyü səviyyəsində inkişaf etmişdir. Bu türkcə eyni imperiyada yaşayan ərəb, fars, yunan və balkan

dilləri ilə mübarizədə, öz torpaqlarında bu dilləri ikinci plana salan milli bir zəfər qazanmışdır. Türk dili öz sintaksisinə və dil musiqisinə sadıq qalmış, ancaq torpaqlarına sahib olduğu millət və mədəniyyətlərin dillərindən kəlmə almaqdan, bu kəlmələrlə zənginləşməkdən də qaçmamışdır. Bu səbəbdən türkcəyə ərəb və fars dillərindən başqa yunan, italyan, balkan, və qafqaz dillərindən də çox sayda kəlmələr daxil olmuşdur. Elmə, ədəbiyyata aid kəlmə və terminlər istisna olmaqla türkcəyə daxil olan bir çox ərəbcə, farsca söz və tərkiblər türk-xalq ifadə tərzinə uyaraq istər səs, istərsə də məna baxımından assimiliyasiyaya uğramış, yəni türkcələşmişdir. Başqa dillərdən gələn kəlmə və tərkiblər xalq dilinə, xalq şeir və hekayəsinə, xalq teatrına və təsəvvüf ədəbiyyatına daxil olaraq xalqın öz malı olmağa, bu yolla türkcələşməyə başlamışdır. Bununla da türk dili daha da zənginləşmiş və böyük bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. XV əsrdə “Osmanlı türkçəsi” ilə yazılmış bütün əsərlər öz gözəlliyi ilə günümüze qədər gəlib çıxmışdır. İstər əlyazmalar, istərsə də şifahi olaraq günümüze qədər gələn bu əsərlər türk ədəbiyyat tarixində də dərin iz buraxmışdır. Bu əsrdə türk ədəbiyyatında nəsr əsasən bir-birindən fərqli iki qola ayrılaraq üç istiqamətdə -sadə nəsr, orta nəsr, bəzəkli və bədii nəsr olmaqla inkişaf etmişdir. Qeyd olunan hər üç qolda, xüsusən XV əsrdən başlayaraq dini mətnlər, islam tarixi, hekayələr, tarixlər, şair təzkirələri, bioqrafiyalar, səyahətnamələr, münşəatlar, əxlaq və siyasi, elmi növlərdə çox sayda nəsr əsərləri qələmə alınmışdır.

Klassik türk ədəbiyyatına aid adı çəkilən nəsr qollarından biri ədəbiyyatşünaslıqda sadə nəsr adlandırılmışdır. Bu qola aid nəsr nümunələri xalqın anlaya biləcəyi sadə dillə qələmə alınmış nağıl, dastan, əfsanə, dini, təsəvvüfi, əxlaqi mövzuları əhatə edən əsərlərdir. Məsələn: Mərcimək Əhmə-

din “Qabusnamə”, Qul Məsudun “Kəlilə və Dimnə” tərcüməsi, Yazıçioğlu Əhməd Bicanın “Ənvarül-əşiqin” kimi əsərləri xalqa xitabən qələmə alınmış sadə nəsr nümunələridir. Bununla yanaşı anonim Osmanlı tarixləri, rəsmi yazışmalar, əmr və fərmanlar arasında da çox sadə bir dillə yazılmış nümunələr də vardır. Sadə nəsr klassik türk ədəbiyyatının yalnız bir dövründə deyil sonrakı mərhələlərində də müraciət edilən bir nəsr qolu olmuşdur. Misal üçün XVI əsrdə dənizçi, şair və alimlərdən olan Seyid Əli Rəisin “Miratül-məmalik” əsəri sadə bir dillə qələmə alınmışdır” (115, 89). Orta əsrdə yazılan əsərlərin bir çoxu ya xalq kütlələrinə xitab məqsədi ilə, ya da Anadolu bəyliklərinin sadə türkcədən xoşlanan hökmdarlarına verilmək üçün yazıldığından mümkün olduğu qədər yad kəlmə və tərkiblərdən uzaq, təmiz bir “Oğuz türkcəsi” ilə qələmə alınır. Bu əsərlərdə istifadə olunan dil, türk xalqı, hətta ziyalıları arasında danışılan açıq, sadə və düzgün bir türkcə idi. Xalq toplantılarında oxunan dini qəhrəmanlıq hekayələri ilə, övliya mənqibələrinin dili İslam mədəniyyətinin əsrlərdən bəri xalq içində yayılan, tamamilə türkcələşən kəlmələri ilə zəngin, ancaq sadə və təbii bir dildir. Belə bir nəsr dili irəlidə görülmək bəzi tərcümə əsərlərlə xalq üçün yazılan Osmanlı tarixlərində və yenə xalq arasında yayılan dini kitablar da eyni sadəliklə, hətta daha da gözəlləşərək davam etdi. Ancaq əsrin ortalarına doğru nəsrə yazılan əsərlərin bəzilərində, əvvəlcə müqəddimələrdə istifadə olunan qarışıq bir nəsr hərəkatı başladı. Bu hərəkat divan şeirinə məxsus ifadə tərzini, üslub hünərləri ilə şeirin sənət anlayışını nəsrdə də istifadə etmək məqsədi ilə inkişaf etdi. Bu da artıq qafiyəli türk ədəbiyyatında yazılan və sevilən, məcazlı, cinaslı bir nəsrdir. Bunun isə ən gözəl misalı “Dədə Qorqud” dastanıdır. Burada hekayələrin nəsrə söylənən qisimlərində eyni hekayələrdəki mənzum şeirlərin səs və sənət

yönləri də müşahidə olunur. Beləliklə, türk ədəbiyyatında məcazlı, cinaslı, kinayəli və qafiyəli bir nəsr zövqü, xüsusilə türk xalq dilində yaşayan və bəyənilən bir zövq formalaşdı. Ancaq XV əsrdə aydınlar ədəbiyyatında inkişaf edən bədii nəsrə İran ədəbiyyatı örnəklərinin də böyük təsiri vardır.

“Quran”ın bir səclər və alliterasiya vasitəsilə söylənən, zəngin musiqili, ilahi dili İslamın ilk əsərlərindən başlayaraq istər ərəb, istər fars, istərsə də türk ədəbiyyatlarında nəsrə ifadənin əsas və müqəddəs bir nümunəsi, örnəyi sayılırdı. Lakin belə bir nəsr formasına xüsusilə İran və türk ədəbiyyatlarına aid mənsur əsərlərdə o qədər də müraciət edilmir, yalnız müqəddimələrdə bu formadan istifadə olunurdu. Bu müqəddimələr isə bəzənərək İslam mədəniyyətinə və İslam etiqadına aid ərəbcə deyimlər, terminlər, ayələr və hədislərlə, İslamın tanınmış şəxslərinin kəlamları ilə zənginləşmiş bir nəsr forması idi. Bu isə yalnız üstün təhsil və elmə sahib olanların anlaya biləcəyi qarışıq bir ifadə tərzinə çevrilmişdi. Eyni qarışıq müqəddimələr mənzum əsərlərin və divanların da əvvəlinə yazılırdı. Bu nəsr xüsusilə XI əsrdən başlayaraq İran ədəbiyyatında nəsrə yazılan əsərlərin əksəriyyətində müşahidə olunur. Nümunə olaraq XI əsrin tanınmış İran ədibi və mutəsəvvifi Abdullah Ənsarinin “Kənzüs-salikin” adlı mənsur əsərini qeyd edə bilərik. Bu nəsr şeir sənətinin məcazları, təşbihləri, istiarələri, digər bədii ifadə vasitələri və şeirin qafiyələri ilə bəzənmiş bir nəsr nümunəsidir. İlk baxışda divan şeirinin yalnız vəznə və nəzm şəkilləri bu nəsrə gözə çarpır. Ancaq cümlələrə diqqət edilərsə onlarda müxtəlif ərəz təfəvvürlərini, vəznəli misraları görmək və musiqini duymaq mümkündür. Qeyd olunan bu nəsr nümunəsi şeir sənətinin bütün xüsusiyyətləri ilə zəngin və ahənglidir (140, 88).

Klassik türk nəsrinin ikinci bir qolu isə orta nəsr adlanır. Bəzi ədəbiyyatşünaslar bu nəsrə müstəqil bir qol kimi

deyil, sadə nəsrin bir hissəsi kimi qəbul edirlər. Amma əsasən tarix və elmi mövzuları əhatə edən əsərlərdə müşahidə olunan bu nəsrin dili mövzu baxımından sadə nəsrə yaxın olsa da çox mürəkkəbdir. Elmi və tarixi əsərlərdə müxtəlif elm sahələrinə aid çoxsaylı terminlərin yer alması müəllifin söz oyununda öz ustalığını nümayiş etdirməsinə baxmayaraq mətni ağırlaşdırır, əsərin dilini mürəkkəbləşdirir. Məhz bu baxımdan bir çox ədəbiyyatşünaslar bu mövzulu əsərləri klassik türk nəsrinin orta nəsr adlanan qoluna aid edirlər. Buraya müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxsaylı tarix və elmi əsərləri nümunə göstərmək olar (115, 88). Klassik türk nəsrinin üçüncü qolu isə bəzəkli və bədii nəsr adlanır. Bu səclər, bədii ifadə vasitələri, izafətlərlə qurulmuş mürəkkəb cümlələrdən ibarət bir nəsr növüdür. Ehtiva etdiyi mövzular səbəbi ilə bu nəsr növündə yazılmış mətnlər başdan-başa izafətlərlə bəzənmişdir. Əsasən əxlaq və fəlsəfə mövzularını əhatə edən mətnlərlə yanaşı bir çox məktublarda, xüsusi ilə məktubların əvvəlində bu nəsr növündən geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. “Bəzəkli nəsr, klassik türk ədəbiyyatında “inşa” adı verilən yazı şəklinin müəyyənləşdirici xüsusiyyəti olmuşdur” (115, 89).

XV əsrin ortalarında türk-Osmanlı ədəbiyyatında başlayan bədii nəsrdə bu qeyd etdiyimiz nəsrin böyük təsiri vardır. Bu nəsr eyni əsrin ikinci yarısından bu yana türk ədəbiyyatında ciddi rəğbət görmüşdür. Fəqət Sinan Paşa kimi sənətkarların qələmindən çıxmış gözəl nümunələrlə yanaşı eyni nəsrdən istifadə edərək hünər göstərmək istəyən ikinci, üçüncü dərəcəli yazıçıların qələmində bu nəsrdə olan nümunələr mürəkkəbləşmiş, faydasız və zövqsüz bir mahiyyət almışdır. Düzgün və bənzətməsiz bir dillə söylənməsi daha düzgün sayılacaq hər hansı bir fikri, bir məlumatı ifadə edən məcazlar, işarələrlə yüklü və mürəkkəb cümlələr söyləmək,

mətni bəzəmək niyyəti ilə sözü lazımından çox uzatmaq bu nəsrin qüsurları arasında idi. Buna görə də söz qüdrəti olan yazıçılar, qələmində qüsurları bəlli etməyən usta sənətkarlar, çox gözəl əsərlər meydana gətirdikləri halda, eyni nəsr dili ilə bu qabiliyyətdən məhrum nasirlər tərəfindən zövqsüz, mənasız, oxunması çətin mətnlərin meydana gətirilməsi bu nəsrli bir üslub oyunu səviyyəsinə endirmişdir. Bədii nəsrdə böyük sənətkarların qələmindən çox zövqlü əsərlərin meydana çıxmasının isə xeyli ciddi səbəbi vardır. Bunun əsas səbəbi “Quran”ın dili ilə daha yaxşı anlaşılacaq və sözün musiqiləşməsindən böyük zövq alan Anadolu türkcəsinin, türk xalq ədəbiyyatındakı qafiyə və alliterasiya ənənəsindən də istifadə edilməsidir. Bədii nəsrin divan şeiri xüsusiyyətləri daşması isə divan ədəbiyyatı üslubunun o dövrdəki mənsur əsərlər üçün də istifadə edilməsini daha haqlı edən bir hadisədir. Bədii nəsrin XV əsrdəki böyük təmsilçisi Sinan Paşadır. Sinan Paşa dövrün mədəniyyəti, üstün təfəkkürü, qüdrətli zəkası və böyük sənəti ilə nəsrə dəyişiklik etmiş, çox gözəl örnəklərini verdiyi bədii nəsrin türk-Osmanlı ədəbiyyatında qurucusu sayılmışdır. Onun qələmə aldığı “Tazarrunamə” əsəri dövrünün ədəbi zövqü və bədii axtarışları baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun özünün əsərdə: “Səxuni-dil şeirdən olur dur, nəsrli-mənzim ü nəzm ü mənsur” yazmasına diqqət yetirsək, müəllif əsəri qələmə alarkən öz təbinin lütfünə uymuş, bu əsəri ilhamının şövqünə əsasən mənsur və ya mənzum olaraq qələmə almışdır. Buna görə də “Tazarrunamə”ni nəsr əsəri deyil mənsur şeir ya da sərbəst şeir adlandırmaq da mümkündür (115, 89). İlk olaraq elm və elmi mövzularda əsərlər yazan Sinan Paşanın ədəbi coşğunluğu həyatının son illərinə təsadüf edir. Müəllifin ərəb dili ilə yazdığı elmi əsərləri əsasən riyaziyyat, astronomiya, kəlam və fiqh sahələrinə aiddir (149, 13). Sinan

Paşanı türk ədəbiyyatında əbədi edən əsərləri yüksək bir mədəniyyət və təfəkkürlə qələmə alınmış bədii nəsr nümunələridir. Onun Klassik türk nəsr ədəbiyyatı üzərində böyük və davamlı bir təsiri olmuşdur. Özündən sonra yazılan çox sayda nəslərdə və mənsur əsərlərdə Sinan Paşanın “Tazarrunamə” əsərindəki zərif və qüvvətli üslubunun cərəyanları müşahidə olunur.

Məlum olduğu kimi, klassik türk ədəbiyyatının Anadolu sahəsində türk-Osmanlı nəsrinin bir çox nümayəndələri türk ədəbiyyatının bütün dövrlərində əhəmiyyətli hesab ediləcək bir çox əsərlər meydana gətirmişlər. Bu müəlliflərdən biri də Əhməd Daidir. Əhməd Dainin “Tərcüməi-təfsiri-Əbul-leys Səmərqəndi” əsəri Anadolu türkçəyə tərcümə olunmuş ilk “Quran təfsiri”dir. Onun “Miftahül-Cənnə”, “Təbirnamə tərcüməsi”, “Əşqali-Nəsiri-Tusi” tərcüməsi, “Tərəssül”, “Təzkirətül-övliya” tərcüməsi, “Tibbi-nəbəvi” tərcüməsi, “Vəsilətül-mülük fi əhlil-sülük”, “Hüsni-l-həsən” tərcüməsi kimi çox mühüm əsərləri vardır. Müəllifin qeyd olunan “Əşqali-Nəsiri-Tusi” tərcüməsi, “Təzkirətül-övliya” tərcüməsi kimi əsərləri təkcə türk ədəbiyyatşünaslığı baxımından deyil, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Bu dövrün böyük nasirlərindən biri də Qayğusuz Abdaldır (ö. 1444). O, Anadolu “Bektaşî ədəbiyyatı”nın qurucularından sayılır və didaktik mövzulu mənsur əsərlərlə yanaşı “Budalanamə”, “Kitabül-müglətə”, “Vücudnamə”, “Dilgüşa” və “Saraynamə” əsərlərinin də müəllifidir (115, 91). XV əsrdə yazıb yaratmış nəsr müəlliflərdən bir də tarixçi, şair, dilçi alim İbni Ərəbşahdır (1389-1450). “Rumi” və “Əcəmi” təxəllüsləri ilə də tanınan müəllif “Camii-l-hekayət tərcüməsi”, “Tərcümanül-mütərcim” və “Türkçə Quran təfsiri” əsərlərini qələmə almışdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi bu dövrün məşhur nəsr yazarlarından

biri də Geliboludan olan mütəsəvvüf şair Əhməd Bicandır (ö. 1465). Onun “Ənvarül-əşiqin”, “Dürri-məknun”, “Əcai-bül-məxluqat”, “Müntəha”, “Ruhül-əvrah” kimi nəsr əsərləri vardır. XV əsrin başqa bir nəsr müəllifi isə Əşrəfoğlu Abdullah Rumidir (ölüm.1469). Əşrəfoğlunun nəsr əsərləri XV əsr klassik Anadolu nəsrinin ən gözəl nümunələrindən hesab olunur. Onun “Müzəkkın-nüfuz”, “Təriqətnamə”, “Tacnamə”, “Dəlailün-nübüvvə”, “Şərhi-qəsidəyi-Seyyid-Şafi” əsərləri bu qəbildəndir. Dövrünün məşhur “Təvarixi-Ali Osman” adlı tarix əsəri ilə tanınan müəlliflərindən biri isə Aşiq Paşazadədir (1393-1481) (115, 87). Bundan başqa Dursun Bəyin Fateh Sultan Məhmədin fəthlərindən bəhs edən “Tarixi-əbül-fəth” adlı tarix əsəri də vardır. Tarixə aid digər əsərlərin müəllifləri isə Oruc Bəy və Nəşridir. Onların müvafiq olaraq “Təvarixi-ali-Osman” və “Kitabi-cihannüma” əsərləri bu əsrdə yazılmış tarix mövzulu əsərlərindəndir (115, 84-86). XV əsrdə yaşamış və çox sayda əsər müəllifi olan şəxslərdən biri də Firdövs Rumidir (ö. 1512). Mənbələrdə onun 80 cüzdən ibarət “Süleymannamə” əsəri haqqında məlumatlar yer alır. Günümüzə müəllifin qeyd olunan əsərlə yanaşı “Qissənamə”, “Dəvatnamə”, “Fərasətnamə”, “Pəndnamə”, “Münazərəyi-seyfül-kəlam”, “Şətrəncnamə” və s. əsərləri də gəlib çatmışdır. Bu əsrdə yaşamış nasirlərdən biri də “Saltuqnamə” əsərinin müəllifi Əbülxeyr Rumidir. Sadə nəsrin ən gözəl nümunələrindən olan bu əsər türk-İslam qəhrəmanının mənqəbəvi həyatından bəhs edir (115, 91). Bu əsrdə yaşamış başqa bir nasir isə Taczadə Cəfər Çələbidir (ö. 1515). Onun qələmə aldığı “Münşəat” əsəri dövrünün önəmli nəsr nümunələrindən biri kimi qəbul edilir. O, eyni zamanda “İstanbul fəthnaməsi” əsərinin də müəllifidir ki, bu əsər tarixi bir əsər olmaqdan daha çox süslü-bəzəkli bir inşa nümunəsidir. Bu dövrdə yaşamış bir çox nəsr əsərləri müəllifi

kimi Yahya bin Məhməd əl-Katibin “Mənahicül-inşa”, Mənsur Bəxşinin “Bəxtiyarnamə”, Sidqi Seyyid Əhməd Həsən bin Balinin “Hekayəi-ücəba və məhcubə”, Əbdü Musanın “Əlfül-leyl vəl-leylə”, Bayatı Həsən bin Mahmudun “Cami-Cəm ayin”, Şeyx Əhmədin “Ərbəin sübhü-məsa”, Müxlis bin Hafiz əl Qazinin “Camiül-hekayət”, Yazıçıoğlu Əlinin “Səlcuqnamə” (“Oğuznamə”), Qıvaminin “Fəthnaməi-Sultan Məhməd”, Ədni Mahmud Paşa, Nişancı Mehmet Paşanın, Kiçik Abdalın “Vəlayətnaməi-Osman baba” adlarını və əsərlərini də qeyd etmək olar. Buraya qədər Klassik türk ədəbiyyatında XIV əsrdən başlayaraq XIX əsrə qədər söz sahibi olmuş nəsr müəllifləri və onların əsərləri haqqında yığcam da olsa məlumatlar verərək klassik türk nəsrinə ilə bağlı ümumi fikir formalaşdırmağa çalışdıq. Bu dövrdə qələmə alınmış mənsur əsərlər əsasən təfsir, hədis, hekayə, əqaid, hikmət, məntiq, fiqh, fətva, elmihal, moizə, təsəvvüf, pəndnamə, tarix, vəqayənamə, qəzavatnamə, fəthnamə, İslami qissə və mənqəbələr, qissəsi-ənbiya, sirətün-nəbi, məqtəli-Hüseyn, təzkirətül-övləya, mənəqibnamə, silsilənamə, təzkirə, səyahətnamə, tibb, astranomiya, coğrafiya, qrammatika, təbiət, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, müxtəlif şərhələr və s. kimi bir çox sahələrə aid mövzuları əhatə etmişdir. Buna baxmayaraq nəsr əsərlərinin azlığını göstərən bir çox ədəbiyyatşünaslar da olmuşdur. Böyük ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Yahya Kamal “Rəsmisizlik və nərsisizlik” adlı yazısında rəsmlərin azlığını müəyyən səbəblərdən dolayı olduğunu izah etdikdən sonra: “Nəsrimiz rəsmimizə görə vardır: Lakin heyf ki, üç qüsurla məluldür. Çox az yazmışıq, çox pis yazmışıq, çox qısa yazmışıq” deyərək qeyd edərək bunun səbəblərini açıqlayır (139, 69-72). Düzdür, Yahya Kamal bu yazdıqları ilə öz dövründə haqlı ola bilər. Çünki onun yaşadığı dövrə qədər qələmə alınmış bir çox klassik nəsr əsərləri tarixin qaranlıq

səhifələrində itib-batmış, işıq üzü görməmişdi. Buna görə də bu gün belə məlum olan türk ədəbiyyatına mənsub nəsr əsərlərinin mövcudluğu bizə klassik türk ədəbiyyatı haqqında konkret fikir söyləməyə əsas vermir. Belə ki, ədəbiyyatşünas alim Mehmet Kaplan məhz bu nöqtəyə diqqəti çəkərək yazır: “Əski türk ədəbiyyatı təkcə divanlardan ibarət deyildir. Əski ədəbiyyat ən mədəni millətlərin ədəbiyyat tarixlərində yer alacaq sayda nəsr ustaları yetişdirmişdir. Bu gün biz bu geniş ədəbiyyatı çox az bilir və anlayırıq. Türk mədəniyyət tarixinin geniş xəzinəsində əl dəyməmiş çox sayda əlyazmalar, əsərlər vardır” (86, 78). Mehmet Kaplanın da söylədiyi kimi, əlyazma xəzinələrində klassik türk nəsrinə aid bir çox əsərlər vardır ki, bu gün də öz kəşfini, onu gün işığına çıxardacaq tədqiqatçını, ədəbiyyatşünası gözləyir və bu cür əsərlər yüzlərlə, minlərlədir (57, 354). Qeyd olunan belə bir əsərlərdən biri də Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin sadə nəsrlə yazılmış “Kitabi-taci-ədəb” əsəridir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsəri XV əsr türk nəsri kontekstində

Bəşər yarandığı gündən bu günə qədər insan həyatının ayrılmaz hissəsini maddi tələbatla yanaşı, mənəvi tələbat-əxlaq təşkil etmişdir. İnsan təkcə təbiətin ona verdiyi nemətlərlə kifayətlənməyib, öz hərəkət və davranışlarına da nəzarət etməyi, onu dəyərləndirməyi, təqdir və tənqid etməyi bacarmışdır. Məhz bu bacarığın sayəsində əxlaq və əxlaqi dəyərlər meydana gəlmişdir. İnsan saysız-hesabsız hərəkət və davranışlar içərisindən daha düzgün yol seçmək üçün bəşəriyyətin topladığı və əsrlərdən-əslərə verdiyi təcrübəni qavramış, bunlardan ən yaxşılarını özü üçün davranış qaydası seçmişdir. Bununla bərabər “insanların davranış normalarının məcmusunu təqdim edən əxlaq və ya mənəviyyat bütün

bəşər tarixi boyunca sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı dərəcəsinə dəyişikliklərə uğramışdır. Bəşəriyyətin iqtisadi və ictimai tərəqqisi ilə əxlaq sahəsində də tərəqqi olmuş və olmaqdadır” (170, 4). Əxlaq və mənəvi kamilləşmə ilk növbədə, özünü dində göstərmişdir. Səmavi və dünyəvi dinlərin hamısının əsasında insanlara gözəl keyfiyyətlər aşılamaq, onları əxlaqi-mənəvi dəyərlər sahibi etmək məqsədi dayanmışdır. Dinlər dünyanın əşrəfi olan insanı mükəmməlləşməyə doğru sövq etmiş, onun təkmilləşmə istiqamətini yalnız xeyrə doğru yönəltdi və insanın kamilləşməsində böyük rol oynamışdır. A.Hamdi Akseki (1887-1951) yazır ki, “əxlaqın ən sağlam istinadgahı dindir. Din olmazsa, fərdlərdə yüksək əxlaq və fəzilətdən əsər qalmaz və belə fərdlərdən təşəkkül tapmış bir cəmiyyətin intizam və ahəngi olmaz” (50, 8). Öz əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə görə dünya ədəbiyyatında daha çox Şərq ədəbiyyatının xüsusi payı vardır. Xüsusən orta Şərq-müsəlman ədəbiyyatı hesab edilən, İslam meydana gəldikdən sonra yaranan orta əsrlər ədəbiyyat nümunələrinin əksəriyyətində mənəvi dəyərlərin tərənnümünə rast gəlirik. Ömər Xəyyam (1048-1131), Mövlanə Cəlaləddin Rumi (1207-1272), Sədi Şirazi (1209-1291), Əbdürrəhman Cami (1414-1492) yaradıcılıqlarının qayəsini işıqlı fikirlər, saf duyğular, nəcib əməl və ideallar təşkil edir. Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri də buna bariz nümunədir. Kitabın sonunda Sədi deyir: “...arif adamlara aydındır ki, (bu sözlər də onlar üçün yazılmışdır) şəfəverici nəsihət inciləri zərif ibarə sapına düzülmüş və acı məsləhət dərmanları şirin zarafat balına qarışdırılmışdır ki, insanın yorğunluğa mail olan təbiəti bu sərvəti qəbul etməkdən məhrum qalmasın” (30, 73-78). Azərbaycan ədəbiyyatının dahi şairləri Nizami Gəncəvinin (1141-1209), İmadəddin Nəsiminin (1369-1417), Məhəmməd Füzulinin (1494-1556), yaradıcılıqlarının əsasını, özəyi-

ni insan və cəmiyyət, insan və mənəviyyat, insan və kamil-ləşmə təşkil etdiyindən onların etik görüşləri haqqında çox sayda monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Azərbaycanın digər şair və yazıçılarının da əsərlərində -M.Övhədi, Ş.İ.Xətai, Ə.Təbrizi və s. bu mövzu geniş yer tutur. Böyük Azərbaycan alimi, filosofu, pedaqoqu Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) əxlaq elminə dair yazdığı “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin də orta əsrlər Şərq mədəniyyəti və fəlsəfəsi tarixində özünəməxsus yeri olmuş, “yeddi yüz ildən artıq bir müddət ərzində bu kitab Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsliyi kimi şöhrət tapmışdır” (43, 3-31). Həqiqətən ədəb və mərifət kəsb etmək istəyənlər üçün misilsiz olan bu əsəri oxumaqla insan ömrü boyu ona baş ucalılığı gətirən keyfiyyətlərə sahib ola bilər. Tusi bu elmin vacibliyindən bəhs edərək ona belə tərif verir: “Bu elm insani-nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki, onun iradəsi ilə edilən bütün davranış və rəftar gözəl, tərifə layiq olsun” (43, 42). O, belə nəticəyə gəlir ki, “deməli, bu dünyadakı bütün mövcudatın ən şərəfli olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət dünyası sənətlərinin ən şərəfli olmalıdır” (43, 81). Əxlaq elmindən bəhs edərkən İslam meydana gəldikdən sonra yaranan fəlsəfi cərəyanların da rolunu qeyd etmək lazımdır, çünki bu cərəyanların da özləri üçün təsbit etdiyi əxlaq qaydaları olmuşdur. Bunlardan ən geniş yayılan VIII əsrdə yaranan və X əsrdə Həllac Mənsurun (ö. 922) təlimində geniş vüsət tapan sufilik cərəyanının rolu daha böyükdür. Sufilikdə isə ən gözəl, nümunəvi əxlaq peyğəmbərlərin davranışları hesab olunur, çünki onlar Allah tərəfindən seçilmiş və əxlaqlandırılmışlar. Əgər orta əsrlərə qədər əxlaq və mənəviyyat haqqındakı fikirlər hər hansı bir fəlsəfi və ya bədii ədəbiyyat nümunələrinə daxil idisə, nisbətən sonrakı dövrlərdə əxlaq nəzəriyyəsi və əxlaq nəzəriyyəçiləri meydana gəldi. Artıq onun

ayrıca nəzəriyyəsinə verməyə və nəzəriyyəni kitab şəklində hazırlamağa başlayırlar. Onların əksəriyyəti isə demək olar ki, eyni fikirdədir və təbii olaraq əxlaqın yalnız müsbət cəhətləri ehtiva etdiyini söyləyirlər. Təbii ki, bu nəzəriyyəni hazırlayan şəxsin dünyagörüşü, etiqadı, mənsub olduğu xalqın mentaliteti də burada öz əksini tapmaqdadır. Orta əsrin tanınmış alimi Abdullah ibn-əl Müqəffa (h.720-756/m.1340-1377) insanların rəftarı və davranışları barədə öz düşüncə və fikirlərini “Böyük işlər üçün nəsihətlər” (“Əl-ədəb əl-kəbir”) və “Kiçik işlər üçün nəsihətlər” (“Əl-ədəbüs-səğir”) kitablarında vermişdir. “Əl-ədəb əs-səğir” kitabının müqəddiməsində o, yazır: “Bu kitabda öz ruhunun təkmilləşməsi, baxışların aydınlığı və düşüncəsinin canlılığının qayğısına qalan insanların mötəbər fikirləri göstərilib, onlarda ləyaqətli əməllərə və nəcib işlərin yerinə yetirilməsinə yol göstərilir” (171, 189-199). Türk ədəbiyyatı tarixində bu xüsusiyyətləri İslam dininin gətirdiyi yeniliklərdə görmək olar. İslama qədərki türk ədəbiyyatında vəsf əsasən döyüş, cəsarət və qəhrəmanlıqla idisə, İslam meydana gəldikdən sonra mədəni, iqtisadi yüksəliş adamların estetik zövqlərində və mənəvi tələbatında da dəyişikliyə səbəb oldu. Məhəmməd peyğəmbərin (s) insanları birləşdirə bilən dini və siyasi dühası sayəsindədir ki, müsəlmanlar öz varlıqlarını idrak edərək cəhalət və hərc-mərclik vəziyyətindən çıxdılar və mədəniyyət tarixində öz yerlərini tutmağa başladılar. Bildiyimiz kimi türk ədəbiyyatının tarixi inkişafında XV əsr böyük çevriliş dövrü olmuşdur. Bu dövr ədəbiyyatında istər forma, istərsə də məzmun baxımından ciddi inkişaf müşahidə olunur. Digər tərəfdən həmin dövr dini-əxlaqi ədəbiyyatın da böyük sürətlə inkişaf etdiyi dövr hesab edilir. XV əsrdə türk dili böyük bir imperatorluq olan və hakim olduğu sivil ölkələri idarə etmə iddiasında və iqtidarında olan böyük bir dövlətin və millətin ortaq

İslam mədəniyyətində xüsusi yerin almasını təmin edəcək bir söz zənginliyi və ifadə üstünlüyünə malik olmuşdur. Bu əsrdə Osmanlı türkcəsindəki ədəbiyyatın inkişafının təşviq edici səbəblərindən biri də məhz hökmdar ailəsinin şair və şair şahzadələr yetişdirmiş olmasıdır. Bu hökmdar və şahzadələrin həm yüksək səviyyəli şeirlər söyləyəcək qədər dil və ədəbiyyata hakim olmaları, həm elm xadimlərinin və şairlərin qiymətini bilmələri ölkələrindəki elm və sənətin səviyyəsini qaldırmışdır (57, 437-439). Fateh Sultan Məhməddən sonra taxta keçən və “Ədli” təxəllüsü ilə şeirlər yazan oğlu II Bəyazid, Sultan Məhməd kimi sərbəst fikirli olmaqla yanaşı, oxumağa, öyrənməyə və habelə şeirə marağı olan bir hökmdar olmuş, atasının dövründən başlayan elm və ədəbiyyata olan ciddi meylini öz hakimiyyəti dövründə də davam etdirmişdir. II Bəyazidin hakimiyyəti illərində Anadolu və Rumeli şairlər mənbəyinə, paytaxt İstanbul isə Şərqi mədəniyyət və elm ocağına çevrilmişdir. II Bəyazidin 1454-1481 tarixləri arasındakı iyirmi yeddi illik hakimiyyət müddətində, XVI əsrin ilk yarısına qədər xüsusi bir şahzadə sancağı (Osmanlı dövlətində inzibati ərazi vahidi–İ.Q.) kimi diqqət çəkmiş Amasyada türk mədəniyyəti və ədəbiyyatına dərin təsir edən ədəbi şərait meydana gətirməsi danılmaz faktır (54; 55, 129). XV əsrdə burada yetişən şairlərin sayı XIV əsr ilə müqayisə edilə bilməyəcək qədər çoxdur. Xüsusilə II Bəyazid dövründə Amasya bir çox dövlət, elm və din xadimlərinin, şair və sənətkarların yetişdiyi kiçik İstanbul mahiyyətində olmuşdur. Və bura osmanlı şahzadələrinin ilk təhsillərini aldıkları, idarəçilik və əsgərliklə bağlı təcrübə qazandıqları bir şahzadə sancağı idi. Şübhəsiz Amasyanın bu ehtişamındakı ən böyük rolu II Bəyazid oynamışdır. Bu yerin o dövrdəki mədəni zənginliyini vurğuladıqda və ya o dövrdə yaşayıb, yaratmış hər hansı bir yazar haqqında danı-

şıldığında mənbələrdə mütləq II Bəyazidin adına rast gəlinəcəkdir. Bunu şahzadənin şairlərə, sənətkarlara, elm xadimlərinə və üləmalara diqqətinin nəticəsi olaraq da qəbul etmək olar. Üzərində araşdırma apardığımız əsərin müəllifinin də bu dövrdə və Amasyada yaşadığını düşünərsək onun necə bir elmə sahib olduğunu bilmək bir o qədər də çətin olmaz. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi Sinan Paşanın təmsil etdiyi bədii nəsr ilə yanaşı XV əsrin ziyalıları arasındakı danışq dilinə daha yaxın bir yazı dili istifadə edən nasirlər də vardır. Bunlardan birinin sadə nəsr hətta sadə dil fikrini və onun ədəbiyyatda tətbiqinin tərəfdarı dövrün bir Osmanlı hökmdarı olması çox mühümdür. Belə ki, bu dövrə qədər əsasən ərəb və farscadan türkcəyə çevrilən bəzi əsərlərdə izafi dərəcədə ərəb-fars kəlmələrindən istifadə olunmuşdur. Bu cür tərcümələr bir çox türk ziyalısının xoşuna gəlməmişdir. Məsəl üçün Sultan II Murad farscadan türkcəyə tərcümə olunmuş “Qabusnamə” adlı əsərin dilini bəyənməmiş və eyni əsərin Osmanlı türkcəsinə daha yaxın, daha açıq bir dillə tərcümə edilməsini istəmişdir. İstədiyi kimi bir tərcüməni də dövrünün məşhur müəlliflərindən olan Mərcimək Əhməd həvalə etmişdir. Məhz buna görə də yuxarıda da qeyd olunduğu kimi Mərcimək Əhməd bu əsrdəki sadə nəsrin təmsilçisi sayılır. Göründüyü kimi hətta XV əsr klassik türk nəsrində belə dilin sadələşdirilməsi prinsipi mövcud olmuşdur və buna görə də bu dövrdə sadə dillə yazılmış bir çox nəsr əsərləri qələmə alınmışdır. Belə əsərlərdən biri də “Kitabi-taci-ədəb” əsəridir. Əlaəddin Çələbinin özü “Kitabi-taci-ədəb” əsərində onu h.857/m.1453-ci ildə Qustəntəniyyənin (İstanbulun-İ.Q.) fəthi zamanı yazdığını göstərir [179, 105a]. Əsər haqqında ilk dəfə söz açan Katib Çələbi (1609-1656) “Kəşf əz-zünun” əsərində “Kitabi-taci-ədəb”in böyük şəxsiyyətlərin uşaqları üçün tərtib edildiyini yazır (64, 211).

Bursalı Məhməd Tahir özünün “Osmanlı müəllifləri”ndə türkcə olan bu əsərin mövzusunun ədəb və tərbiyəyə dair olduğunu (95, 333), Vəsfı Mahir Kocatürk onu sadəcə “tərbiyəvi əsər”, Fəhmi Ədhəm Qaratay isə “əxlaqi risalə” kimi təqdim edirlər (91, 354). Haqqında danışdığımız əsər bəzi mənbələrdə “Təriqül-ədəb” adlandırılmışdır. Belə ki, bu əsərin əsasən Türkiyə və İranda olan nüsxələrinin bəzilərində “Təriqül-ədəb” adına rast gəlirik. Burada yer alan bir çox əlyazma nüsxəsinin əvvəlində əsərin adı belə qeyd edilmişdir: “...bu risaləyi-şərifə və vəsiləyi-lətifəyə “Təriqül-ədəb deyü ad verdim...” (125, 595). Apardığımız araşdırmalar zamanı əsərin Vatikan Kitabxanasında müəllifi Əli ibn Hüseyn Əlaəddin Çələbi kimi göstərilmiş “Risaləi-ədəb və vəsiləi-min tələb” adlı bir əsərin əlyazma nüsxəsi ilə də qarşılaşdıq. Lakin incələmələr zamanı belə bir qənaətə gəldik ki, qeyd olunan bu nüsxə Əlaəddin Çələbinin müstəqil bir əsərinin deyil, məhz elə “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin fərqli adlandırılmış bir nüsxəsidir. Digər əlyazma xəzinələri və kitabxanalarda qorunan nüsxələrindən fərqli olaraq AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan üç əlyazmasının üzərində apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, nüsxələrin hər üçünün frontospisində “Həzə kitabı-taci-ədəb” sözləri yazılmışdır (179; 180; 181). Əsərin müəllifi olan Əlaəddin Çələbi özü isə yazır: “...Bu risaləi-lətifə taci-ədəb deyü ad verildi...” [179, 49a]. Adların belə fərqliliyi katiblərin səhvləri üzündən də ola bilər. Çünki katiblər belə əsərləri köçürərkən bəzən ixtisarlar, bəzən əlavələr edirlər ki, bu da nüsxələr arasında fərqliliklərə gətirib çıxarır. Ancaq başqa bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, o dövrdə ərəb-fars dili üstünlük təşkil etmişdir və əsərlərin də mək olar ki, hamısı ərəb və fars dilinə uyğunlaşdırılmışdır. “Təriqül-ədəb” adı da bu səbəbdən ola bilər ki, müəllif və ya

hər hansı katib tərəfindən əsərin adına ərəbcə olan “əl”, “ül” artikli artırılaraq bu şəkllə salınmışdır. Bu məsələdə coğrafi ərazinin də böyük rol oynadığını nəzərdən qaçırmmalıyıq. Müəllifin Fateh Sultan Məhmədin müasiri olduğunu əsərin sonunda rastlaşdığımız bu ifadələr aydın şəkildə ortaya qoyur: “... Bu kitab düzüldi və yazıldı hicrətin səkkiz yüz əlli yeddinci yılında, Qustəntin tarixində. Tarixi-fəthi-Qustəntin, fürsət bulmadılar əvvəlün...” [179, 105b]. Başqa bir əlyazma nüsxəsində isə bu fakt belə əks olunmuşdur: “Tarixi-fəthi-Qustəntin, fəthi-Qustəntinə fürsət bulmadılar əvvəlün. Fəth idüb Sultan Məhməd yazdı tarixi-axirun səkkiz yüz əlli yeddi” (125, 52). Ayrıca müəllif əsərin sonunda yazdığı: “...Bu kitab düzildi və yazıldı, ibtida musənnifi Əli ibn Hüseyn əl-Amasi yazduğı hicrətin səkkiz yüz əlli yeddinci yılında fəthi-Qustəntin səkkiz yüz əlli yeddi tarixində. Haqq-təalanın avnü inayəti və fəzlü-kərəmi birlə vəssalam” (125, 52). Göründüyü kimi əsərin yazıldığı tarixin h.857/m.1453-cü il olması və qələmə alınmağa başlanmasının İstanbulun fəthi ilinə təsadüf etməsi aşkar şəkildə ifadə edilmişdir. Əsərin elə həmin ildə tamamlandığını isə müəllifin əsərin sonunda bu hadisəyə şükür etdiyindən anlayırıq. Əsərin sonunda müəllif tərəfindən İstanbulun fəthi tarixini göstərən bir beytlə verilmiş maddeyi-tarix də yer almaqdadır ki, bu beytlə də İstanbulun fəthinə aid tarixi bir daha bildirilir [179, 105b].

Əsərin müəllifi haqqında məlumat əldə edərkən “Kitabi-taci-ədəb”in yazılış səbəbindən anladığımızı görə Əlaəddin Çələbi müəllimdir. Amma hansı tədris müəssisəsində müəllimlik etməsi haqqında əlimizdə müfəssəl məlumat yoxdur. Bununla yanaşı əsərin yazılma səbəbi ilə bağlı ifadələr müəllifin orta əsrlərdə Osmanlı dövlətində məşhur olan “Sibyan məktəbi” (Yeniyetmələr məktəbi) müəllimi olması ehtimalını qüvvətləndir. Buna baxmayaraq müəllifin tanın-

mış bir müəllim olduğuna şübhə yoxdur. Katib Çələbi kitab haqqında məlumat verərkən bu əsərin xalqın öndə gələnlərinin övladlarının təlim-tərbiyəsi üçün yazıldığını bildirməkdədir (65, 211). Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əlaəddin Çələbi dövrünün məşhur və zəngin şəxslərinin oxuduğu təhsil müəssisəndə müəllim olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Burada maraqlı bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Əlaəddin Çələbinin bu mövzuda əsər yazmasına elə onun müəllimlik fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan bir məsələ səbəb olmuşdur. Belə ki, müəllif “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin yazılış səbəbini qeyd edərkən əsərində bir hekayəyə yer vermişdir. Hekayənin məzmunu isə belədir: Uşağını oxutmaq istəyən bir valideyn öz övladını müəllifin yanına gətirir, əsərin bu yerində müəllif, müəllim valideyn və müəllim-şagird münasibətlərinə də toxunur. Əsər bu baxımdan da araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Valideyn Əlaəddin Çələbidən oğluna elm, gözəl əxlaq öyrədib, onu tərbiyə etməsini, öyrətməsini istəyir. Müəllif uzun zaman içərisində çox çalışsa da uşaqda heç bir dəyişiklik görmür. Belə olduqda uşağın valideyni onun yanına gəlir və “Ey xoca ustadınız sizə heç ədəb-ərkan öyrətməmiş ki, sən də mənim oğluma ədəb və tərbiyə öyrətmədin” - deyir. Anlayışsız adamın bu düşüncəsi qarşısında müəllif də ədəb, ərkan və əxlaqla bağlı bir əsər yazaraq o valideynə ustadının ona ədəb, tərbiyə, əxlaq da öyrədib öyrətmədiyini göstərməyə çalışır [179, 45a]. Bu hekayədən də görürük ki, əsərin yazılış səbəbi müəllifin özünün həm ədəb, həm tərbiyə haqqında məlumatlı olduğunu, həm də bunun insanlara necə öyrədiləcəyini bildiyini göstərməkdir. Bu baxımdan əsər elə ilk baxışdan bir ədəb kitabıdır. Eyni zamanda bir çox əxlaq qaydalarını da əhatə etməsi baxımından əsərə bir “ədəbi-müəşərət” kitabı, əxlaq kodeksi də deyə bilərik.

Əsərin ümumi quruluşuna gəlincə “Kitabi-taci-ədəb” bir müqəddimə, qısa bir xatimə (kətəbə) və müxtəlif mövzu-ya aid iyirmi yeddi bölümdən ibarətdir. Müəllif kitabın girişində əsərin yazılış səbəbini qeyd edərək əsərdə təqib edilən üslubu açıqlamış və kitaba “Kitabi-taci-ədəb” adını verdiyini bildirmişdir [179, 45b]. Qeyd etdiyimiz kimi kitab bir müqəddimə və iyirmi yeddi bölümdən ibarətdir.

1. “Fi bəyani-məratibil-abai vəl-huquqihim” (Atalar silsiləsi və onların hüquqları) [179, 53a];
2. “Fi bəyani-tərbiyətil-abai övladəhu” (Ataların övladlarını tərbiyəsi haqqında) [179, 60a];
3. “Fi bəyani-huquqil-validi əlal-vələdi” (Validəynin övlad üzərindəki haqqı) [179, 63b];
4. “Fi bəyani-sifətül-müəllim” (Müəllimlərin xüsusiyyətləri haqqında) [179, 65a],
5. “Fi bəyani-təlimül-müəllim” (Müəllimin təlimi haqqında) [179, 68a];
6. “Fi bəyani-tilavətil-Quran və adabihı” (Quran oxumaq və onun qaydaları haqqında) [179, 71b];
7. “Fi bəyani-kəsbül-ədəb (Ədəb qaydalarına yiyələnmək haqqında) [179, 74b];
8. “Fi bəyani-təlimil-xətt” (Xətt öyrənmək haqqında) [179, 77b];
9. “Fi bəyani-fəzilətil-elm və adabihı” (Elmin fəziləti və elm öyrənmək qaydaları haqqında) [179, 80b];
10. “Fi bəyani-ədəbis-salam” (Salam vermək qaydası haqqında) [179, 83a];
11. “Fi bəyani-ədəbil-kəlam” (Danışmaq qaydaları haqqında) [179, 83b];
12. “Fi bəyanil-kəlamil-ləti yuəddi bihil küfrə” (küfrə səbəb olan sözlər haqqında) [179, 85a];

13. “Fi bəyani-əqlut-təami və adabihi” (Yemək yeməyin qaydaları haqqında) [179, 88a],
14. “Fi bəyani-sürbil-mayə və adabihi” (Su içməyin qaydaları haqqında) [179, 89b];
15. “Fi bəyani-məşyi və adabihi” (Yeriməyin qaydaları haqqında) [179, 90b];
16. “Fi bəyani-cülusi və adabihi” (Oturmaq qaydaları haqqında) [179, 91a];
17. “Fi bəyani-düxulil-təxəlli və adabihi” (Ayaqyoluna daxil olmaq qaydaları haqqında) [179, 91b];
18. “Fi bəyani keyfiyyətil-vüdui və adabihi” (Dəstəməzin qaydaları haqqında) [179,92b];
19. “Fi bəyani-əzani” (Azan haqqında) [179, 94a];
20. “Fi bəyan-düxulil-məscidi və adabihi” (Məscidə girməyin qaydaları haqqında) [179, 94b];
21. “Fi bəyani-səlatil-cüməti” (Cümə namazı haqqında) [179, 99a];
22. “Fi bəyani-səlatil-cənazəti” (Cənazə namazı haqqında) [179, 99a];
23. “Fi bəyani-düxulil-həmmam və adabihi” (Hamama daxil olmağın qaydaları haqqında) [179, 100a];
24. “Təşxisi-təbiəti-hər taifə” (Hər bir tayfaların xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi haqqında) [179, 104b].

Kitabda bölümlərə keçiddə bəzi nəsihətlər də verilmişdir. Bundan başqa altıncı bölümlə (“Fi bəyani-sifətül-müəllim”), yeddinci bölüm (“Fi bəyani-təlimül-müəllim”) arasında həftənin günləri haqqında məlumat yer alır [179, 65b-68a]. Burada Hz. Əlidən rəvayət olaraq həftənin günlərində görülməsi məqbul işlər haqqında qeydlər vardır [179, 65b]. Məscidə girməyin qaydaları və cümə namazı haqqında bölümlər arasında ayrıca “Fəsil” başlığı altında “fərz nədir?”,

“sünnət nədir?” sualına Məhəmməd peyğəmbərin (s) həyatından nümunələrlə cavab verilmişdir [179, 98a].

Qeyd etdiyimiz kimi əsas peşəsi müəllimlik olan Əlaəddin Çələbi qələmə aldığı “Kitabi-taci-ədəb” əsərində insanların gözəl əxlaq olmadan uzağa gedə bilməyəcəyi gerçəyini ortaya qoyur. Yəni müəllif, ədəb qaydaları olmadan əxlaqın, əxlaq olmadan da qanunların tək başına dünya və axirət səadətini təmin etmək üçün yetərli ola biləcəyini söyləmək mümkün deyildir prinsipindən çıxış edərək insanları ədəbli olmağa səsləyir. Hər bir insanı idarə etmək üçün bir məmur təyin etməyin mümkünsüz olduğu kimi tək-cə qanunların mövcudluğu da cəmiyyəti idarə etmək üçün yetərli sayılmaz. Buna görə də, cəmiyyətləri təşkil edən insanların vicdanlarına təsir edə biləcək bir çox əxlaqi əsaslara da ehtiyac vardır. Bir cəmiyyətdə ədəbə riayət edilmirsə orada əxlaqın varlığından bəhs edilməyəcəyi kimi, ədəb və əxlaqa diqqət edilməyən cəmiyyətlərdə hüquqa hörmət, nizam və intizamdan bəhs etmək də mümkün deyil. Şərq dünyasında bütün əxlaq qaydalarının qaynağı, mənbəyi, təməli təbii olaraq “Quran”dan bəhrələnən əsərlərdir. Əlaəddin Çələbinin haqqında bəhs etdiyimiz “Kitabi-taci-ədəb” əsəri də “Quran”ın təməl prinsiplərinə əsaslanaraq, ədəb qaydalarını ehtiva edən bir əsərdir. İslam dininin insanpərvər müddəaları, əxlaqi-mənəvi gözəlliyə, ruhi-batini kamilliyə çağıran inamları ehtiva olunan “Kitabi-taci-ədəb” əsərində “Quran”ın müdrik, ibrətamiz kəlamları yeni bədii vüsətlə qələmə alınmış, surə və ayələrin irfani xüsusiyyətlərinə bədii gözəllik əlavə olunmuşdur. İlahi hökmlərdən qaynaqlanan, müqəddəs arzu və amalları, humanist ideyaları təbliğ edən bu əsər misilsiz mənəviyyat xəzinəsi, insani dəyərlər toplusudur.

Əlaəddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmış XV əsr nəsr abidəsi “Kitabi-taci-ədəb” əsəri bir nəsihət kitabı kimi bu

gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Əsərdə “Quran” ayələrinə əsaslanaraq dini mövzuda, övliyaların həyat hekayələrinə, qissələrə dayanaraq elm və ədəb haqqında, həyati məsələlərə baxış mövzusunda dəyərli nəsihətlər vermişdir. Bu nəsihətlərin beş əsr bundan əvvəl yazıldığını nəzərə alsaq və onların bu gün də öz dəyərlərini itirmədiklərini vurğulasaq, bu əsərin nə qədər qiymətli olduğunu anlayırıq. Əsər demək olar ki, tamamilə nəsihətlərdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə başlıqlar altında, sonra isə həmin başlıqlara uyğun olaraq gözəl nəsihətlər vermişdir. Nəsihətlər əsasən türkcə olsa da, ərəbcə və farsca kəlmələrdən də çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bəzən nəsihətlər həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə verilmişdir. Müəllif şeir formasında olan nəsihətləri əsasən farsca, ərəbcə, çox az qismini isə türkcə vermişdir. Nəsr şəklində olan nəsihətlər bütünlüklə türkcə yazılsa da, şeir formasında olan nəsihətlərin bir qismi qeyd olunduğu kimi ərəb və fars dillərindədir. Araşdırmalar zamanı isə əsərin Bakı nüsxəsində yalnız iki yerdə türkcə yazılmış şeirə rast gəlirik. Bundan fərqli olaraq əsərin Türkiyə nüsxələrində türkcə yazılmış şeirlər çoxluq təşkil edir. “Kitabi-taci-ədəb”də nəsrə olan nəsihətlər axıcı və anlayışlı bir şəkildə yazılmışdır. Əsərdə qafiyəli və gözəl şeirlər vardır ki, araşdırma nəticəsində müəllifin bu şeirlərin bəzilərinin Sədinin “Gülüstan” əsərindən götürdüyünü müşahidə etdik. Bununla yanaşı şeirlə yazılmış nəsihətlərin bəzisi isə çox qafiyəsiz formada. Əsərdəki dəyərli nəsihətlər insan həyatı üçün vacib amillərdəndir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin qaynaqları

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin mənbələri haqqında məlumat verərkən müəllif, kitabında təbii olaraq “Quran” ayələrinə, hədislərdən, Hz. Əli başda olmaqla İslamın böyük şəxsiyyətlərinin kəlamlarından və filosofların söylədikləri fikirlərdən faydalandığını da açıqca ifadə etmişdir. Bu baxımdan “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin ən birinci qaynağı şübhəsiz “Quran” və hədis kitablarıdır. Müəllif əsərinin dəyərini artırmaq üçün “Quran” hekayələrindən, qissələrdən, “Quran”da adları verilmiş şəxslərdən, məşhur simalardan məharətlə istifadə etmişdir. Əsərdə ən çox müraciət olunan simalardan Hz. Əli, Hz. Hüseyin, Aişə, Zeyd, Üveys Qərani, Yıldırım Hünkar (Bəyazid), Əmir Süleyman, İmam Qəzali, İmam Əzim (İmam əbu Həniyə), İmam Züfər, Loğman, İmam Şafei, və təbii ki, bütün müsəlmanların müəllimi olan Məhəmməd (s) peyğəmbərdir.

Əsas mənbələrdən biri kimi “Quran”dan istifadə olunmuş bu əsərdə “Quran”ın 12 surəsinin 18 ayəsi verilmişdir ki, qeyd olunan surələr əsasən “əl-İsra”, “ət-Təğabun”, “əl-İxlas”, “Ali-İmran”, “əl-Hucurat”, “ən-Nəhl”, “əl-Əraf”, “əl-Bəqərə”, “əl-Vaqiə”, “əl-Qələm”, “əl-Mürsəlat” və “əl-Möminin”, “əl-Maidə”, “əz-Zümər” surələridir. “Kitabi-taci-ədəb” əsərində Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş çox sayda hədislərə də istinad edilmiş və nümunələr verilmişdir. Burada verilən hədislərin ümumi sayı isə 81-dir. Hz. Əliyə aid 12 kəlam və rəvayətin, Hz. Hüseyindən və İmam Şafeidən 1 kəlamın yer aldığı bu əsərdə, müəllifin qeyd etdiyi daha 20-yə qədər hikmətli sözün və 13 “pənd”, “nəsihət” qeydi ilə yazılmış nəsihətlərin qaynağı isə verilməmişdir. Bundan başqa əsərdə 20-yə yaxın ərəbcə şeir və 10-a yaxın türkcə nəzm nümunəsinin də mövcud olduğunu görürük.

Bunlarla birlikdə 75-ə qədər farsca şeirin kimə məxsus olduğu və haradan götürüldüyü haqqında məlumat verilməmişdir. Bunlardan bəzilərinin müəllifin özünün yazdığını düşünməklə yanaşı əksəriyyətinin dövrünün məşhur şairlərinin qələminin məhsulu olması şübhəsizdir. Araşdırmalar zamanı farsca olan bir çox şeirlərin İranın böyük və dahi şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindən alındığı da üzə çıxarılmışdır. Qeyd olunan bu xüsusiyyətləri ilə də “Kitabi-taci-ədəb” əsəri istər ilahiyyat və hədis elmi, istərsə də klassik şerq poeziyası tədqiqatçıları üçün də yaralı araşdırma mənbəyi hesab oluna bilər.

Əlaəddin Çələbi “Kitabi-taci-ədəb” əsərini yazarkən mənbələri bir-bir göstərməsə də, iki mənbənin adını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Bunlardan birincisi “Mühit” əsəridir. Müəllif əsərinin bir fəslində yazır: “Mühit”də aydır: HərİR (İpək parça) ərənlərə haramdır və haram olduğunu inkar etsə kafir olur” (125, 38). Burada adı qeyd olunmuş əsərin məşhur din alimi Şəmsül-əimmə Mühəmməd ibn Əhməd Sərahsinin (h.483/m.1090) “Mühit” adlı əsəri ya da ki, Raziyyüddin Məhəmməd ibn əl-Alanın (h.671/m.1272) üç “Mühit” əsərindən üçüncüsü ola biləcəyini ehtimal edirik (125,34). Müəllifin adını qeyd etdiyi digər bir əsər isə “Xülasə”dir. “Kitabi-taci-ədəb”in bir fəslində Əladəddin Çələbi yazır: “Xülasə”də aydır: “...Əmri məruf, nəhyi münkər (Yaxşı işlər görmək, pis işlərdən uzaq olmaq–İ.Q.) idən kimsəyə qavqa gətürdün disələr, ana küfürdən qorqu vardır dir...” (125, 33). Apardığımız araşdırmalar zamanı isə qeyd edilən bu əsərin Tahir ibn Əhməd əl-Buxarinin (h.542/m.1147) “Xülasətül-fətva” adlı əsəri ola biləcəyi qənaətinə gəldik (125, 34). Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) ictimai, iqtisadi, siyasi, əxlaqi, fəlsəfi və tərbiyəvi xüsusiyyətləri baxı-

mından əhəmiyyətə malik olan “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin təsiri ilə yazıldığını düşünürük (36, 36). Məlum olduğu kimi Azərbaycanda və Türkiyədə sıx qarşılıqlı ədəbi əlaqələr əsasında, eləcə də müştərək mövzularda yaranan ədəbiyyat əsərləri boyunca mövcud olmuşdur. Eyni türk kökünün törəmələri, qol-budaqları sayılan bu iki xalqın ədəbiyyatında tarixən çevirmələr, tərcümələr, həmçinin birinin digərinə ümumi şəkildə təsirinin olması məlumdur. Məhz bunun nəticəsi olaraq biz hər iki ədəbiyyatda konkret əsərlərin təsiri ilə yaranan bir çox abidələrlə rastlaşırıq. Ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı şərqşünaslıqda da bu və buna bənzər bir çox məsələlər müxtəlif yönərdə, səviyyələrdə araşdırılır. Lakin bu baxımdan hələ öyrənilməmiş, diqqətdən kənar qalan maraqlı abidələr, əlyazmalar çoxdur. XV əsrə qədər və XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri ilə Türkiyədə yaranmış bir sıra maraqlı abidələrin əlyazmaları üzə çıxarılmışdır ki, nəslə olan belə əlyazma abidələrindən biri də məhz elə Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsəridir. Buna görə də bu əsər təkcə türk ədəbiyyatşünaslığı baxımından deyil, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, əsərin Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycanda da fundamental tədqiqata cəlb olunmasını çox vacibdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, böyük Azərbaycan alimi, filosofu Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə indiki İran İslam Respublikasının ərazisində yerləşən Xorasanın Tus şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini atasından alan Nəsirəddin sonralar dövrünün ən şöhrətli müəllim və müdərri hesab edilən Fəridəddin Dəmədənin yanında təhsilini davam etdirmişdir. Fəridəddin öz dünyagörüşü ilə müasirlərindən xeyli fərqlənir, yalnız şəriət ehkamları deyil, yunan fəlsəfəsi, hind hikməti, fars mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti ilə də yaxından maraqlanırdı və Tusinin bir alim, filosof kimi yetişməsində məhz onun bö-

yük təsiri hiss olunur. Dövrünün tanınmış alimlərindən olan Tusinin elmi-ədəbi irsi olduqca böyükdür. O, dövrünün ən görkəmli alimi hesab edilmiş, “əllamə”, “mühəqqiq”, “həkim”, “xacə”, “ustad”, “əsrin yeganəsi”, “son filosof” və s. ləqəblərlə şöhrət tapmışdır. Müxtəlif məxəzlərdə ona məxsus yüzdən yuxarı əsərinin adı çəkilir (43, 212). Nəsirəddin Tusi dövrünün ən çox əsər yazan müəlliflərindən hesab olunur. Belə ki, H. Məmmədbəyli özünün “Marağa rəsədxanasının banisi Nəsirəddin Tusi” əsərində Tusinin tibb, astronomiya, riyaziyyat, əxlaq, din, fəlsəfə və s. bir çox elm sahələrinə aid 76 əsərinin adını göstərir. Tusiyə şöhrət qazandıran onun riyaziyyat və nücum elmlərinə aid yazdığı “Zici-Elxani” kimi əsərləri və Marağa rəsədxanasıdırsa, onu Şərqi xalqlarına sevdiren “Əxlaqi-Nasiri” əsəri olmuşdur. Bu əsərin qəribə yazılma tarixçəsi də vardır. Belə ki, əxlaq, fəlsəfə, məntiq məsələləri ilə maraqlanan, bəzən özü də bu məsələlərə aid əsərlər yazan İsmaili hökmdarı Nasir, Tusini yanına çağırırdıraq ona Əbu Əli Misgəvəhinin “Ət-təharə” adlı kitabını fars dilinə tərcümə etməyi təklif edir. Tusi belə bir təklifi eşitdikdə çoxdan bəri onu məşğul edən fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi məsələləri daha dərinlən, öz əqidəsinə müvafiq şərh etmək üçün əlinə yaxşı fürsət düşdüyünü dərhal dərk edir. Yalnız bu kitabı tərcümə etmək əvəzinə yeni, daha mükəmməl bir kitab yazmağı təklif etmək qorxulu idi. Məqsəd hökmdar qarşısında elə ifadə edilməli idi ki, xoşagəlməz hadisələrə yol verilmədən müsbət nəticə əldə edilsin. Tusi deyir ki, bu fikir ürəyimdən keçdikdən sonra dilimə gətirdim, bəyənildi (43, 242). Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin təsiri ilə XV yüzillikdə klassik üslubda yazılmış zamanın dünyagörüşünü özündə əks etdirən “Kitabi-taci-ədəb” əsəri də öz dövrü üçün çox əhəmiyyətli bir əsərdir (36, 36). Paralellər apararkən müşahidə edirik ki, “Əxlaqi-Nasiri”

əsəri ilə “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin fəsilləri arasında bəzi fərqlər olsa da, çox böyük oxşarlıqlar vardır. Belə ki, “Əxlaqı-Nasiri” əsərində kitabın məqsədi və fəsilləri, insanın nəfəsi, xüsusiyyəti, əxlaqı saflaşdırma, ilin fəsilləri, ailə, övlad saxlamaq, tərbiyə etmək, söz söyləmək qaydaları, oturub-durmaq adətləri, yemək, şərab içmək qaydaları və s. haqqındakı fəsillər “Kitabi-taci-ədəb” əsəri ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Bu da bir daha göstərir ki, Əlaəddin Çələbi bu əsərini qələmə alarkən şübhəsiz ki, Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqı-Nasiri” əsərindən geniş şəkildə faydalanmışdır. Bu fakt isə “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığı baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmasını bir daha bariz şəkildə nümayiş etdirir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin mövzusu, məzmunu, dili və üslubu

XV əsrdə sosial həyata aid türkcə yazılmış əsərlər demək olar ki, çox azdır. O dövrə aid sosial, ictimai, iqtisadi həyatı yalnız həmin dövrdə yazılmış əsərlərin içərisindən, əsərdəki hadisələrdən, burada yer alan mövzulardan bəhrələ-nərək öyrənə bilirik. “Kitabi-taci-ədəb” də belə əsərlərdəndir ki, dövrünün cəmiyyəti, iqtisadi həyatı, insanların yaşayışı, təhsili, tərbiyəsi, ailəsi, əxlaqı, mədəniyyəti haqqında olan məlumatları özündə ehtiva edir. Ədəb və ədəbi qaydalar kitabı olaraq adlandırdığımız bu əsərin ən qiymətli xüsusiyyəti, onun yazılış səbəbi olaraq göstərilən hadisənin, hər şeydən əvvəl insan münasibətlərinin qurulmasında bir nümunə olaraq görünməsidir. Məlum olduğu kimi, insani münasibətlər zamanı diqqət edilməsi lazım olan qaydaları bilmək və bunun üçün də yüksək əxlaqi keyfiyyətə malik olmaq lazımdır. Bu dəyərli əsər də məhz bu məqsədlə yazılmışdır. Qeyd

olunan məsələləri nəzərə alaraq sosial həyatla, xüsusilə insanlar arasındakı davranışlarda diqqət edilməsi lazım olan qanunlarla bağlı hekayələrin yer aldığı belə bir əsərin bu məqsədlə araşdırılması, az da olsa dövrün cəmiyyəti, əxlaq nümunəsi, sosial münasibətlərinə dair bir çox məlumatların əldə edilməsinə, müəyyən fikirlərin formalaşmasına yardımçı olacaqdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində bəzi çatışmazlıqları tənqid edən sətirlərin mövcudluğu kimi, müəllifin öz dövründən şikayət etdiyini də görürük. Əsərdə müəllif hər şeydən əvvəl o dövrün cəmiyyətinin vacib bir tərəfi olaraq qəbul etdiyi valideyn, övlad tərbiyəsi və ailə daxili əlaqələri üzərində duraraq bu məsələləri həll etməyə çalışır. Məhz buna görə də əsərin ilk bölümü “Atalar silsiləsi və onların haqları” adlandırılmışdır [179, 53a]. İkinci bölüm “Atalardan övlada tərbiyə necə olur” başlıqlıdır [179, 60a]. Üçüncü bölümü isə “Övlad üzərində ataların və anaların haqları” adlanır [179, 63b]. Bununla da “Kitabi-taci-ədəb” əsəri cəmiyyətin əsasını təşkil edən ailənin, ailədəki ana-ata və övlad münasibətlərinin vacib olduğunu bir daha göstərməkdədir. Müəllif əsərində ata-ananın övladını tərbiyə edərkən, müəllim və mürəbbiyənin əlaqəsindən kənar qalan xüsusiyyətlərin ana-ataya aid olduğunu, ağırlığın onların üzərinə düşdüyünü dəfələrlə xatırladır: “...Bu tərbiyələr ataya vacibdir, ustada dəxli yoxdur; Su içənə nuş olsun demək, hamamdan çıxınca əl öpmək, oturanda diz çöküb oturmaq, özündən böyük gələndə ayaq üstünə durmaq, gedəndə ayaqqabısını düzəltmək, qapını açmaq” [179, 60b]. Eyni bölümdə valideynlərə öz uşaqlarına əllərindəki hər hansı bir şeyi ehtiyacı olanlara vermək, əliaçıqlıq etmək və əllərindəkini başqaları ilə paylaşmağı öyrətmək üçün başqalarına bağışlamağı öyrətmələri tövsiyə olunur.

Əsərdə müəllif insanlar arasındakı söhbətləri ikiyə ayırmaqdadır: “Söhbəti-nifaqiyyə” və “söhbəti-ittifaqiyyə”. Söhbəti-nifaqiyyə: -yəni cahil insanların bir yerə toplaşib qeybət olaraq söhbət etmələridir. Bu söhbət həqiqətdə boş yerə vaxt keçirib ömrü çürütməkdir. Söhbəti-ittifaqiyyə isə bir neçə ağıllı insanın bir yerə toplaşib lazımlı müzakirələr aparması və bir nəticə çıxartmasıdır [179, 59a]. Müəllifə görə yaxşılarla dost və yoldaş olanları yaxşı adla, yaramazlarla oturub-qalxanları da pis adla xatırlayırlar. Hətta pisin etdiyini etməsə belə yanında olduqları şəxslərə görə onlar haqqında hökm verilir. Günlük yaşayışda edilməsi lazım olan bəzi şeyləri sıralayarkən hər günün ayrı bir xüsusiyyəti olduğunu və bəlli günlərdə bəlli işlərin görülməsini tövsiyyə edən müəllif, çərşənbə günündə uşaqları məktəbə aparmağı və ya yazmağa yenə eyni gündə başlanmasını tövsiyyə edir. Hətta bu barədə müəllif Hz.Əlidən bir rəvayət də nəql edir. Bu rəvayətə əsasən hər günün bir xüsusiyyəti olduğu və insanların bu günlərdə müəyyən edilmiş işləri yerinə yetirməyin onlara uğur gətirəcəyini bildirir: “Hər gün üçün bir əməl məxsus və münasibdir. Şənbə günü gəzmək və ov etmək münasibdir. Yekşənbə (bazar günü) günü binaların təməlini qoymaq, ağac əkmək, toy-düyünə başlamaq mübarəkdir. Düşənbə (birinci gün) günü səfərə və ticarətə getmək müvafiqdir. Seşənbə (çərşənbə axşamı) günü qan aldırmaq və həcamət etdirmək və cərahət deşdirmək (Cərrahiyyə əməli) mütabiqdir. Çəharşənbə (çərşənbə) günü daru və şərbət və bitkilərdən hazırlanmış içkilərdən içmək yaxşıdır. Pəncşənbə (cümə axşamı) günü alış-veriş etmək yaxşıdır. Adına (cümə) günü nişan və nikah uğurludur zira ki, məcmu peyğəmbərləri cümə günü nigah etdilər” [179, 65b-66a]. Burada qeyd olunan xüsusiyyətlər bizə XV əsr cəmiyyətinin günlük yaşayışında nələrə diqqət edildiyini, nələrdən faydalandığını göstərməkdədir. “Ki-

tabi-taci-ədab” əsəri bu yönü ilə də diqqətimizi özünə cəlb edir.

Müəllif əsərində o dövrdəki cəmiyyətin yaşayışından da söz edərək, bəzən zamanından şikayətini də dilə gətirir. Sənətkara və ağıllı insanlara dəyər verilmədiyini, mal sahibi və zənginlərə daha çox hörmət edildiyini deyən Əlaəddin Çələbi yazır: “...Və amma indiki əsr ki, bizim zamanımızdır, hünərli insanlar zəlil və qədr-qiymətləri qəlil (az) olmuşdur. Etibar mala və ehtiram maldarlara oldu və bilgili insanlar zəlil və fəqir, şair və yazarlar zümrəsi xor və həqir olubdur. Mərifət hünərlə və kamal məsxərəliklə dəyişdirildi. Min hünər ərz etməkdən bir münkər (qəbul edilməyən) kəsb etmək xeyirli və mötəbər oldu” [179, 50a]. Müəllif hər kimə yaxşılıq etdisə qarşılığında nankorluq gördüyünü bildirməklə, hətta insanlarla ünsiyyəti kəsməsinə səbəb olan söhbətlərdən də şikayətlənməkdədir. Qəm və kədərini dağıtmaq üçün söhbətə oturmaqlarını, amma ona daha çox mənfi təsir göstərmələri səbəbindən oturduğu yerdən sıxıntı və bəla yükü ilə qalxdığını ifadə edən müəllif yeri gəldikcə bununla bağlı şikayətini də dilə gətirmişdir. Bütün bu yönləri ilə bir daha qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-taci-ədab” bir ədəb kitabıdır. Müəllifin ədəb anlayışını öyrənmək üçün onun bu kitabdakı şəxsi düşüncələrini bilmək yetərlidir. Əsərdə yazılır ki, bir gün Loğmandan soruşmuşlar: “Ədəbi kimdən öyrəndin? Cavab vermiş ki, ədəbsizlərdən”. Belə ki, ədəbsizlərin çirkin davranışlarını görüb xoşa gəlinməyən bu hərəkətlərini təkrarlamaq lazım deyil. Əsərin bu yerində hikmətlə bağlı fikirlərini bildirən müəllif yenə Loğmandan sitat gətirərək, hikməti korlardan öyrəndiyini bildirir. Çünki gözləri görməyənlər əvvəlcə ayaqlarını qoyacaq yeri yaxşıca yoxlayıb, təhlükəsiz olduğuna əmin olduqdan sonra ayaqlarını basarlar. Bu da məlumdur ki, hikmətin əsli insanın yolunu yoxlayıb sonra

yeriməsidir. Müəllifə görə öyüdü və nəsihəti cəmiyyətdəki hər kəsdən öyrənmək lazımdır. Beləcə müəllif cəmiyyətin insanların tərbiyəsində böyük rolu olduğuna işarə edir. Cəmiyyətdəki insanların arasında riayət etmələri lazım olan bəzi qaydaların olduğunu bildirən Əlaəddin Çələbi bu qaydalara riayət etməklə daha düzgün bir cəmiyyət yaradıla biləcəyini vurğulayır. Belə ki, salamlaşmanın mahiyyəti üzərində duran müəllif insanların qarşılaşdıqda söhbətə başlamadan əvvəl bir-birlərinə salam vermənin fərz olduğunu bildirərək, salamlaşmanın qaydaları haqqında ayrıca bir bölümdə məlumat verir. Əlaəddin Çələbinin fikrincə “dəmində kəlam, həngamında söz, fürsətində iş gözəldir” [179, 83a]. Daha sonra süfrə mədəniyyətindən söz açan müəllif süfrəyə təkbəşinə oturmamağı, süfrədə insanları iyrəndirəcək davranışlardan qaçmağı və buna bənzər tövsiyələr də edir. Müəllifə görə yolda yerimənin də bir ədəbi vardır. Əvvəla yerimənin ədəbi odur ki, küçədə sürətlə tez-tez yeriməyəsən, gedərkən dönüb arxaya baxmayasan, kiminsə qadınına göz qoymayasan və çox yubanmayaraq, yolunu yoxlayaraq yeriməyəsən [179, 39 a].

Əsərdə cəmiyyət içində oturmağın qaydalarından da bəhs edən müəllif, səbəbi olmadan bardaş qurub oturmağı qəbahət sayaraq hər yerdə diz üstə oturulmanın düzgün olduğunu söyləyir. Məclisdə ayağını uzatmaq, yanındakı şəxsə söykənmək, dirsəyinə dayanmaq və arxasına söykənmək ayıbdır [179, 39b]. “Kitabi-taci-ədəb”ə ümumi bir baxışdan əsərin elm öyrənmək, təhsil almaq, ədəb öyrənmək və kamil insan olmaq üçün çalışılmasını tövsiyə edən nəsihətamiz bir əsər olduğu diqqətimizdən qaçmır. Müəllifin əsərdən də göründüyü kimi elmə çox böyük dəyər verdiyi və bu səbəbdən valideynlərə mütləq uşaqlarının həm tərbiyəli, həm təhsilli böyütmələrini tövsiyə etdiyini görürük. Bu səbəbdəndir ki, Əlaəddin Çələbi əsərinin böyük bir qismində ailədə tərbiyə-

yə, məktəbdə elmə diqqət çəkmək istəmişdir. Buna görə də əsərin məhz ilk bölümü “Ataların mərtəbələrini bəyan edər və dəxi bunların haqlarını bildirür” başlığı altındadır [125, 4a-11a]. İkinci bölümündə isə “Oğul üzərinə atalar və analar haqqını bildirir” adlanır [125, 11a-15a]. Müəllif hər iki bölümündə ana, ata və uşaq münasibətlərini ortaya qoyur və bu əlaqələrin düzgün qurulması üçün nələrə diqqət edilməli olduğunu bildirir. Hər bir müsəlmana uşaqlarını gözəl sözlə tərbiyə etmələrini, ona təmiz söz öyrətmələrini, pis və çirkin işlərdən uzaq tutulmalarını istəməkdədir. Müəllif yazır ki: “...Oğlanlar kiçiklikdən nə xasiyyətdə və nə adətində olarsa onunla qalar və böyük olanda da onu asanlıqla təbiətlərindən xaric edə bilməzələr...” [179, 60b]. Burada bir məsələyə də diqqət çəkmək istəyirik ki, əsərdə “oğlan” sözü ancaq kişi cinsinə aid olan oğlan mənasında yazılmamış və bu nəsihətlərin hamısı həm də qızlara şamil edilmişdir. Çünki təkcə XV əsrdə deyil bir çox dövrlərdə “oğul” kəlməsi həm qızlar, həm də oğlanlar üçün işlədilən ortaq bir ifadə olmuşdur. Ayrıca əsərdə qızlara xüsusi diqqət edilməsinin lazım olduğunu vurğulayan müəllif qız uşaqlarının daha artıq sevgiyə ehtiyacları olduğunu, “...ər oğlan kimi cürət edib hökmlərini keçirə bilməyəcəklərini...” diqqətə çatdıraraq onların daha çox qayğıya ehtiyac duyduqlarını, ədəb, əxlaq və elm öyrənmələrini təmin edilməli olduğunu qeyd edərək qızların məşəqqətlərinə, əzablarına qatlanan ana, atanın çox savablar qazanacağını və qiyamət günündə qızların onlarla cəhənnəm arasında bir pərdə olacağına dair bir hədisi-şərifini də nəql edir [179, 61a].

Bildiyimiz kimi XV əsr Osmanlı Türkiyəsində təhsil ibtidai sinif səviyyəsindəki məhəllə məktəblərindən başlayaraq universitet səviyyəsində olan mədrəsələrə qədər müxtəlif pillələrdə irəliləyirdi. Bu dövrdə “Məktəbi-sibyan” (yeniyet-

mə məktəbi-Q.İ) adlanan ibtidai siniflərdə daha çox, müəllimin şəxsiyyətinə bağlı bir təhsil sistemi mövcud idi. Bu xüsusiyyəti qeyd edən Əlaəddin Çələbi əsərdə, müəllim seçərkən onun bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı diqqətə çatdırır. Müəllifə görə valideyn tərəfindən doğru, saleh, imanlı və pəhrizkar bir müəllim tapmağın, sonra uşağın tərbiyəsini ona həvalə etməyin vacib olduğu vurğulanır. O yazır ki, uşaqlar çərşənbə günlərində müəllimə verilməlidir. Müəllif burada bir məsələyə də diqqətimizi yönəldərək bildirir ki, müəllimə uşağın verərkən valideynlər də müəllimin tərəfində olmalı, uşağın dərsinə daha ciddiyyətlə yanaşmasına təsir etməlidirlər. Sonra məktəbə gətirilən uşağa ilk üç gün "...ikram, iltifat və gülmək gərək, qulağına yapışmaq və döymək, söymək kimi etməyələr. Bunlar vəhşi quş kimi olur. Əvvəl ürükütməyələr və üz verib məğrur dəxi etməyələr..." [179, 68a]. Yəni, uşağın məktəbə alışmasına qədər səbr edilməlidir. Müəllimin çalışaraq, səbr göstərərək şagirdini öyrətməsinin çox böyük xeyri vardır. Necə ki, tarladan qulluq edərək məhsul alınır, su axa-axa daşın üzərində yer edir, müəllif də burada şagirdlərə səbr edilərək gözəl nəticələr alınma biləcəyinə işarə etməkdədir.

Üstün əxlaqi dəyərlərin gənc nəsillərlə yanaşı bütün cəmiyyətə aşılınması məqsədilə qələmə alınmış "Kitabi-Taci-ədəb" əsəri ehtiva etdiyi hər bir mövzuya uyğun olaraq başlıqlar halında bölümlərə ayırmışdır. Müəllif hər bölüm başlığını əvvəlcə ərəbcə, sonra türkcə vermişdir. Mövzuları təqdim edərkən o dövr üçün daha çox işlək olan ərəb-fars sözlərindən də istifadə edilmişdir. Eyni zamanda ərəbcə və farsca şeirlərlə də bəzənmiş olması əsərə dil zənginliyi qazandırmışdır. O dövrün bütün yazıçılarının sahib olduğu mədəniyyətin ortaq xüsusiyyəti ərəbcə və farsca mənbələrdən istifadə edə bilmələri və istifadə olunan bilgiləri qorumalarıdır ki,

Əlaəddin Çələbinin əsərində də bu üslubu açıqca müşahidə edirik. Belə ki, əsərdə “...ayət və əxbar və əhadis və kəlami-Əmirəlmöminin ali birlə isbat eydüm və hükəmai-müttəqidin qövliylə müstəhkəm (əqidəli hakimlər dedikləri ilə möhkəmlənmiş–Q.İ) qıldım və hər maqamı əlfaz və əbyat birlə mütəhəlli (həll olunmuş–Q.İ) qılıb, bənan vasitəsiylə bəyan idüb ibarət silkinə çəkdüm...” deyə yazmaqla müəllif əsərində ayələrdən, hədislərdən və Hz. Əli ilə yanaşı İslam dininn digər mötəbər şəxslərinə aid kəlamlardan faydalandığını bildirməkdədir [179, 45a-45b]. Bununla yanaşı müəllif burada filosofların sözlərindən və bəzi şairlərin şeirlərindən istifadə olunduğu da qeyd edir. Əlaəddin Çələbi əsərdə hər hansı bir məsələyə münasibət bildirərkən əvvəlcə öz fikrini, qənaət və görüşünü qeyd edir, sonra bunu ayə, hədis, şeir və ya hekayə ilə qüvvətləndirir. Beləliklə sanki mövzularla bağlı ayə, hədis, şeir, hekayə, nəsihət və s. toplanmış, sonra bunlar birləşdirilərək bir əsər yaradılmışdır. Bəzi bölümlərdə hədislər sanki başqa-başqa hadisələrlə əlaqələndirilmişdir. Buna misal olaraq “Quran oxumanın ədəbi” bölümünü [179, 71a] göstərə bilərik. Amma bəzi bölümlərdə mövzudan kənara çıxmalar və mövzu ilə əlaqəsi olmayan məlumatlar və nəsihətlər də vardır. Bu qarışıqlığı katib səhvi və ya diqqətsizliyi kimi də anlamaq olar. Ümumilikdə əsəri tədqiq etdikdə müşahidə etmək olur ki, burada toxunulan mövzular əsasən İslam düşüncə tərzini izah edilir. Dövrünün həyat tərzini əks etdirməsi yönü ilə əsər çox diqqətə layiqdir. Kitabda ortaya qoyulan məsələləri, xüsusilə qadınlarla bağlı bəzi fikirlərin günümüz anlayışı ilə də müqayisə etməyimizə imkan verir. Belə ki, əsərdə müəllif yazır ki, qız uşaqlarını daha çox sevin. Çünki onlar sevgiyə və şəfqətə daha çox möhtacdırlar. Ayrıca əsərdə qızların məktəbdə ayrı bir tərəfdə xüsusilə, böyük oğlanlarla oturdurmamalı olduqlarını və onlarla sual-

cavab etdirməmələrini bildirir. Burada qeyd olunur ki, qızların aldadılmasına, onların ayaqlarının falaqqaya keçirilməsinə, qulaqlarının burulmasına yol verilməməlidir [179, 71a]. Əsərdəki bu məlumatlar bizə XV əsrdə Türk dünyasında qadınlara qoyulan qiymətdən və hörmətdən xəbər verir. Burada diqqətimizi çəkən başqa bir tərəf isə bu dövrdə qızlarla oğlanların eyni məkanda təhsil görmələridir. Bu məlumat bizə imkan verir ki, qarışıq təhsilin, gender bərabərliyinin əsas mənbəyinin Qərb deyil Şərq olduğunu söyləyək və bunu əlimizdəki bu dəyərli mənbə ilə sübut edək. Bu baxımdan da əsər dövrünün düşüncə və anlayışını bəlli etməsi və zamanın cəmiyyətində qadının tutmuş olduğu yeri bilməyimizə imkan verməsi baxımından da diqqət çəkicidir. Ümumi olaraq əsərdə dövrünün təlim-tərbiyə həyatına baxış, ədəb-ərkan qanunları və sosial həyata dair cizgilərlə yanaşı dini həyatda hər bir müsəlmanın bilməsi lazım olan əsas məlumatlar da yer almaqdadır. Müəllifin fikrinə görə hər bir müsəlman ədəb öyrənmək məcburiyyətindədir və gözəl əxlaqlı olmalıdır. Onun fikrincə İslamın qaynağı ilahidir. Belə ki, möminlər ədəbi və gözəl əxlaqı Məhəmməd peyğəmbərdən (s), o da Cəbrayıl vasitəsi ilə Allahdan öyrənmişdir (125, 21). Buna görə də hər insanın mürəbbisi (öyrədiciyi) olmalıdır ki, ondan tərbiyəni, ədəb və ərkanı, həya və gözəl əxlaqı öyrənsin. Harada necə davranacağını və nəyi, harada söyləyəcəyini bilsin, idrakı, ağıl və fərasəti mürəbbisi sayəsində artsın (125, 21). Əsərin bəzi bölümlərində müəllif günümüzdə də qəbul ediləcək azad düşüncəyə sahib olmaq lazım olduğunu ortaya qoyan fikirlərə yer verməkdədir. Məsələn, cahil bir abid və fasiq bir alimin hekayəsini anlatmaqla bu hekayənin sonunda düşünmənin vacibliyi vurğulanmaqda və inanclarda müqayisəli düşüncəyə yer vermək lazım gəldiyinə işarə edilməkdədir [179, 81a]. Xüsusilə çox ibadət etdiyi halda dü-

şünməyən bir abidin inancı ilə düşüncəsini ön plana alan, amma xalq arasında fasiq (günahkar, pis əməl sahibi) olaraq görünən bir kişinin imanının sağlamlığı və aradakı fərqi ortaya qoymaqladır. Bir başqa hekayədə iki qardaşdan elm səfərinə çıxan kiçiyinin sadəcə ibadətlə məşğul olmağı yetərli görüb, bir yerdə yerləşib qalmağı seçən böyük qardaşın hekayəsinə yer verməsidir. Kiçiyinin böyük qardaşa görə elmindən dolayı daha məntiqli və ağıllı bir düşüncəyə sahib olduğunu göstərən bu hekayədə biliyə və elmə dəyər vermənin vacib olduğu ifadə edilmişdir [179, 81a].

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində yer alan “Quran” ayələri, hədis və rəvayətlər

“Kitabi-taci-ədəb” əsəri bir çox klassik əxlaq kitabları kimi “Quran”a əsaslanaraq yazılmış bir əsərdir. Buna sübut əsərdəki ayələrin və hədislərin çoxluq təşkil etməsidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi əsərdə on iki ayə və səksən bir hədis yer almışdır. “Kitabi-taci-ədəb”in Bakı nüsxəsində ilk “Quran” ayəsi əsərin 49b səhifəsində verilmişdir. Burada bəşərin canlılar arasında ən üstün qılındığını söyləyən müəllif öz fikrini “Quran”ın “əl-İsra” surəsindən gətirilmiş bu ayə ilə qüvvətləndirir:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ
وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

“Biz, Adəm övladını şərəfli və hörmətli etdik, onları suda və quruda (gəmilərə, heyvanlara və başqa nəqliyyat vasitələrinə mindirib) sahib etdik, özlərinə (cürəbəcür nemətlərdən) təmiz ruzi verdik və onları yaratdığımız məxluqatın xeyli üstünü etdik” (Quran, əl-İsra/70); [179, 49 b].

Növbəti ayə isə əsərin 53b səhifəsində yer alan:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّن قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ
وَلَا نِسَاءٌ مِّن نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ وَلَا
تَنَابُزُوا بِالْأَلْقَابِ بِنِسِ الْأِسْمِ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَن لَّمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ
الظَّالِمُونَ

“Ey iman gətirənlər! Bir qövm digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, onlar (lağa qoyulanlar) o birilərindən (lağa qoyanlardan Allah yanında) daha yaxşı olsunlar. Qadınlar da bir-birlərinə rişxənd etməsintlər. Bir-birinizə tənə etməyin və bir-birinizi pis ləqəblərlə çağırmayın. İman gətirdikdən sonra fasiq adını qazanmaq necə də pisdir. Məhz tövbə etməyənlər zalımlardır” ayəsidir ki, müəllif, valideynin öz övladına ad seçərkən çox diqqətli olmasının və bəyənilən adlardan istifadə etməsinin vacibliyini vurğulayır (Quran, əl-Hucurat/11); [179, 53b].

Əsərdə yer alan növbəti “Quran” ayəsi isə var dövlətin və övladın insan üçün bu dünyada bir imtahan və eyni zamanda bir düşmən olduğunu isbat etmək üçün söylənən fikri qüvvətləndirmək məqsədilə verilmiş bu iki ayədir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن مِّنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَّكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِن
تَعَفَوْا وَتَصَفَّحُوا وَتَغَفَرُوا
فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ.
إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

“Ey iman gətirənlər! Şübhəsiz ki, zövcələrinizdən və övladlarınızdan sizə düşmən olanlar vardır. Həqiqətən mal-dövlətiniz və oğul-uşağınız (sizin üçün) ancaq bir imtahan-dır. Ən böyük mükafat isə Allahın dərgahındadır” (Quran, ət-Təğabun/14, 15); [179, 57b].

Əsərdə valideyn haqqının qorunması, valideynə qarşı hər bir övladın həyatı boyu borclu olması fikrini qeyd edərkən müəllif bunu “Quran”dan gətirdiyi:

وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا
بَصِيرًا

“Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi buyurmuşdur. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənin yanında (yaşayıb) qocalığın ən düşkün çağına yetərsə, onlara “Uf!” belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış!” (Quran, əl-İsra/23); [179, 63a].

Yaxşılıq etməyin ən yüksək insani keyfiyyət olduğunu yazan müəllif bunun Allah tərəfindən xoş qarşılanan bir əməl olduğunu da bu ayə ilə təsdiqləyir:

مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ
اللَّهِ وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَلَا نَصَبٌ وَلَا
مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَطْؤُونَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوِّ نِيْلًا
إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

“...Həqiqətən, Allah yaxşı işlər görənlərin mükafatını zay etməz” (Quran, ət-Tövbə/120); [179, 67b].

“Quran” oxumağın üstün fəzilətlərindən söz açan müəllif bunun insan üçün ən vacib əməllərdən olduğunu qeyd edir. “Quran” oxuyarkən insanın həm ruhani həm də cismani yöndən pak olmasının vacibliyini vurğulayır. Fikirlərinin qüvvələndirmək üçün bu ayələri misal göstərir:

فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

“(Ya Rəsulum!) “Quran” oxumaq istədiyən zaman məlun Şeytandan Allaha sığın!” (Quran, ən-Nəhl/98); [179, 72a].

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

“Quran oxunan zaman on dinləyin və susun ki, sizə rəhm olunsun” (Quran, əl-Əraf/204); [179, 72a].

لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ, تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ

“Ona yalnız pak olanlar toxuna bilər!” (Quran, Vaqie/79); [179, 72b].

Ədəb və əxlaqın insan həyatında əhəmiyyətli yer tutduğunu yazan müəllif, əxlaqın insan üçün Allah tərəfindən bəxş edilmiş ən böyük fəzilət olduğunu qeyd edir və bu ayə ilə öz fikrini qüvvətləndirir:

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ

“Şübhəsiz sən böyük bir əxlaq üzərindəsən” (Quran, əl-Qələm/4); [179, 77a].

İnsanın ən böyük zənginliyinin elm olduğunu söyləyən Əlaəddin Çələbi cahilin öz malı, varı, dövləti ilə fəxr etdiyini yazaraq alimin, bilikli bir kimsənin öz biliyi ilə fəxr etməsini də qeyd edərək cahillə alimin arasında çox böyük bir fərqi olduğunu bu ayə ilə təsdiqləyir:

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ
وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

“Məgər axirətdən qorxan, rəbbinə ümid bəsləyən, gah səcdəyə qapanıb, gah da ayaq üstə durub gecə saatlarını ibadət içində keçirən (müti bəndə kafirlə birdirmi)?! De:

“Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərmilə?! (Quran, Zümər/9); [179, 80a].

Yalan danışmağın və qeybətin mənfi xüsusiyyət olduğunu yazan müəllif hər kəsi bundan çəkinməyə çağırır və Allah tərəfindən bəyənilməyən bu hərəkətin Qiyamət günü böyük cəzasının olduğunu bu ayələr vasitəsilə bəyan edir:

وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِّلْمُكَذِّبِينَ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا
تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ
وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ

“O gün və halına (qiyaməti) yalan sayanların!” və “...Birbirinizin eybini, sirrini arayıb axtarmayın, bir-birinizin qeybətini qırmayın! Sizdən biriniz ölmüş qardaşının ətini yeməyə razı olarmı?! Bu sizdə ikrah hissi oyadar...” (Quran, əl-Mürsəlat,15,49; əl-Hucurat/12); [179, 84a].

Allahın sonsuz mərhəmət sahibi, rəhimli, günahları bağışlayan olduğunu yazan müəllif hər kəsə yalnız Allahın əfvinə sığınmağı, yalnız ondan ümid gözləməyi məsləhət görür. İnsan əfvi üçün Allahdan qiyamət günü onu “Quran”da da yazıldığı kimi “üzləri ağaranlardan” etməyi “üzləri qaralanlardan” etməməyi diləməlidir. Bunun da “Quran”da bu ayələrlə açıq şəkildə göstərildiyini yazır:

أَمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ
وَكُتُبِهِ
وَرُسُلِهِ لَا نَفَرَقَ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا
وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ
يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ
إِيمَانِكُمْ فذوقوا العذاب بما كنتم تكفرون

“...Ey Rəbbimiz bizi bağışla, Sənin dərgahına qayıdacağıq!” və “Bəzi üzlerin ağ, bəzi üzlerin isə qara olacağı gündə, üzü qara olanlara: “iman gətirəndən sonra kafirmi oldunuz? İndi kafir olduğunuza görə dadın əzabı!”- deyiləcəkdir (Quran, əl-Bəqərə/285, Ali-İmran/106); [179, 92a- 93a].

Müəllif “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin “Yemək yeməyin ədəbi və qaydaları” adlı fəslində insanlara Allah tərəfindən halal və pak olan qidaları yeməyi məsləhət görüldüyünü və “Quran”da da peyğəmbərlərə Allah tərəfindən məhz belə buyurulduğunu göstərir:

يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ

“Ey peyğəmbərlər! Təmiz (hala) nemətlərdən və yaxşı işlər görün! Mən həqiqətən sizin nə etdiklərinizi bilirəm!” (Quran, əl-Möminin/51); [179, 88a].

Namaz qılmaq, dəstamaz almaq və təharət qaydaları haqqında məlumat verən müəllif bu zaman “əl-Qədr” və “əl-İxlas” surələrindən ayələrin oxunmasının vacib olduğunu vurğulamışdır [179, 93b; 102b]. Əlaəddin Çələbi öz əsərində bundan əlavə çox sayda hədisə də müraciət etmişdir. Bu hədislərin mənbəyi və raviləri qeyd olunmasa da müəllif tərəfindən verilmiş hədislərin səhih olması qənaətdəyik. Əsərdə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş 83 hədis yer almaqdadır. Bunlardan ən məşhuru isə Məhəmməd peyğəmbərin (s): “Bir kimsə qızları üzündən sıxıntıya düşər və onlara qarşı yaxşılıq edərsə, o qız uşaqları özü ilə cəhənnəm arasında bir pərdə olurlar” hədisidir [179, 60a]. Bununla yanaşı Məhəmməd peyğəmbərin (s) valideyn, ailə, övlad münasibətləri ilə bağlı çox sayda hədisləri də bu əsərdə verilmişdir. qeyd olunan bu hədislərin bəzilər ailə münasibətləri baxımından

günümüzdə də çox aktualdır: “Uşaqlarınıza ikram ediniz və onları gözəl tərbiyə ediniz”, “Ata rızası Allah təala rızasındadır, yəni hansı oğuldan ki, ata ana razı olsa, Allah təala dəxi ondan razı olur”, “Cənnət anaların ayağı altındadır”, “Cəhd edib ata ananın xeyir duaların almaq gərəkdir” [179, 58b; 64a]. Əsərdə bununla yanaşı əxlaqa, elmə, ağıla, ailəyə, məişətə, İslama, Qurana və s. kimi bir çox mövzulara aid çox sayda hədis yer almaqdadır [179, 53a-58b; 65b; 71b; 78a-81b; 84a-85a; 88a; 98a-99a; 104a]. Bu xüsusiyyətinə görə də “Kitabi-taci-ədəb” hədis elmi üzrə tədqiqatçılar tərəfindən də qiymətli bir mənbə kimi diqqəti çəkə bilər.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində yuxarıda da bildirdiyimiz kimi Hz. Əliyə aid 12 kəlamdan da mənbə olaraq istifadə olunmuşdur. Qeyd olunan bu kəlamlar isə aşağıdakılardır: “Uşaq yeddi yaşına gəldiyində namaz qılmağı əmr ediniz, on yaşına gəldiyində də namaz qılmağa məcbur edin”, “Gerçək xəbər sahibi sirləri saxlayandır”, “Əmirəlmöminin Əli əleyhissəlam bir neçə vəch bəyan etmiş. Bir kişiyyə təəlim edib demiş ki, qələmini özün yon və hərflərin sıx və sətirlərin seyrək yaz.” “Kim bəsmələyi gözəl xətlə yazarsa cənnətə girər”, “Gözəl yazı ən önəmli işlərdəndir”, “Uşaqlarınızı yazı yazmaq surətilə üstün edin, çünki yazı ən önəmli işlərdəndir”, “Cahilin neməti məzbələdə (zibillik-İ.Q.) bitən şol ot kimidir kim, surəti-zinətdə müləvvən və xəzra (rəngarəng və çəmənlik-İ.Q) görünür”, “Ağlı tam olana sözün tamamı söylənməz”, “Kimin dili şirin olarsa onun dostu və arqadaşı çox olar”, “Ədəbin ən üstün dərəcəsi gözəl əxlaqdır” və s. [179, 61a; 62a; 65b; 75a; 77b; 78a; 84a; 84b]. Bundan başqa burada Hz. Əlidən həftənin günlərinə aid nəql olunmuş bir rəvayət də qeyd edilmişdir [179, 65b-66a].

Qeyd etdiyimiz kimi “Kitabi-taci-ədəb” əsərində bir çox hekayələr də mövcuddur. Amma əsərin Türkiyədə

qorunan Laləli 1876 şifrəli nüsxəsində bəzi hekayələr vardır ki, bu hekayələr Bakı nüsxələrinin heç birində yoxdur. Bundan başqa əsərdə İmam Qəzalidən, Şəmsəddin Fənari-dən, Üveys Qəranidən, Loğmandan və s. tarixi şəxsiyyətlər-dən bəhs edən 13 ibrətamiz hekayə vardır [179, 69a; 71a; 74a; 75b; 82a].

Qeyd olunan hekayələrdən ən ibrətamizi və maraqlısı isə bunlardır: “Bir gün müəllimlərdən birini şagirdləri çox sad gördülər. Səbəbini soruşduqda cavab verib demiş ki, bu gün bir cahili tərbiyə edib onu elm yoluna gətirdim. Buna görə şadam” [178, 62b]. Başqa bir rəvayət isə valideynə hörmətin, ona qarşı düzgünlüyün nə qədər əhəmiyyətli olduğundan söz açılır. Belə ki, Üveys Qəranidən bir hekayə vardır: “Uveys Qərani böyük şeyx idi. Daim anasının xidmətində dururdu, anasından ayrılıb Rəsulullahı (s) görməyə gedə bilmirdi. Bir gün anasından Rəsulullahı (s) ziyarət etmək üçün evinə getməklə bağlı icazə aldı. Peyğəmbərin (s) evinə gəlsə də, onu evdə tapmadı. Aişə get məscidə, Rəsullullah ordadır dediği zaman, Üveys, mən anamdan onu yalnız evdə ziyarət edəcəyim üçün icazə almışam deyə cavab verdi və məscidə Peyğəmbəri (s) görməyə getmədi. Bu cür əziz insanlar ana haqlarını bu cür əda edərdilər. Çünki ata-ana haqqı böyük haqdır, onu yerinə yetirmək çox çətindir” [179, 65a]. Başqa bir rəvayətdə isə müəllim şagird münasibətləri incələnir və müəllimin öz məsləyinə qarşı nə qədər sadıq, düzgün, doğru olması bu hekayə vasitəsilə göstərilir. Hekayə belədir: “Bir nəfər oxumaq üçün oğlunu İmam Əzəmin (Əbu Həlifə–İ.Q) yanına gətirmişdi. Bir neçə gündən sonra o kişinin yaşadığı məhəllədə bir nəfər öldü. İmam Əbu Həlifəni də oraya çağırırlar. Toplaşanlar hamısı ölən qonşusu olan şəxsin evinin divarının kölgəsində otursa da, İmam Əbu Həlifə oturmur. Camaat; “Ey müsəl-

manların imamı, gündə qalmayın, gəlin kölgədə oturun” dedikləri zaman İmam Əbu Hənifə cavab vermişdir ki, o divar sahibinin oğlu mənim şagirdimdir, o divarın kölgəsində oturmaqla mənə minnət gələcəyindən, sonra da onun oğluna daha çox diqqət ayıracağımdan qorxuram” [179, 71a]. Göründüyü kimi burada müəllim şagird münasibətləri ilə yanaşı vicdan məsələsinə də toxunulmuşdur və vicdan qarşısında cavabdehliyin nə qədər məsuliyyətli olmasına diqqət yönəldilmişdir.

Əlaəddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmış XV əsr nəsr abidəsi “Kitabi-taci-ədəb” əsəri bir nəsihət kitabı kimi bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Əsərdə “Quran” ayələrinə əsaslanaraq dini mövzuda, övliyaların həyat hekayələrinə aid, elm və ədəb haqqında, müəllifin öz fikir və düşüncələri prizmasından məsələlərə münasibət bildirilməklə dəyərli nəsihətlər verilmişdir. Bu nəsihətlərin beş əsr bundan əvvəl də aktual olduğunu nəzərə alsaq, onların bu gün də öz dəyərlərini itirmədiklərinə diqqət etsək, bu əsərin nə qədər qiymətli olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Əsər demək olar ki, tamamilə öyüd və nəsihətlərdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə başlıqlar altında, sonra isə həmin başlıqlara uyğun olaraq gözəl nəsihətlər vermişdir. Nəsihətlər əsasən türkcə olsa da ərəbcə və farsca kəlmələrdən də çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bəzən nəsihətlər həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə verilmişdir. Nəsr şəklində olan nəsihətlər isə əsasən türkcədir və axıcı, sadə bir dillə yazılmışdır. Şeyrlə yazılmış nəsihətlər isə bəzən çox qafiyəsiz formadadır. Nəsr formasında verilmiş bir çox nəsihətlər vardır ki, günümüzdə belə aktuallığını qorumaqdadır. Gənc nəslin yetişməsi, təlim-tərbiyəsi üçün bu nəsihətlər bu gün də çox vacibdir və yetişən nəslin bu nəsihətlərə qulaq asması zəruridir. Əsərdə verilmiş dəyərli nəsihətlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: “Hər ata kim

mömin və saleh (əməli düzgün olan adam-İ.Q) ola oğlu doğulan kimi ona dörd şey vacib olur. Birincisi Allahın adlarından bir isim qoymaq, ikinci sünnət etmək, üçüncü məktəbə vermək, dördüncü elm oxumaq. Adların da gözəli üçdür. Abdullah, Əbdürrəhman, Əbdürrəhim. Nəbi əleyhissəlam dedi: “Allahın adlarından keçsə Rəsulun əshabələrinin adlarından qoya. İnsan özünə və bütün müsəlman övladlarına ləqəb qoymaya, kimsəni ləqəblə çağırmağa” [179, 53b]. “Bütün bunları yerinə yetirdikdən sonra kişi oğlunu evləndirsin. Yanında olmağın arzu edərsə əsli təmiz olan, əsli vəfalı olan kimsəylə evləndirə. Özündən böyük qadına qurban etməkdən çəkinələr... [179, 55a]. “...Kiçiklikdən oğlan uşaqlarını küçəyə və bazara getməyə qoymayalar. Musiqi ilə oynamaq öyrətməyələr və musiqi alətlərinə həvəs etdirməyələr. Ərəblərə haram olan libasları geydirməyələr və qulağın deşib küpə taxmayalar. Yeddi yaşında namaz qılmağı əmr edələr və on yaşında qıl desələr qılmasa döyələr qıldırılar...” [179, 61a]. “...Hər oğula vacibdir ki, ataya anaya riayət edib vəzifələrin yerinə yetirə. Hər söz ki, ataya, anaya söyləsə lütf ilə söyləyə, qatı söyləməyə. Ataya, anaya adları ilə çağırmağa və xətirələrinə toxunacaq kəlmə etməyə...” [179, 64a]. “...Rəsul (s) buyurur ki, bir “Quran” hərfi dünyadan və dünyanın içindəkilərdən üstündür. Peyğəmbərdən soruşmuşlar: Sizdən də üstündür ya Rəsulallah? Cavab vermiş ki, bəli üstündür. Bəllidir ki, mən məxluqam. Quran isə rəbbimin kəlamıdır, qeyri məxluqdur...” [179, 71b]. “Nəsihət düşməndən belə olsa eşitmək gərəkdir...” [179, 76a]. “...Ədəbsiz kimsələr ululuq tapmaz...” [179, 77a]. “...Həyalı kimsələrin dostu və yoldaşı çox olar və hər kişi onu xeyirlə yad edər. Amma biədəb, bihəya olanların sözü və söhbəti dinlənməz. Onu heç bir kişi xeyirlə yad etməz...” [179, 77a]. “...Bil ki, hünərlərin əlası və ulusu üçdür. Əvvəl yazı yazmaq,

ikinci suda üzmək, üçüncü oxutmaq. Amma bu hünərlərin yaxşısı yazı yazmaqdır. Qələm tutmağı bil ki, hünərlərin üstünüdür...” [179, 77b]. “...Onu o insan bacarır ki, xaturları və dirilir. Xətt yazmaqda Əmirəlmöminin (ə.s.) bir neçə xəbərdarlıq etmiş. Bir kişiyyə təlim edib demiş ki, qələmini özün yon. Hərflərini sıx və sətirlərini seyrək yaz demiş. Xətətlər mal-mülk sahibi və sultandır. Hər kişini əlbəttə möhtac eyləyəsidir...” (179, 77b). “...Kişiyə elm öyrənmək beşikdən qəbirə qədər lazımdır. Necə ki, Rəsul həzrəti (s) buyurur ki, elm oddan bir dənizin ortasında da olsa o dənizə girib elm öyrənmək gərək. Elm yolu cənnət yolundan bir yoldur...” (179, 81a). “...Salam vermək Rəsuldan sünnətdir. Salam almaq vacibdir. Salamı bir camaatdan bir kişi versə yetərli olar və bir camaatdan bir kişi salam alsın kifayətdir...” [179, 83a]. “...Hər müsəlman mömin olan kimsəyə vacibdir ki, halal yeyə və ailəsinə halal yedirə...” [179, 88a]. “...Yemək yeyərkən yoldaşının ağzına baxmaya və qaşığı dəyişməyə. Qaşığı öz tərəfindən aşaya sala və sapını yoldaşından yana eyləyə...” [179, 89a]. “...Yeriməyin ədəbi odur ki, küçədə sürətlə tez-tez yeriməyə və dönüb ardına baxmaya. Kimsənin evinə baxmaya və yolunu gözləyərək yeriyə...” [179, 91b]. “...Küçədə avaz edib, oxuyaraq yeriməyə. Kimisə basıb irəli yürüməyə. Məcbur olub keçərsə salam verib ədəblə keçə. Yolda və küçədə özündən böyük və yüksək səviyyəli kimsəyə yol ver deməyə. Abdəstli kişi namaza yubanmayım deyər tez-tez yeriməyə. Ustadın, atanın, ananın və ərənlərin önündə yeriməyələr...” [179, 91b]. “...Ədəb bilmək odur ki, hər yerdə dizi üstünə oturalar. Ayağını uzatmaq, yanındakı adama söykənmək və böyüklərin qarşısında dirsəyinə söykənmək ayıbdır. Camaatın ortasında bir nəfərin oturması ədəb deyil...” [179, 91b].

Maraqlıdır ki, müəllif əsərin sonunu nəsihətlə bitirir. Bu nəsihətlər isə əsasən konkret saylarına görə digərlərindən fərqlənir: “...On nəsnə qüvvəti artırır və zehni açar; Halva yemək, ətin boyuna yaxın yerini yemək, mərcimək yemək, soyuq çörək yemək, qırmızı üzüm yemək, bal yemək, şirin alma yemək, başa yağ damcıdatmaq, turunc yemək, xurma yemək...” [179, 101b]. “...On iki şey təbiəti sərt edər və qüسسə gətirər; Harada gəldi qan aldırmaq. Saçın artığın (ucunu) yemək. Turş alma yemək. Qüsulsuz biri ilə yemək yemək. Axmayan suyu murdarlamaq. Zikr etmədən oyanmaq. İki qadın arasından keçmək. Səslə başdaşı yazısını oxumaq. Bismillah demədən bir şey yemək. Asılmış adama baxmaq...” [179, 102a]. “...On bir şey qüssə gətirər; Alt paltarın oturarkən geymək. Aşının üstündə oturmaq. Qalxanı ev içində qoymaq. Qoyun arasından keçmək. Dişi ilə saqqalın kəsmək. Sol əlilə yemək. Ətəyi ilə burnun silmək. Yumurta qabığını basmaq. Kiçik daşlarla oynamaq. Sağ əli ilə silinmək. Ayaqyalın yerimək...” [179, 102a]. “...Altı şey yoxsulluq gətirər. Əli ilə bir şeyi süpürmək. Əli üstündə nə isə yemək. Dua edərkən tüpürmək. Ocaq içinə murdarlamaq. Diş ilə dırnaq kəsmək. Nar çubuğu ilə dişi qurdalamaq...” [179,102a]. “...Doqquz şey saqqalı tez ağardır; Alt paltarı ilə durub su içmək. Başını gillə yumaq. Qadınla qucaqlaşib yatmaq. Ayıb yerə baxmaq. Üzü üstə yatmaq. Üzünü alt paltarına silmək. Çox cinsi əlaqədə olmaq. Çox qüssələnmək...” [179, 102b]. “...Dörd şey göz nurunu artırır; Yaşılığa baxmaq. Ata, ana üzünə baxmaq. Allah kəlamının üzünə baxmaq. Kəbə evinə baxmaq...” [179, 102b]. “...Dörd şey göz nurun azaldır; Duzlu yemək, başına qaynar su dökmək, günəşə qarşı baxmaq, düşmən üzünə baxmaq...”, “...Dörd şey bədəni rahatladır; Yumşaq libaslar geymək, xoş iyli şeylər iyləmək, qayğısız olmaq, iş işləməmək...”, “...Dörd

şey bədəni arıqladır; Göyerti yemək, çox cinsi əlaqədə olmaq, hamamda çox oturmaq, axşam yatmaq...”, “...Dörd şeyə etimad edib məğrur olmamaq gərək; Əvvəl qış fəslində xoş hava olduğuna, ikinci padişahların güldüyünə, üçüncü düşmənin tənbellik etdiyinə, dördüncü qadınların zahidləndiyinə...” [179, 102b-103a].

Bütün dövrlər üçün aktuallığını itirməyən əxlaq, ədəb mövzusu müxtəlif elm sahələrində tədqiq edilmiş, əhəmiyyəti dəyərləndirilmiş, cəmiyyət üçün vacibliyi, zəruriliyi qeyd edilmişdir. Özünü daha çox ədəbi əsərlərdə göstərən əxlaqi-ədəb dəyərləri tədqiq etdiyimiz Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin özəyini də ədəb normaları təşkil etməkdədir. Qeyd olunanlar bu əsərin klassik türk ədəbiyyatı ilə yanaşı, həm İslam dinin ehkamlarının ədəbiyyatda inikası, eyni zamanda bir şəxsiyyət və bədii-fəlsəfi irsin sonrakı dövr üçün əhəmiyyəti təsiri baxımından aktuallığını daha da artırır. Bu səbəbdən müəllifin yaradıcılığında tərənnüm etdiyi əxlaqi-mənəvi dəyərlər bu gün də öz əhəmiyyətinə görə həyatımızda, məişətimizdə böyük rol oynayır və mənəvi kamillik kəsb etməkdə bütün insanlara ən yaxşı bələdçidir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində ədəb anlayışı, ədəb qaydaları, elm, tərbiyə, məktəbdə təhsil, müəllim-tələbə münasibəti

Ədəb sözünün lüğətdə açıqlaması belədir ki, bu sözün əsli ərəbcə “ədübə” felindən törəmiş olub zəriflik, insanlara qəlbən və hərəkətlə zərif davranmaq, söz və hərəkət olaraq digər insanlarla əlaqələrində ölçülü davranıb xoş davranılması nəzərdə tutulur. Başqa bir tərifdə ədəb termini, “ədübə” felinin dəvət anlamı nəzərə alınaraq insanlardan ədib bir kimsənin başqasını ədəblənməyə dəvət etməsidir. Buna görə də ədəb insanları gözəl davranışlara dəvət edən

və pis davranışlardan çəkindirən bir xüsusiyyətdir. Bəzən ədəbi insanın mənliyinə yerləşən bir xüsusiyyət olaraq bildirib, mənliyində ədəb olan bir kimsədə ədəb onun qoruyan bir mələk kimi də səciyyələndirilir. Kökünü ədəbdən alan bəzi kəlmələr də vardır:

1. **Tədid**-tərif vəznindəndir. Təlim eyləmək, öyrətmək mənasını ifadə edir. Məqsəd ədəb öyrədilməsi lazım olan kimsəyə ədəbi-örfiyyə, ədəbi-şəriyyə və elm öyrətmək mənasında tərif edilmiş və nəfs tərbiyəsini, əxlaq gözəlliklərini öyrətmək şəklində də təfsir edilmişdir.

2. **Təəddüb** - ədəblənmək və ədəb öyrənmək mənasını bildirir.

3. **Ədib**-əmr vəznindəndir. Ədəbli olan kimsəyə deyilir ki, cəm forması üdəbadır ki, bu da ədəbli kimsələr mənasındadır və s.

Ədəb həm cahilliyyə dövründə, həm də islamiyyətdə insani keyfiyyətlərə meyiletmə xisləti və bunun həyatda, ictimai münasibətlərdə görülməsi mənasında istifadə edildiyi kimi, insanı yüksək mədəniyyətə çatdıran irfan ərbabı ilə yüksək mərtəbəyə çıxardan təhsil mənasına da gəlməkdədir. Seyyid şərif əl-Cürəcani “ədəb” sözünü xətanın hər növündən saxlayacaq şeyi bilməkdir, deyərkən ədəbi xəta və qüsurdan qoruyucu olaraq bildirmişdir. Lüğət və istilah mənalərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ədəb Allah rızasına uyğun zahirə əxlaqdan başqa dinin lazımlı qılıb, aqlın da xoş gördüyü hərəkət və sözlərin hamısını əhatə edir. İffət, zərafət, nəzakət, ədalətin tətbiqi, zərif davranma və insaf kimi gözəl işlərin hamısını ədəb sözündə cəmləşdirmək mümkündür.

Hüquqda ədəb əxlaq qaydalarının riayəti məcburi saydığı və bir cəmiyyətdə dürüst və normal insanların çoxluğu tərəfindən qəbul edildiyi üçün əməl edilməsi lazım olan əxlaqi əsasların bütünüdür. İslam fiqhində ədəb füqəhaya

görə sünnətdə məcburi hərəkətlər deməkdir ki, “ədəbi-xeyir” və “ədəbi-müaşərət” bu mənaya gəlməkdədir. Məntiqdə ədəb “ədəbül-bəhs” mübahisə tarazlaşmalarında kimisə susdurmanın, qalib gəlmənin yol və şərtlərini öyrədən bir nəzəriyyədir.

Elmdə ədəbə gəldikdə isə bu kəlmənin İslam dövlətinin quruluşundan sonra ərəb elm və şeirlərinə aid olaraq istifadə olunduğunu görməkdəyik. Ədəb anlayışı xüsusilə ərəb dili və ədəbiyyatı, poeziyası ilə qədim ərəb tarixi kimi məfhumlara dəlalət edir. Təfsir, hədis, fiqh elmləri isə ədəb elmlərindən kənarında sayılmaqdadır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin yazılış səbəbində də göstəriləndiyi kimi əsər bir ədəb kitabıdır. Müəllifin ədəb anlayışını öyrənmək üçün onun düşüncələrini bilmək yetərlidir. Müəllifin bildirdiyinə görə Loğmandan soruşmuşlar: “Ədəbi kimdən öyrəndin? Cavab vermiş ki, ədəbsizlərdən. Belə ki, ədəbsizlərin çirkin davranışlarını gördükdə insana xoş gəlmirsə bu hərəkətləri təkrarlamaq lazım deyil. Əsərin bu yerində hikmətlə bağlı fikirlərini bildirən müəllif yenə Loğmandan sitat gətirərək, hikməti korlardan öyrəndiyini bildirir. Belə ki, gözləri görməyənlər əvvəlcə ayaqlarını qoyacaq yeri yaxşıca yoxlayıb, təhlükəsiz olduğuna əmin olduqdan sonra ayaqlarını basarlar. Bunu anladım ki, hikmətin əslisi insanın yolunu yoxlayıb sonra yeriməsidir...” [179, 22a].

Məktəb ailədən sonra uşağın təlim və tərbiyəsi ilə birinci dərəcədə məşğul olan bir qurumdur. Deyə bilərik ki, müəyyən bir yaşdan sonra uşaqların üzərində ailədən daha böyük təsir gücünə malikdir. Müəllimlər isə tələbəyə yaxın olmaları, onun həyatında mühüm rol oynaya biləcək təsir qüvvəsinə sahib və o cümlədən itaətə, hörmətə layiq olan kimsələrdir. Bu səbəbdən müəllim tələbə münasibətləri, valideyn övlad münasibətləri qədər eyni ölçüdə olmaqla yanaşı daha vacib bir məsələdir. Müəllimin öz tələbəsinə

qarşı hərəkət və münasibətlərdə də nümunə olması vacibdir. Bununla yanaşı tələbə də öz müəlliminə qarşı hörmət və məhəbbət göstərmək, müəyyən qayda-qanunlara riayət etmək məcburiyyətindədir. Qeyd olunan bu münasibət isə mütləq qarşılıqlı olmalıdır əks təqdirdə hər hansı bir nailiyyəti əldə etmək mümkün olmaz. Dövrünün elm adamı, ən əsas da bir müəllim olan Əlaəddin Çələbi bu mövzuya həssaslıqla yanaşaraq özünün “Kitabi-taci-ədəb” əsərində də bununla bağlı çox gözəl məlumatlar vermiş məsələni bir pedaqoq peşəkarlığı ilə izah edərək araşdırmışdır. Problemin qoyuluşu zamanı mövzunu daha anlaşılan bir formada izah etmək üçün müəllif tərəfindən məşhur şəxslərin, din adamlarının, övliyaların həyatlarından bəhs edən kiçik, maraqlı hekayələrdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Bu da əsərin metodik cəhətdən daha güclü təsir qüvvəsinə malik olduğunu göstərir. Əsərdə yazılı olaraq bildirilməsə də araşdırma apararkən görürük ki, müəllif, müəllim-tələbə münasibəti haqqında danışarkən ilkin mənbə olaraq “Quran”a əsaslanmışdır. Tələbə-müəllim münasibətlərinə aydınlıq gətirən müəllif “Kitabi-taci-ədəb”də əvvəlcə müəllimlik haqqında, müəllimin necə olması haqqında müəyyən bilgilərə də yer vermişdir. Əsərin “Fi bəyani sifətil-müəllim” başlıqlı fəslində bununla bağlı belə yazılır: “...Kişi oğlunu bir müəllimə verə gərək. Müttəqi və mütəddin və salih ola. Qazub və mucib (qəzəbli və təəcüb doğuran) olmaya. Əli səbəbli və nəfsi mübarək və sakin və kəndi əmin və necələr faidə etmiş ola. Mülazim ümərə (hər hansı bir şəxsin əmrində olan) və qüzzat (qazılar, qazılardan) olmaya və mütəffərriq (fərqli, ayrı-ayrı) yerlərdə vəzifəsi dəxi olmaya. Bu sifətli müəllim bulub fərzəndin ana təslim edib, tanrıya təvəkkül qılıb ismarlamaq gərək...” [179, 65a]. Tələbənin təhsilində tək-cə müəllim-tələbə münasibət-

lərinin deyil, müəllim-valideyn münasibətlərinin də çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayan müəllif valideynin hər zaman müəllimin tərəfinin saxlamasının vacib olduğunu yazır. Buna misal olaraq isə bu ibrətamiz hekayəni əsərdə qeyd edir: “...Oğlanı müəllimə götürəcək şol dənlü təhdid və təkid birlə ismarlamaq gərək kim, oğlan qorqa, oturmağa və təhsilə məşğul ola və xocadan qaçıb və gəldigi şol rəsmə itaət eyləyələr kim, gerü xocasına iraq qaçmaya. Məgər kim, Yıldırım hünkar (Yıldırım Bəyazid) Əmir Süleyman (Yavuz Sultan Səlim) adlı bir oğlunu xocaya vermiş. Müəllim dəxi padişah oğludur tərbiyə bilsün deyib ziyadə güşmal (tənbeh) edərmiş və gah-gah çubuq zərbilə qorqudarmış. Bir gün bu padişahzadənin vücudu incinmiş. Padişaha ayıtmış: “Ey baba işbu bən sənin oğlun degilmiyim?” Babası ayıtmış: “Niçün degilsin, oğlumsun və taxtum arayışisən (bəzəyi) və səltənətim yaraşığısın demiş. Bu şahzadə ayıtmış: Çün sən Rum sultanısın, bən sənin oğlunum. Niyə bu xocam bəni kölələr kimi dögər və hər gün ayağım fallaqaya keçər və hər gün dabanım çubuq yeyər”. Babası ayıtmış: “Oğlum uş yarın varayım ol danəşməndə (müəllim) bir iş qılayım kim işə bənzəməsin demiş. Çün sabah olur, dərhal padişah müəllimə bir xadim göndərir kim, Əmir Süleymanın dimağında (ağlında bir sual yaranıb) bir xələl var. Bir azdan alub varsam gərək. Varub söylədigim gibi bəni baş göz deməyib ursun. Yoxsa ayrıq oğlan məktəbə varmaz dedi. Bir azdan padişah oğlanın əlinə yapışib alur məktəbxanəyə gəlir. Müəllim dəxi yanında bir ədəb ağacın hazır etmiş idi. Padişah içəri girdigi gibi aydır: “Mərə danəşmənd bən sana oğlumu oqutmağa verdim sən bənim oğlumu kölələrə bərabər dögərsin deyincə”, müəllim dəxi turub duru gəlub nə sən ol, nə sənin oğlun olsun deyüb xudavəndigarın (Sultanın) gah ətəginə və gah divara və gah

yerə ura-ura məktəbdən təşra çıxarır. Bir iki dəxi oğluna doqundurur və qolundan çəkib məskənində qərar etdirir. Bu kəz naçar olub oqumağa məşğul olur. Çün şahzadə oqumağdan fariğ (asudə) olacaq evə gəldi. Babası aydır: “Ey oğul ol xocan nə yavuz kişi imiş. Bəni dəxi dögdü. Var imdi ədəbünlə əpsəm (lal) olub oqu dedi. Pəs oğlana ata tərəfindən təhdid və ustad canibindən (tərəfindən) təkidi-ədəb olmayınca nəsnə olmaz ” [179, 67a].

Məktəblərdə qızların təhsilinə xüsusi diqqət yetirməyin vacib olduğunu vurğulayan müəllif yazır: “...Və dəxi məktəbdə qızcığazları olsa onları ayrıca bir tərəfə oturdalar. Oğlanlarla suallaşdırmayalar və dabanını qaldırıb ayaqların fallaqaya keçirməyələr və qulaqlarını burmayalar. Beləki çubuqla əllərinin içinə və ya üzlərinə vuralar...” [179, 71b].

Müəllim-tələbə münasibətlərində diqqət yetiriləcək digər bir məsələ isə müəllimin öz tələbəsinə qarşı münasibəti, davranışdır. Bu məqamda müəllimin riayət etməsi vacib sayılan bir çox məsələlərin əsası “Qurani”a istinad edir. Bunu isə aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür. Bu sıralamanı eyni ilə “Kitabi-taci-ədəb” əsərində də öz əksini tapmaqdadır:

1. “Müəllim elmi ilə nümunə olmalıdır”

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ
الرَّسُولُ
عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنُعَلِّمَ مَنْ يَتَّبِعُ
لِرَسُولٍ
مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا
كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ

“...Beləliklə də, sizi bir ümmət etdik. Sizi ədalətli və seçilmiş bir ümmət etdik ki, insanların əməllərinə şahid olasınız, Peyğəmbər də sizə şahid olsun...” (Quran, əl-Bəqərə/143) [179, 68b].

Belə ki, Məhəmməd (s) peyğəmbər hər yönü ilə insanlar üçün nümunə idi. Bütün sözləri, hərəkətləri, əməlləri ölçülü, adil və tələbə uyğun, dediyi sözlər, söylədiyi cümlələri əsla biri-birinə zidd deyildi. Dediyni, söz verdiyini edər, edə bilməyəcəyi sözləri də əsla tövsiyyə etməz, söz verməzdi. Quran əhli də Allah təalanın:

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ
الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir” (Quran, Əl-Əhzab/21) ayəsindəki tövsiyyəyə uyaraq Məhəmməd (s) peyğəmbəri bütün xüsusiyyətləri ilə özlərinə örnək götürmüşlər. Onlar Məhəmməd (s) peyğəmbərin götürdüyü və tövsiyyə etdiyi hər hərəkəti tətbiq etmişlər, onun bəyənmədiyi davranışları da dərhal tərək etmişlər. Bütün müsəlmanların, xüsusilə alimlərin də eyni yolu təqib edib Rəsulullahı (s) özlərinə örnək etmələri vacib olmuşdur. Çünki alimlər nəbilərin varisləri olub onların miraslarını davam etdirməklə vəzifəlidirlər. O cümlədən müəllimlər də tələbələrinə gözəl örnək ola bilmələri üçün qeyd olunan qaydalar çərçivəsində yaşamalı, tələbələrinə tövsiyyə və əmr etdiklərini mütləq həyatlarında tətbiq etməlidirlər.

2. “Müəllim tələbəsini özünə qardaş bilməlidir”

Allah-təala “Quran”ın “əl-Hucurat” surəsindəki:

“Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdırlar, küsülü olanları barışdırın. Allahdan qorxun ki, sizə rəhm etsin” (Quran, əl-Hucurat/10) [179, 68b] ayəsi ilə bütün müsəlmanların, dolayısı ilə müəllimlərlə tələbənin bir-birinin qardaşı olduğunu bəyan etməkdədir. Müəllim və tələbənin bir-birinin qardaşı olması halında, qardaşlıq haqqı və vəzifələrini yerinə yetirmək məcburiyyətində olacaqları da mütləqdir.

3. “Müəllim öyrədərkən, anladarkən tələbələrinin səviyyəsinə enməlidir”.

Müəllimin diqqət etməsi lazım olan məsələlərdən biri də tələbənin anlayış səviyyəsini müəyyən edib onun anlaya biləcəyi ölçüdə danışması, davranmasıdır. Məhmməd peyğəmbər (s); “Biz nəbilər topluluğuna, insanların səviyyəsinə enib, onların anlaya biləcəyi şəkildə danışmaq əmr olundu”. Bu da bir müəllimin elm verərkən, öz tələbəsi ilə elmi irtibat qurarkən tələbənin anlayacağı səviyyəyə enməsinin mütləq olduğunu ifadə edir. Buna misal olaraq da bu hədisi nümunə göstər bilərik: “Quran”ın “Hər elm sahibinin arxasında bir bilən vardır” buyruğuna görə Rəsullullah (s) bizə, insanları müəyyən səviyyəyə qoymamızı əmr etdi”. Buradan da görünür ki, Məhmməd (s) peyğəmbər bu sözləri ilə şəxsini anlayışına görə müraciət etməyin vacib olmasına işarə etmişdir. Buna görə də hər bir müəllim elm öyrədərkən tələbələrinin müəyyən etdiyi səviyyələrini nəzərə alıb ona görə danışmalı, izahatlar verməlidir.

4. “Müəllim hirsinə, qəzəbinə hakim olub tələbələrinə sevgi ilə yanaşmalıdır”

Müəllimlik ədəbinin ən vacib nöqtələrindən biri də qəzəbinə hakim olub bağışlayıcı olmaqdır. Çünki qüdrət sahibi olan Allahın ən üstün sifətlərindən biri bağışlamaq, əfv etməkdir. Bildiyimiz kimi tələbə sözü öyrənmək istəyən mənasındadır. İstəmədən verilməyəcəyinə görə soruşmaq əlbəttə ki, tələbənin təbii haqqıdır. Allah təala “Qurani”da:

وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رَجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الدِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

“Əgər bilmirsinizsə zikir (kitab) əhlindən soruşun” (Quran, Əl-Ənbiya/7) [179, 68b] ayəsi ilə bu haqqa işarə etmiş, sual verməyin, soruşmağın təbiiliyini bəyan etmişdir. Tələbənin soruşması təbii haqqı olduğu halda soruşulan suallara cavab vermək də müəllimin vəzifəsidir. Çünki Allah təala:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ

“Allah kitab əhlindən: “Siz onu (kitabda olanları) gizlətməyib, insanlar üçün aydınlaşdırmalısınız!”–deyə əhd aldığı zaman onlar bu əhdə arxa çevirdilər və onu az bir qiymətə satdılar. Onların bu alış-verişi necə də pisdir” (Quran, Ali-İmran/187).

Ancaq bu da məlumdur ki, müəllim hər zaman hər şeyi ən gözəl şəkildə bilə bilməz. Bilməsi lazım olanların xaricində bilmədikləri də olur. O anda mövzu ilə bağlı lazım olan izahatı verə bilmədiyi zamanlar da ola bilər. Bu səbəblə müəllimin etməli olduğu bildiklərinə cavab vermək, bilmədiyi mövzuda susmaqdır. Çünki hər şeyi bilmək insan aqlının xaricindədir. Rəsullallah “Rəbbim elmimi artır” (Quran, Taha/114) [179, 68b] şəklində ayəsinə nazil olmuş

və bu əmrə əsasən, dua edərək rəbbindən ona elm əta etməsini diləmişdir. Məhəmməd peğəmbərin (s) ona soruşulan suallara cavab verməsi adəti olmaqla bərabər, bəzən də bil-mədiyi suallarla qarşılaşınca susar, vəhyin gəlməsini gözləyərdi. “Quran”da mövcud olan on beş ayə də məhz buna görə nazil olmuşdur.

5. “Müəllim təlimi səbəbi ilə tələbələrini minnət altında qoymamalıdır”

İslam dininin ilk günlərindən etibarən başlanğıcda təlim və tərbiyə təmənnəsiz idi. Bu işi valideynlər və ya məsciddə mollalar görməkdə idilər. Öyrətdiklərinin qarşılığında da heç bir şey tələb etmirdilər, etdiklərinin haqqını Allahdan gözləyirdilər. Ancaq daha sonralar öyrətmək işi ilə məşğul olanlar haqq almağa məcbur qalınca, alimlərdən bir çoxu şərtli və ya şərtsiz haqq almanın caiz olduğuna qərar vermişlər. Amma bununla bərabər tələbəni minnət altında qoymaq, ondan dinə uyğun olmayan şeylər istəmək və öyrətdiklərini onun başına vurmaq xoş olmayan davranışlardır. Öyrədilənlər üçün tələbədən heç bir haqq gözlənilməməlidir. Çünki Nuh Peyğəmbər:

وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ
آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ

“Ey camaatım! Mən peyğəmbərliyi təbliğ etməyimə görə sizdən bir mal, mükafat istəmirəm. Mənim mükafatım ancaq Allaha aiddir” buyurmuş, insanlardan bir şey gözləmədiyini bəyan etmişdir (Quran, Hud/29). Bu məsələyə Əlaəddin Çələbi tərəfindən “Kitabi-taci-ədəb” əsərində də münasibət bildirilmişdir. Bununla bağlı yəni, müəllimin öyrətdiklərinin qarşılığı olaraq tələbələrini minnət altında qoymaması

haqqında əsərdə böyük İslam alimi əbu Hənifə ilə bağlı bir rəvayət verilmişdir [179, 71a].

6. “Müəllimin tələbəsinə müraciət şəkli”.

Müəllim tələbəsinə hər zaman ata yerində və tələbə də müəllimə övlad yerində olduğundan müəllimin tələbəsinə oğlum və ya qızım, tələbənin də müəlliminə ata deməsində heç bir günah və qəbahət yoxdur. Əksinə “Quran”ın “əl-Əhzab” surəsindəki:

ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاخْوَانُكُمْ فِي
الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ وَأَيْسَرَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ
وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

“Onları öz atalarının adları ilə çağırın. Bu, Allah yanında daha düzgündür. Əgər atalarının adını bilməsəniz onlar sizin din qardaşlarınız və yaxınlarınızdır. Etdiyiniz səhvlərə görə sizə günah yoxdur. Lakin qəsdən etdiyiniz işlərdən ötrü günah vardır. Allah bağlayandır, rəhm edəndir!” (Quran, əl-Əhzab/5). Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan “Quran”da müəllimin tələbəyə qarşı münasibətilə bərabər, həmçinin tələbənin də müəlliminə qarşı münasibəti haqqında bəzi ayələrdə məlumat verilmişdir ki, bu məlumatların demək olar ki, hamısını Əlaəddin Çələbi özünün “Kitabi-taci-ədəb” əsərində bunları bir nəsihət kimi sıralayır və övliyaların həyatlarından kiçik hekayələr gətirərək fikrini əsaslandırır. Belə ki, tələbənin yerinə yetirməsi lazım olan ədəb qaydaları haqqında “Kitabi-taci-ədəb”də “Quran”a əsasən belə yazılır: “Tələbə müəllimini diqqətlə dinləməlidir. Anlamaq üçün dinləmək və dərsin xaricində olan şeylərlə əlaqəni kəsməyin şərt olduğunu Allah təala “Quran”da belə açıqlamışdır:

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ

“Şübhəsiz ki, bunda qəlb, ağılı sahibi olan yaxud hazır olub qulaq asan üçün öyüd, nəsihət vardır!” (Quran, Qaf/37) [179, 78b). Bundan başqa tələbə müəlliminə qarşı olduqca təvazökar olmalıdır. Hər zaman onun ardınca getməli, müəlliminin elm yolunu təqib etməli, ondan elm öyrətməyi təvəqqe etməlidir:

قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا

“Musa ondan soruşdu: “Öyrədildiyin doğru yolu göstərən elmdən mənə öyrətmək şərtilə sənə tabe olummu?” (Quran, əl-Kəhf/66). Tələbə elm öyrənərkən müəlliminə lazımsız, yersiz, artıq sual verməməlidir. Müəlliminin icazəsini gözləməlidir. Bu qayda “Kitabi-taci-ədəb” əsərində qeyd edilmişdir və buna misal olaraq da üç ayə verilmişdir.

وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَوَفِّقُكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لَكُمْ لَا يَعْلَمُ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْنًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ

“Əgər mənə tabe olacaqsansa, səbəbini sənə izah etməyincə məndən heç bir şey soruşma!-dedi” (Quran, əl-Kəhf/70).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِن تَبَدَّلَ لَكُمْ تَسْوُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلَ الْقُرْآنُ تُبَدَّلَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Ey iman gətirənlər! Sizə bəlli olunca qanınızı qaraldacaq şeylər barəsində soruşmayın!” (Quran, əl-Maidə/101) Qeyd olunan bu məsələlərin “Kitabi-taci-ədəb” əsərində yer alması onun əsas mənbə olaraq “Quran”dan faydalanmaqla yazılması faktını bir daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Əsərdə toxunulan bu mövzulara gəlincə üzərindən əsrlər keçməsinə baxmayaraq bu məsələlərin hələ də öz aktuallığını qoruyub

saxlaması “Kitabi-taci-ədəb”in əxlaq və ədəb qaydalarına aid olan bir nəsr abidəsi kimi əhəmiyyətini daha da artırır.

III FƏSİL

“KİTABI-TACİ-ƏDƏB” ƏSƏRİNİN TEKSTOLOJİ TƏDQIQI VƏ MÜQAYİSƏLİ MƏTNİ

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələrinin elmi- paleoqrafik təsviri

Məlum olduğu kimi bəzi məşhur mətnlər dövrümüzə yalnız bir və ya iki nüsxədə gəlib çatmışdır, yaxud bəzi mətnlərin bir nüsxəsi dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində, kitabxanalarında və yaxud da hər hansı bir şəxsi kolleksiyada saxlanılır. Bu zaman əksər hallarda müqayisəli mətni tərtib etmək üçün müxtəlif nüsxələri bir yerə toplamaq müşkül məsələyə çevrilir və tədqiqatçı əlində olan bir nüsxə əsasında mətni nəşrə hazırlamağa məcbur olur. Elm aləmində isə belə qəbul olunmuşdur ki, tərtibatçı yalnız bir əlyazmanın nəşri və ya onun əsasında mətnin canlandırılması ilə kifayətlənə bilməz. Tədqiqatçı nüsxənin olmadığı bir şəraitdə bu müddəa müəyyən dərəcədə ümumi xarakter daşıyır. Azərbaycan mətnşünasları da etiraf edirlər ki, xüsusilə orta əsr müəlliflərinin avtoqrafını tapmaq və təyin etmək çox çətindir və bu müəllif mətninə ən yaxın variantın hazırlanmasını tələb edir. Müəllif mətninin olmadığı bir şəraitdə mötəbər mətn yalnız optimal şəkildə hazırlanmış kanonik mətn sayılır. Görkəmli alim Ə. Mirəhmədov Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinə aid məqaləsində haqlı olaraq vurğulayırdı ki,

“mötəbər mətnsiz mötəbər elm ola bilməz” (30, 8). Bütün bu məsələləri nəzərə alaraq üzərində araşdırma apardığımız “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində qorunan nüsxələri haqqında geniş məlumat toplamağı məqbul gördük. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, bu əsərin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 3, Türkiyə Cumhuriyyəti kitabxanalarında 8, Qahirədə 4, Tehranda 1 və Vyanada 1 olmaqla 17 nüsxəsi qorunmaqdadır. Əsərin mətni üzərində aparılan tədqiqat zamanı isə bu nüsxələrdən əsərin 3 Bakı nüsxəsini və 2 Türkiyə nüsxəsini tədqiqata cəlb etmişik. Əsərin əlyazma nüsxələri haqqında əyani olaraq təsəvvürün yaranması üçün onların qısa elmi-paleoqrafik təsvirini xronoloji ardıcılıqla verməyi məqsədə uyğun gördük.

1. İstanbul. Süleymaniyyə kitabxanası Laləli, 1876. Bu nüsxə “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin köçürülmə tarixinə görə ən qədim olan nüsxədir. Bu nüsxə Əli ibn Yaqub tərəfindən h.904/m.1526 tarixində nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Katib özü əsərin sonunda nüsxəni 904 hicri ilinin ramazan ayının son günlərində cümə günündə quşluq vaxtında (günortaya yaxın-İ.Q.) tamamladığını qeyd edir. Katib əsərin sonunda özü haqqında “Əz-zəyif ən nəhif əl-fəqir əl-həqir əl-möhtac ilə rəhmətullahi-təala” yazmışdır [125, 52a].

2. İstanbul. İstanbul Univeristetü ümümi kitabxanası, 5720. Nüsxə h.1031/m.1653 tarixində Əhməd ibn Mahmud tərəfindən köçürülmüşdür. Katib kitabı səfər ayının sonlarında 1031 tarixində tamamladığını bildirərək əlyazmanın sonunda bu beyti yazmışdır.

Xeyrə yazasun şərrini anun kiramən katibin,

Kim bu adlan yad iderse işbu xəttün katibin [125,52b].

3. İstanbul. Nuruosmaniyyə Əlyazmalar Kitabxanası. 34 Nk 3908. Nüsxə h.1061/m.1683 tarixində köçürülmüş-

dür. Nəstəliq xəttlə yazılmış olan bu nüsxə 51 vərəqdən ibarətdir. Əsərin sonunda katib köçürülmənin bitməsindən dolayı həmd etdikdən sonra sadəcə köçürülmə tarixini yazmışdır. Katibin adı qeyd olunmamışdır (191,137).

4. Bakı. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-315/315 şifri altında mühafizə olunan əlyazma h.1179/m.1765-ci ildə köçürülmüşdür. Cildi medalyonlu, qapaqlı, tünd qəhvəyi dəri (köhnəlmiş), kağızı XVII əsrin birinci yarısına aiddir. Xətti nəsx və nəstəliq, sətir sayı müxtəlif, katibi Faiz oğlu Məhəmməddir. Mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bir çox vərəqlərin ətrafı didilmişsə də mətnə xələl gəlməmişdir. Əlyazma yaxşı saxlanılmışdır. 1a-b, 5a, 10b, 105b, 164a, 181a, 191b vərəqlərində müxtəlif qeydlər yazılmış, cədvəllər çəkilmişdir. 1b, 5b, 6b, 43b, 49b, 107b, 147b, 181b, 187b, 190b vərəqlərində üçkünc müəssisə, 39b vərəqinə sahiblik möhürü basılmışdır. 6a-b, 17a-b vərəqlərinin kağızı açıq qəhvəyi, 108 a-b, 113a-b vərəqlərininki tünd çəhrayı rəngdədir. 106a-107a, 146b-147a vərəqləri ağ buraxılmışdır. Ölçüsü 17x21,5 sm olan və 191 vərəq olan əlyazma 12 bölümdən ibarətdir. “Kitabi-Taci-ədəb” əsəri burada VII bölümdədir və 49b-105a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazmanın sonunda h.1221/m.1806-cı ildə köçürülməsi haqqında katib qeydi vardır (35, 43).

5. Bakı. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-311/311 şifri ilə mühafizə olunan əlyazmanın həcmi 65 vərəq, ölçüsü 16x22,5 sm, cildi sonralar çəkilmiş qara dermantindir. H.1248/m.1832-ci illərdə köçürülmüşdür və katibi bəlli deyil. Kağızı XVIII əsrin sonlarına aid Avropa istehsalı, xətti nəstəliq, sətir sayı 12-15 arasında dəyişir. Mətn qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. 1a vərəqi cildə yapışdırılmışdır. 2a və sonda cildə əvvəlki vərəqdə üçkünc müəssisə möhürü basılmışdır. 65a-b

vərəqlərində ərəbcə və türkcə qeydlər vardır. “Kitabi-taci-ədəb” əsəri əlyazmanın 1b-43b vərəqlərindədir (35, 44).

6. Bakı. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-1167/2790 şifrli üçüncü əlyazma Azərbaycanlı pedaqoq, mətnşünas alim Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (1817-1879) tərəfindən h.1262-1269/m.1845-1852-ci illərdə köçürülmüşdür. Ölçüsü 17,8x22 sm, cildi nazik mavi kağız, xətti nəstəliqdir. Kağızı XIX əsrin birinci yarısına aid Rusiya istehsalıdır. 1a vərəqində düzbucaqlı invertar, 1b vərəqində 2 üçkünc, 2 ellipsvari müəssisə möhürləri basılmışdır. 17a, 26a vərəqləri ağ buraxılmışdır. Haşiyələrdə mətnlərə aid qeydlərə təsadüf olunur. Mətn qara, başlıqlar, yarımbaşlıqlar və bəzi ifadələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əbdülqəni əfəndi əlyazmanın 1b-16b vərəqlərini əhatə edən “Kitabi-taci-ədəb” əsərini h.1262/m.1845-ci illərdə köçürdüyünü qeyd etmişdir. Əlyazmalarda vərəqlər səhifələnməyib, vərəqlərin sıra nömrəsi yoxdur. Orta əsr əlyazma kitablarının ənənəsinə uyğun olaraq, hər səhifənin altında, sol guşədə növbəti səhifənin birinci sözü yazılıbdır. Bəzən katiblərin oxuya bilmədikləri sözlər, anlaşılmaz qalan sözlər-ifadələr səhifənin sağında, yaxud solunda eyni xətlərlə dərkənar şəklində qeyd olunmuşdur (35, 44).

7. İstanbul. Millət Kitabxanası Ali Əmiri Kolleksiyası. 34 Ae Edebiyat, 129. Əlyazmanın köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 13,5x20 sm, həcmi 35 vərəqdır. Kağız üzlü bez cildə tutulmuşdur (191,135).

8. Çorum. Həsən Paşa Xalq Kitabxanası. 19 HK 2222. Katibi və köçürülmə tarixi məlum deyil. Hər səhifədə 23 sətir olmaqla təliq xətti ilə gerb fliqranlı Avropa kağızına köçürülmüşdür. Ölçüləri 19,5x12,5 sm, həcmi 28 vərəqdır. Qara meşin cildi var (191,136).

9. Vyana. Avstriya Milli Kitabxanası. N.F. 276. Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Hər səhifədə 15 sətir olmaqla, nəsx xətti ilə Avropa kağızına köçürülmüşdür. Ölçüləri 17,8x12,7 sm, həcmi 69 vərəqdır (191,136).

10. Qahirə. Misir Milli Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. Fünuni-Mütənəvvia Türki 8. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 16x12,7 sm, həcmi 84 vərəqdır (191,136).

11. Qahirə. Misir Milli Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. Fünuni-Mütənəvvia Türki 9. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 16x21 sm, həcmi 84 vərəqdır (191,137).

12. Qahirə. Xidiv Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. 6163. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. nəsx xətti ilə köçürülmüşdür (191,138).

13. Qahirə. Xidiv Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. 6164. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür (191,138).

14. İstanbul. Yapı Kredi Sermet Çiftər Araştırma Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. 928/3. Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Hər səhifədə 17 sətir olmaqla təliq xətti ilə axərli kağıza köçürülmüşdür. Ölçüləri 10x12,5 sm, həcmi 38 vərəqdır (191,138).

15. Ankara. Milli Kitabxanası Əlyazmalar Kolleksiyası. 06 Mil Yz A 9187. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 11 sətir olmaqla hərəkəli nəsx xətti ilə abadi kağıza köçürülmüşdür. Ölçüləri 20,2x14 sm, həcmi 78 vərəqdır. Sondan naqisdir, tünd çəhrayı rəngli meşin cildi var (191,139).

16. Tehran. Məlik Kitabxanası. 2575. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 11 sətir olmaqla təliq xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 20,3x14,5 sm, həcmi 65 vərəqdir (191,139).

17. İstanbul. Böyükşəhər Bələdiyyəsi Atatürk Kitabxanası. k. 39. Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 20x14,5 sm, həcmi 36 vərəqdir. Əvvəldə və sonda olan vərəqlərdə faydalı məsləhətlər qeyd edilmişdir (191,140).

İnanırıq ki, gələcək araşdırmalar zamanı mövzu etibarlı ilə klassik türk ədəbiyyatının önəmli əsərlərindən hesab edilən “Kitabi-taci-ədəb”in yeni əlyazma nüsxələri aşkarlanacaq və bu da Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığının və xüsusilə “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin tədqiqi ilə bağlı daha müfəssəl faktların əldə olunmasına səbəb olacaqdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, dilçilik ədəbiyyatında xalq dili ifadəsi ilə terminləşdirilən XI-XV əsrlər Azərbaycan yazı dilinin, yəni ədəbi dilin təşəkkülü və inkişaf mərhələsidir. Yazı dili eləcə də yazı qaydaları bilavasitə əlifba ilə bağlı olub, yalnız müvafiq əlifba əsasında formalaşdırılır. Ədəbi dilimizin təşəkkül tapma zamanından başlayaraq, yazı işləri ərəb əlifbası ilə aparılmış, ancaq Azərbaycan dilinin fonetik qanun və hadisələrini doğru əks olunmaması ciddi çətinliklər – sabitləşmə prosesində ləngimələr, imlasızlıq halı və s. törətmişdir.

Türklər İslam dininin qəbulundan sonra uzun müddət XI əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Ərəb əlifbası 28 hərfdən

ibarət olsa da türklər və farslar bu əlifbaya p, ç, j, g (پ, چ, ج, گ) hərfləri ilə bərabər, türkdilli yazılarda (گ, ک, ن, ک) , sonra isə burun-boğaz diftonqu olan “nq” səsini ifadə etmək üçün “sağır nun” adlanan (گ) hərflərini də əlavə etmişlər. Türk katiblərinin düşünüb tapdıqları “sağır nun” (ک) diaqrafı yalnız Azərbaycan və başqa türk dillərinə məxsus burun-boğaz səsini ifadə etdiyi üçün ərəb və fars mənşəli sözlərdə müşahidə edilmir (17,20). Saitlərin istifadəsi üçün əski türk yazısında fonetik tutumuna görə müştərək səciyyəli dörd hərf; əlif (ا), vav (و), ye (ي), və hə (ه), vardır ki, bunlardan ayrıca və müstəqil şəkildə ancaq biri əlif (ا) saitlərə, digər üçü isə həm saitlərə, həm də samitlərə xidmət edir (17, 21). “A” saiti söz əvvəlində məddsiz və məddli “əlif”(ا), söz ortasında sadəcə “əlif”(ا), söz sonunda həm əlif, həm də “hə” (ه) qrafemi ilə işarələnmişdir. Ayru (أيرو), ağzın (أغزين), bərabər (برابر), cahanda (جحانده) misallarında olduğu kimi. Klassik mətnlərdə fərqli olaraq eyni sözün ortasında “əlif” həm yazılır, həm də yazılmır. Həmçinin ya ümumiyyətlə yazılmır, ya da “a” saitinin varlığı fəthə “-“ ilə göstərilir. Tanrı (تائكري), almayınca (ألمينجه) kimi.

1. Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərində bu hərfin müxtəlif formalarına rast gəlmək olar:

آنك - anın (Ā, 49b), ayru- أيرو (Ā, 61b), برابر -bərabər (Ā, 67b), اولماغو -olmağū (Ā,82a), آرتوخ -artux (Ā, 95b), آغذي -ağzı (Ā,101b), اولانچاخ -olancax (Ā, 60a), جحانده-cahanda (Ā, 62a), بونجه -bunca (Ā, 87a).

2. Əlyazmalarda ی hərfinin türk mənşəli sözlərdə yazılışı da maraqlıdır. Belə ki, “y” hərfi “ی” şəklində yazılır:

جيفه -ciyfə (Ā, 104b)

سيله -söylə (Ā, 48a)

Bu qrafik forma bəzi sözlərdə “i” və “ı” kimi də oxunur:

كريمه - kərimə (Ā, 49b)

قيلون - qılun (Ā, 61a)

Əsərin əlyazmalarında dodaqlanmayan sait səslər dörd hərfə yazılmışdır. “A” sözün əvvəlində əlif ilə (Ā) göstərilir:

آيروق - ayruq (Ā, 63b), آنگا-ana (Ā, 54b), آرتورور - arturur (Ā, 101b).

“A” sözlərin ortasında əlif ilə, bəzən isə sözlərin sonunda “ə” (ha) hərfi ilə verilir:

آراسنده - hasil (Ā, 49b), واصل-vasıl (Ā, 49b), آسانده - arasında (Ā, 49b), سنگره - sonra (Ā, 53a).

Sözün əvvəlində “i” səsi “اي” hər birləşməsi ilə yazılır:

ايله - ilə (Ā, 49b), ايمني - imdi (Ā, 56a).

Ortada “i” və “ı” səsləri bəzən “ي” ilə ifadə olunur:

ديلسه - dilərsə (Ā, 54a), ايشرنك - işlərin (Ā, 70b).

“o, ö, u, ü” dodaqlanan saitlər sözün əvvəlində “او” birləşməsi, ortada “و” və “dəmmə” ilə yazılır:

اوله - ola (Ā, 51a), اولسون - olsun (Ā, 49b), اولسا - olsa (Ā, 50b), اولمۇشدر - olmuşdur (Ā, 73b), دوقتدر - doqundurur (Ā, 67b).

Türk mənşəli sözlərdə “u, ü” səsləri sözlərin sonunda “ي” və “و” hərfləri ilə yazılır:

گوردی - gördü (Ā, 65a), واردو - vardu (Ā, 65a) “i” səsinə “او” hərfləri birləşməsi ilə ifadə edildiyi də müşahidə olunur:

اوشبو - işbu (Ā, 67a), اوشده - işdə (Ā, 64b)

Üzərində araşdırma apardığımız “Kitabi-taci-ədəb” əsəri dil baxımından XV əsr Anadolusunda istifadə olunan türkcənin bütün gözəlliklərini ortaya qoymaqladır. Bu əsərin mətnini türk dili baxımından araşdırdıqda bir çox incə nüansları da müşahidə etməkdəyik. Belə ki, bu dəyərli abidə artıq türk leksikonundan silinən bir çox türk mənşəli sözlərin ortaya çıxarılmasında, türk dilinin gözəlliyinin nümayiş etdirilməsinə də yardımçı ola biləcək səviyyədə bir əsərdir.

Əsərdə hətta bu gün arxaik hala gəlmiş sözlərlə yanaşı hələ də yaşayan sadə türkcənin istifadəsi də bizi bu baxımdan heyran edir. Belə ki, beş əsr bundan əvvəl istifadə olunmuş sözlərin bu gün belə mənasını itirmədən, heç bir erroziyaya, əlavəyə, dəyişikliyə uğramadan dilimizdə də olduğu kimi istifadə olunması türk dillərinin qrammatikasının, sintaksisinin gözəlliyindən və dəqiqliyindən xəbər verir.

Günümüzdə Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı Azərbaycan türkcəsinin qrammatikasında işlədilən və önəmli yerlərdən birini tutan hal şəkilçiləri çox maraqlı və incə bir şəkildə bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Əsərin beş əsr bundan əvvəl yazıldığına baxmayaraq şəkilçilərin demək olar ki, hamısı yerində işlədilmiş və günümüzdə də eynilə istifadə olunmaqdadır: **آنگا**-ana (ona) (Ā, 53b), **آني**-anı (onu) (Ā, 60b), **آنين**-anın (onun) (Ā, 61b), **آنده**-anda (onda) (Ā, 63b), **آندان**-andan (ondan) (Ā, 63b).

Əsərdə günümüzdə işlənməyən arxaikləşmiş sözlərdən də çox istifadə olunmuşdur. Bu da qədim türk dilinin bütün gözəlliklərini ortaya qoymaqdadır:

آکچه-akça (Ā, 70a), **اوش**-uş (Ā, 56a), **آلي ورسه**-alı versə (Ā,62), **ورسه اويو**-uyu versə (Ā, 85a), **ايدونوب**-edünüb (Ā,55b), **بارينجه**-barınca (Ā,70b), **ارنلر**-ərənlər (Ā,83b), **تاشجيغاز**-taşçıgaz (Ā,102a), **اتمک**-ətmək (Ā,102b), **تاپو**-tapu (Ā,60a), **ايدورلک**-eyüdürlük (Ā,52b), **تاشره**-taşra (Ā,101a), **ايچگن**-içəgən (Ā,84a), **توغچاق**-toğcaq (Ā,53b), **ايلته**-ilətə (Ā,51b), **توغا دورورکن**-toğa dururkən (Ā, 97b), **ايمارورسه**-imarursa (Ā,51b), **تورچاق**-turcaq (Ā,96b), **ايش بو**-iş bu (Ā,54a), **ديرلسين**-dirləsin (Ā,103a), **اولولوق**-ululuq (Ā,77a), **ديردينگه**-diringə (Ā,61a), **اورسون**-ursun (Ā,67b), **سماگيرمک**-səmgirmək (Ā,101b), **قاقارميش**-qaqarmış (Ā, 63b), **قاندە**-qanda (Ā,73b), **کلبه**-kəlbə (Ā,89a), **گۈونج**-güvəc (Ā,61a), **قیز اوغلا**-qız oğlan (Ā,55a), **يابان**-yaban (Ā,63b), **قوجوشوب**-qucuşub (Ā,102b), **يارنلر**-yarənlər (Ā,85b), **يوزون کويو**-

yüzün kuyu (Ā, 95a), موشتوچولار-muştuçular (Ā,63b), كوچك-
kökçək (Ā,53b), يالينگز-yalınğəz (Ā,102a), گونلى-gönli (Ā,63a).

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma mətnlərində bir sözün iki və daha çox qrafik variantlarda yazıldığını görməkdəyik. Katiblər sözlərin müxtəlif variantlarından istifadə etməklə sözlərin müxtəlif ləhcələrdə ifadəsini və orta əsr abidələrinin orfoqrafiyasını bilərəkdən və ya bilməyərəkdən nümayiş etdirirlər:

1. داخي-daxi (Ā,69b)

2. دخي-dəxi (Ā, 67a)

Əlimizdəki əlyazma mətnlərində bəzi hərf əvəzlənməsi də müşahidə olunmaqdadır. Bir çox türkdilli əlyazmalarda olduğu kimi bu əlyazmalarda da katiblər hərf əvəzlənməsindən çox sayda istifadə etmişlər:

Dürlü- درلو (Ā,54a), türlü- تورلو (Ā,54b),

turub توروب (Ā,74 b), durub دوروب (Ā,74b).

Bundan başqa əsərin əlyazma mətnində bu şəkildə t-d, m-b, q-ğ hərf əvəzlənməsinə də rast gəlinir:

3. Şəkilçi, bağlayıcı və qoşmalar əlyazma mətnlərində həm ayırı, həm bitişik yazılmışdır:

Birlə- برله (Ā,49b), ilə - ايله (Ā, 54b)

4. ki- که bağlayıcısının qədim forması olan كي-ki şəklinə daha çox təsadüf olunur:

Oldur ki - اولدر که (Ā, 50a), dedi ki - ديد يکه (Ā,50a)

5. Müasir türk ədəbi dilində dörd variantlı -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi əlyazmalarda درر-durur şəklindədir:

Etdürür - اديرير- (Ā, 54a), olmuşdur- راولمشد (Ā,54a), doqundurur - داوقوندرر- (Ā,67b).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu şəkilçi XV əsrə aid “Əsrarnamə” əsərində, eləcə də Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi dahi sənətkarların əsərlərində də bu şəkildə qeydə alınmışdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Türkiyə nüsxələrində felin əmr şəkli əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilçisi ilə işlənmişdir. Məsələn:

Çəkməgil hərgiz əmək bəd əsilçün,
Virmə zəhmət nəfsinə nəhilçün,
Zira kim, ləimzadə hərgiz kərim olmaz (⚡,3b)

Fəth idə ta kim şəriət babını,
Geçər ikən eyləgil təlim ona (⚡,10b)

Əski Anadolu türkcəsi mətnlərinin imlası, daha sonra ortaya çıxan, uzun əsrlər davam edən və olduqca klassikləşən imlaya görə bir xeyli fərqlidir. Bu dəyişiklik ərəbcə və farsca kəlmələr üçün deyil, türkcə kəlmələr üçün daha təsirli olmuşdur. Ərəb və fars mənşəli kəlmələrdə heç bir dəyişiklik olmamışdır. Türkcə kəlmələrdə isə heç bir dövrdə eynilik müşahidə olunmur. Qarışıq və dəyişiklik əski Anadolu türkcəsi dövründə daha çox ortaya çıxır. Əski Anadolu türkcəsi ilə yazılmış mətnlərdə türkcə kəlmələrin imlası baxımından diqqəti çəkən ən vacib nöqtə saitlərin imla hərfləri ilə deyil ümumiyyətlə hərəkələrlə göstərilməsidir. Bəzən hərəkə işarələri də qoymamaqla o zaman saitlərin heç yazılmaması kimi bir vəziyyətin ortaya çıxmasıdır. Kəlmə başında və ortasında olduğu kimi sonunda da saitlər, xüsusilə, şəkilçilərin sonunda olanlar göstərilməmişdir. Türkcə kəlmələrdəki saitlərin imla hərfləri ilə göstərilməsinə səbəb ərəbcədə qısa saitlərin hərflərlə deyil işarələrlə ifadə edilməsidir. Görünür ərəb dilindəki bu hadisə türk dilinə də təsir etmişdir. Türkdilli mətnlərdə saitlər hər zaman hərəkə ilə göstərilmədiyi, bəzən imla hərfləri ilə də yazıldığı üçün konkret bir üsulun,

vahid prinsipin olmadığı müşahidə olunur və hər bir katib yazı sistemində özünəməxsus yol tutmuşdur. Qədim əlyazma mətnlərində bəzən eyni səhifədə eyni kəlmənin dəyişik şəkillərdə yazıldığını müşahidə edirik. Yüz illər boyu türklər tərəfindən işlədilmiş ərəb qrafikalı türk və Azərbaycan yazısında türk sözləri ilə yanaşı, ərəb və fars mənşəli külli miqdarda sözlər işlədilmişdir. Bu zaman qarşılaşdığımız maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, bəzən ərəb sözlərinin yazılışı fars sözlərinin yazılışı qaydalarına müvafiq şəkildə həyata keçirilmiş və yaxud da bir sıra hallarda türk sözlərinin yazılışında yalnız ərəb dilinə xas hərflərdən istifadə edilmişdir. Bütün bu vəziyyətlərdə nə ərəb mənşəli alınma söz ərəb, nə fars mənşəli alınma söz fars tələffüzünə uyğun şəkildə oxunmamış, türk sözlərinin tərkibində işlənən ayrı-ayrı ərəb hərfləri ərəb dilinin tələffüzünə tabe etdirilməmişdir. Təbiidir ki, türk mətnlərində rast gəlinən ərəb mənşəli "ذکر", "حادثه" "مظلوم", "ضابط", "طالع", "ضيافت", "صبح", sözləri türk kontekstində heç vaxt ərəb dilindəki kimi (səbbah), (dzikr), (haadisə), (mədlum), (dabt), (tale), (diyafət) şəklində oxunmamış və tələffüz edilməmişdir. Buradakı yalnız ərəb tələffüzünü əks etdirən "s", "h", "z", "s", "d", "t", "z" səsləri müvafiq Azərbaycan-türk səsləri ilə əvəzlənmişdir. Türk sözlərinin yazılışında istifadə olunan ərəb hərfləri də yalnız türk dilinin qaydalarına əsasən tələffüz olunmuşdur (2, 153).

Azərbaycan alimləri arasında belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, ümumiyyətlə orta əsrlərin Azərbaycan yazılı abidələri üçün əsas səciyyəvi xüsusiyyət imla sabitsizliyi idi. Ancaq bunu da etiraf etmək lazımdır ki, əgər əlyazmada orfoqrafiyanın ardıcılığı müşahidə edilmirsə, bu həmin əlyazmanı yazan şəxsin özbaşınalığı ilə də izah oluna bilər. Hətta ayrı-ayrı katiblər, bir tərəfdən özlərinin dövrü üçün sabit sayıla biləcək orfoqrafiya normalarını pozurdularsa,

ikinci tərəfdən onlar özlərinin köçürdükləri nüsxədə də müxtəlif səbəblər ucbatından eyni sözü müxtəlif şəkillərdə yazmaqla, vahid prinsipə əməl etmədilər. Maraqlıdır ki, bu cür orfoqrafik xaos özünü daha çox türk sözlərinin yazılışında və morfoloji tərtibində göstərirdi. Ərəb və fars alınmalarının yazılışında orfoqrafik prinsiplər demək olar ki, pozulmurdu, bu isə məktəb və mədrəsələrdə həmin iki dilin ayrıca fənlər kimi tədris edilməsinin nəticəsi idi.

Orta əsr əlyazmalarında sait probleminin necə aktual məsələ olduğu hələ XX əsrin əvvəllərində yeni türk əlifbasına keçid zamanı etiraf edilmişdi. F.Ağazadə 1926-cı ildə yazırdı ki, saitlərlə zəngin olan yeni əlifba bu və ya digər sait hərfin harada işlənməsi ətrafında mübahisələr üçün geniş meydan açır, çünki bizim əlimizdə onların necə işlədilməsi ilə bağlı bir göstəriş yoxdur (154).

Məlum olduğu kimi ərəb qrafikalı əski əlifbanın türk dilləri sisteminə, o cümlədən Azərbaycan yazısına yaramadığı haqqında irəli sürülən müddəaların və M.F.Axundovdan başlayaraq bu istiqamətdə aparılan əlifba islahatı uğrunda mübarizənin əsasında birinci növbədə məhz sait problemi dururdu. Ərəb fonetikasında cəmi 3 sait haqqında təsəvvür olduğu halda, Azərbaycan dilində 9 saitin olması yazıda uyğunsuzluq və böyük çətinliklər yaradırdı.

Ərəb dilində yalnız (ə), (i), (u) saitləri vardır və bunlar yazıda müvafiq olaraq “fəthə”, “kəsrə” və “zəmmə” adlanan hərəkələrlə işarələnir. Ancaq ərəb sözü qəlibdən başladığına görə yazının hərəkəsiz də oxuna bilməsi ərəb mətnlərinin böyük əksəriyyətində bu işarələrdən istifadə olunmamasına şərait yaradır.

Azərbaycan mətnşünasları indiyə qədər apardıqları tədqiqatların əsasında türk saitlərinin əski yazıda istifadə edilməsi formalarını ümumiləşdirməyə xüsusi fikir vermişlər.

Məsələn, Füzulinin “Həqiqətüs-süəda” əsərini tədqiq edən A.M.Qasimov orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrində sait səslərin verilməsinin ümumi mənzərəsini göstərən cədvəl təqdim etmişdir ki, bu cədvəldəki fikirlə bizim “Kitabi-taci-ədəb” əsərində saitlərlə bağlı fikirlərimiz üst-üstə düşür (160, 50). Saitlər:

	Sözün əvvəlində	ortasında	sonunda
a	آ	ا	ا = هـ
ə	آ	ا	هـ
e	ا = اِي	يـ	هـ
i,ı	ا = اِي	يـ	يـ
o,ö,u,ü	و	و	ا = او

Bütün bu deyilənlər XV əsr nəsr abidələrinin hamısını əhatə etdiyi üçün bunları üzərində araşdırma apardığımız “Kitabi-taci-ədəb” əsərinə də aid edirik.

İlk hecada saitlərin yazılmaması

(İ, 64a) söz-سز

(İ, 67a) qomış-قمش

(İ, 55b) yüz-يـز

(İ, 86a) bilür-بلور

(İ, 54a) qaldı-قلدي

(İ, 81b) qılır-قلور

(İ, 87b) quş-قش

(İ, 69b) getdi-كتدي

(İ, 62b) qul-قل

(İ, 91a) alub-الب

(İ, 101a) göz-گـز

(İ, 54b) gərək-كرك

(İ, 56a) gecə-كجا

(İ, 65b) nicəsi-نجاسي

(Ā, 80a) bilməyələr-بلمیالەر

Sondakı ye (ي) lərin yazılmaması

(Ā, 88a) verdi-ورد

(Ā, 59b) acdı-اجد

(Ā, 65a) gəldi-كلد

(Ā, 77b) yüzi-يوز

(Ā, 50a) qıldı-قلد

(Ā, 59a) cəkdi-جكد

i-lərin uzadılması

(Ā, 71a) vermişdi-ویرمیشدی / ورمشدي

(Ā, 87b) idüp-ايدپ

(Ā, 85b)- püdiş-ايشدپ-پüdiş

(Ā, 54a) gidər-كيدر

Sonda “he” (ه) lərin yazılmaması və ya “ي” ilə əvəzlənməsi

(Ā, 74a) sözünə-سوزني

Sonrakı “ə” səsinə ifadə edən hərfin yazılmaması

(Ā, 56a) qapudan-قاپودن

(Ā, 61b) evdən-اودن

Bir sözün müxtəlif şəkillərdə yazılması.

(Ā, 56a) uş-اوش / اوش

(Ā, 72b) turup-طوروب, طوروب

(Ā, 81a) sana-ساكو/ساكا

(Ā, s.73a) iş-ايش/ايش

(Ā, 70a) oqudu-اوقيدى / اوقيدى. اوقيدى

(Ā, 72a) anun-آنوك / آنك/انوك

(Ā, 51b) olup-الوب / الوب

Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbasında olan 28 hərfdən cəmi 20-si Azərbaycan-türk sözlərinin yazılışında istifadə olunurdu. Qalan 8 hərf ərəb alınmalarında işlədilsə də,

onların tələffüzü milliləşdirilir və müvafiq səslərin tələffüzü ilə identikləşdirilmişdir (2, 154).

(a) قرا=قاره=قارا أنه=آنا=آته=آتا آغا قره

(ə) نيجه نه اگر اگرو اللى گيجه

(e) اشيتمك = اشيتمك گيتمك ديمك ايتمك ايو

(i), (ı) اوغلو ديدى بيلمك ايستمك = استمك ايله

(o), (ö), (u), (ü) اغلو=اوغول=اغلو=اغلى=اوغنداوغل

Buraya fars əlifbasından götürülmüş daha 3 hərf və türk dillərinə xas bir hərf əlavə olunmuşdur. Eyni zamanda türk mənşəli sözlərin yazılışında ərəb sözünə xas samitlərdən də konkret məqsədlə istifadə edilirdi. Belə rəngarənglik milli mənşəli sözlərin yazılışında, az da olsa, problemlər yaradır, orfoqrafik sabitsizliyə səbəb olurdu (2, 120).

“Kitabi-taci-ədəb” mətninin müqayisəli təhlili

Keçmiş yüzilliklərdə aydın zəkaların yaratmış olduqları yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmiş, filologiyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri də mətnşünaslıqdır. Mətnşünaslıq avtoqrafları əlimizdə olmayan ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrində gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnlərinin tarixini öyrənən ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan bir elmdir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsulla əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə əlaqəli şəkildə aparılır. Bununla da

əsrlər boyu nüsxədən nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır (45, 252).

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Belə ki, orta yüzilliklərdə yaradılmış əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünya görüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzdir. Buna görə də, klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən öncə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir (45, 252).

Təsadüfi deyildir ki, görkəmli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: “Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Hər hansı bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir (162, 605).

Apardığımız tədqiqat işinin əsas obyektini olan “Kitabıtaci-ədəb” əsərinin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı hər üç əlyazması bütünlüklə paleoqrafik baxımdan öyrənilmişdir. Bu zaman çətinliklər, mətnin qaynaqlanan mürəkkəbliklər də az olmamışdır. Mətnin oxunmasında əldə olunan bütün nüsxələrdən lazımi səviyyədə istifadə olunmuşdur. Uzun tarixi dövr ərzində istər müəllif özü, istərsə də katiblər bir mətni bir neçə dəfə köçürmüş, köçürərkən bəzi ixtisar və əlavələr də olunmuşdur. Buna görə də əsl mətn

necə olmuşdur, nə şəkildə olmalıdır, bunu tam əminliklə və dəqiq bilmək çox çətindir.

D.S.Lixaçev yazır ki: “Mətnşünaslığın nəzəri qənaətinə görə, dəqiq və mənasız, orijinal mətni bütün səhvləri ilə köçürən şəxs əsl katibdir” (161, 130). Ancaq biz düşünürük ki, hər hansı bir mətni köçürən savadlı katibin oradakı səhvləri olduğu kimi saxlaması mümkün deyildir. Şərq mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin həllinə həsr olunmuş araşdırmalara istinadən “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin tədqiqata cəlb etdiyimiz əlyazma nüsxələri arasındakı fərqləri, təhrifləri əsasən aşağıdakı səbəblər yaratmışdır:

- Köçürdüyü abidənin dilinin imla qanunlarını, qrammatik qaydalarını və s. zəif bilən, yaxud bilməyən katiblərin əsərin mətnlərdə yol verdikləri təhriflər;

- əsərin üzünü köçürən katiblərin dil tarixini və arxaizmləri yaxşı bilməməsi üzündən müəllifin dilinin müasirləşdirilməsi ilə yol verdikləri təhriflər.

- Əsərin üzü köçürülən mətnlərində türk dillərinə xas olan söz və ifadələrin ərəb və fars tərkibli söz, ifadə, cinas və təşbehlərlə əvəz edilməsi nəticəsində yol verilmiş təhriflər;

- Əsərin müəllifinin dövrünə xas olan yazı və imla qaydalarının dəyişdirilərək, katiblərin köçürdükləri dövrlərin yazı qaydalarına uyğunlaşdırılmaları üzündən yaranmış təhriflər;

- Klassik ədəbiyyatda az istifadə edilmiş inversiyaların əsərin üzünü köçürən katiblər tərəfindən pozulması ilə yaranmış təhriflər;

- Ərəb əlifbasının çətinlikləri üzündən meydana gəlmiş təhriflər;

- Əsərin üzünü köçürən katiblər tərəfindən köçürdükləri nüsxələri öz zövq və ruhlarına uyğunlaşdırılmaları nəticəsində mətndə yaranmış təhrif və fərqlər;

- Əsərdə yer, xalq və insan adlarının katib və xəttatlar tərəfindən düzgün oxunmaması, yaxud məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi üzündən meydana gəlmiş təhriflər;

- Əsərin əlyazma nüsxələrində qeyri-müəllif redaktələri nəticəsində yaranmış fərqlər;

- Katib və xəttatların görmə qabiliyyətinin, yaddaşlarının zəiflədiyi illərdə köçürdükleri mətnlərdə yol verdikləri təhriflər;

- Əsərin bir neçə katib tərəfindən köçürülməsi nəticəsində meydana gəlmiş təhriflər;

- Orta yüzilliklərdə pis şəraitdə saxlandığından, yaxud təbii fəlakətlərə düçar olduğundan və ya yağmalanmaya məruz qaldığından dağılmış əlyazma abidələrinin mətnləri başqa nüsxələr əsasında bərpa edilərkən əsərin mətninə bir əlyazma hüdudunda daha çox təhriflərin daxil edilməsi;

- Müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş əsərin müxtəlif əlyazmaları əsasında onun yeni bir əlyazma nüsxəsinin yaradılması nəticəsində əlyazmasına bir neçə katibə məxsus təhriflərin daxil edilməsi;

- Katib diqqətsizliyi ucbatundan yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər;

- Mətnin köçürüldüyü əlyazmanın xəttinin aydın olmamasından, yaxud çoxlu istifadə səbəbi ilə bəzi hissələrin pozulması, yaxud arxaizmləri yaxşı bilmədiyindən katibin mətni düzgün oxuya bilməməsi nəticəsində meydana gəlmiş təhriflər.

Tədqiqat zamanı “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlimizdəki nüsxələrindən biri əsas götürülməli idi. Bildiyimiz kimi əsas nüsxəni dəqiqləşdirib tədqiqata cəlb etmək onun tarixinin digərlərinə nisbətən qədim olması məsələsini də ortaya qoyur. Ancaq L.V.Dmitriyeva kimi alimlər qeyd etmişlər ki, bir əlyazmanın qədim olması hələ o nüsxənin dəyərlı olacağı

fikrinə əsas vermir. Çünki yaxın əsrlərə aid bir əlyazma orijinal mətndən köçürülə bildiyi kimi, çox qədim bir əlyazma da dəyərsiz bir nüsxədən köçürülə bilər (26, 37-38). Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Bakı nüsxələrindən biri olan B-1167-2790 şifrli əlyazması alim, pedaqoq Əbdülqəni Xalisəqarızadə tərəfindən h.1262-1269/m.1845-1852-ci ildə köçürülmüşdür. O, orta əsr elmlərini dərinədən bilən kamil bir alim olmuşdur. Xalisəqarızadə hər hansı klassikin əsərini köçürərkən ona mətnşünas alim kimi yanaşmış, əsərin müxtəlif dövrlərdə yazılmış bir sıra nüsxələrini müqayisəli surətdə tutuşdurmuş və fərqləri tərtib etdiyi əsas mətnin haşiyələrində qeyd etmişdir. Bu əlyazmada da o, eyni prinsiplə işləmiş mətni nəfis şəkildə köçürmüş, katibin üslubuna uyğun olaraq mətni nəstəliq xətti ilə qara, başlıqları və yarımbaşlıqları qırmızı mürəkkəblə yazmış, mətnin haşiyələrində müxtəlif qeydlər etmişdir. Ancaq bu nüsxə ilə işləmək bizim üçün çox çətin olduğundan biz əsərin M-315/315 şifrli digər bir Bakı nüsxəsini əsas olaraq götürmüşük. Biz əsərin dolğun və mükəmməl mətnini ortaya qoymaq üçün əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-1167-2790, M-311/311 şifrli nüsxəsindən də bacardığımız qədər istifadə etməyə çalışmışıq.

Əlimizdəki nüsxələrin içində ən mükəmməli, həcmcə ən böyük, mətni tamamilə əhatə edən, başlıqların hamısının verildiyi bir əlyazma, əlbəttə ki, əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrli nüsxədir. Əlyazma üzərində araşdırma apararkən M-315/315 şifrli nüsxəni əsas götürməyimizə səbəb onun oxunaqlı olması, əlyazmanın yaxşı saxlanması ilə əlaqədar ona heç bir xələl gəlməməsi, başqa nüsxələrdə olan bəzi əksikliklərin bu nüsxədə olmaması və ən əsası bu nüsxənin Azərbaycan nüsxələri içərisində ən qədim olmasıdır. Mətnşünas alim A.Musayeva qeyd olunan bu nüsxə haqqın-

da yazır: “Tekstoloji tədqiqat göstərir ki, XIX əsrin ilk illərində köçürülmüş bu nüsxə dəyərli və qədim bir əlyazmadan köçürülmüş, müasirləşdirilməmişdir. Lakin dövrünə uyğun olaraq, bəzi qədim türk sözləri paralel olaraq həm də izah edilmiş və ya yanındaca onların nüsxə köçürüldüyü dövr üçün daha təbii sayılanları əlavə olunmuşdur (35, 41). Əsərin tədqiqində təbii ki, başqa nüsxələrdən də istifadə olunmuş və nüsxələr bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq nüsxə fərqləri ortaya qoyulmuşdur. Nüsxələrin qarşılaşdırılmasında və müqayisə olunmasında Türkiyə İstanbul Universiteti Kitabxanası və Süleymaniyə Kitabxanasında mühafizə olunan nüsxələrdən də istifadə olunmuşdur.

Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələrinin üçü yuxarıda da qeyd olunduğu kimi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, səkkizi Türkiyənin, daha altı nüsxəsi isə dünyanın müxtəlif kitabxanalarında mühafizə olunur. Bu nüsxələrdən AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutdakı M-315/315, M-311/311, B-1167/2790 şifrlı üç nüsxə ilə İstanbul Universiteti Kitabxanası TY 5720, Süleymaniyə Kitabxanası Laləli 1876 və Nuriosmaniyə Kitabxanasındakı 3389/3908 şifrlı nüsxələr əsasında və Mehmet Şeker tərəfindən tərtib edilmiş mətn üzərində araşdırma aparılmış, bunların köməyi ilə əsərin elmi müqayisəli mətni hazırlanmışdır. Araşdırma prosesində tarixilik prinsipinə dayanaraq tədqiqata ən tam və kamil nüsxəni cəlb etmişik. Adətən Şərq klassiklərinin əsərlərinin elmi müqayisəli mətni tərtib edilərkən mövcud nüsxələr içərisində üstünlük ən qədim, müəllifin dövrünə ən yaxın vaxtda köçürülmüş əlyazmaya verilir. Bu da onunla izah edilir ki, müəllifin dövrünə yaxın zamanda köçürülmüş əlyazma sonradan köçürülmüşlərdən az təhrif olunur. Amma bununla belə bütün nüsxələr əsaslı tədqiq edilmədən qədim nüsxə

əsas nüsxə kimi götürülə bilməz. Bununla əlaqədar D.S.Lixaçov yazır: “Ən qədim mətn, daha qədim nüsxədən köçürülmüş daha cavan nüsxədə təqdim edilə bilər” (162, 502).

Mətnin həqiqi dəyərini vermək üçün o mətnin digər nüsxələr ilə qarşılaşdırılması vacibdir. Mətnləri müqayisə edərkən mətndəki dəyişmələr və fərqlər ortaya çıxarılmış və bunların tarixi, ədəbi səbəbləri araşdırılmışdır. Mətnin tədqiqində nüsxələrin müqayisəsi ilə yanaşı mətnin tarixinin öyrənilməsi, katibi və nəhayət müəllifin şəxsiyyətinin araşdırılması vacib sayılmışdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan üç əlyazma nüsxəsi paleografik baxımdan bütünlüklə öyrənilmişdir. Bu zaman mətnin yaratdığı çətinliklər, mürəkkəbliklər də az olmamışdır. Mətnlərdə çətin oxunan, oxunması mümkün olmayan yerlər də mövcuddur. Buna görə də mətnin oxunmasında əldə olunan bütün nüsxələrdən lazımi səviyyədə istifadə olunmuşdur. “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin nüsxələrinin ən böyük fərqi onların xəttidir. Ayrı-ayrı katiblər tərəfindən yazıldığından təbii ki, xəttlər də müxtəlifdir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin nüsxələri arasındakı digər ən böyük fərq əlyazmaların sətir sayıdır. Belə ki, əsas götürdüyümüz M-315/315 nömrəli nüsxənin sətir sayı müxtəlif olaraq 10-12 arasında dəyişir. M-311/311 şifrlı əlyazmanın sətir sayı 12-15 arasındadır. B-1167-2790 şifrlı əlyazmanın sətir sayı 21-dir. Sonuncu vərəqdə tayfaların xüsusiyyəti və əlyazmanın yazılma tarixi daxil olmaqla sətir sayı 17-dir. İstanbul Universiteti kitabxanası TY 5720 nömrəli və Süleymaniyyə Kitabxanasındakı TY 5720 şifrlı əlyazma nüsxələrinin sətir sayı isə 13-14 arasında dəyişir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin nüsxələrini müqayisə edərkən nüsxələr arasında bəzi kəlmə fərqlilikləri diqqətimizi

çəkdi. Belə ki, bəzi kəlmələr ixtisar olunmuş və ya artırılmışdır. Araşdırma zamanı M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxələr arasında bəzi hərf dəyişikliyi olsa da məna baxımından çox böyük fərq görmədik. Qeyd olunan bu cür fərqlər əsasən əsərin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrlı nüsxə ilə Türkiyədə qorunan nüsxələr arasında müşahidə olunur. Bu fərqliliyin səbəbi də əsas əlyazmaların köçürüldüyü coğrafiyadan, məkandan, katibdən və şəraitdən asılıdır.

Tədqiqat zamanı əsas götürdüyümüz AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan M-315/315 şifrlı nüsxəni şərti olaraq “İ”, əsərin Türkiyədə qorunan əlyazma nüsxələri əsasında tərtib olunmuş mətnini şərti olaraq “ب” qəbul edəcəyik. Əsərin digər Bakı nüsxələrini də müqayisəyə cəlb etdiyimiz üçün onları da şərti olaraq M-311/311 şifrlı nüsxəni “چ” , B-1167/2760 şifrlı nüsxəni isə “د” olaraq adlandırdıq.

Əsərin mətninə gəlincə müqayisə aparılan nüsxələr arasında fərqlər elə ilk səhifələrdən müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, əsərin İ, 49b vərəqində “...girdigari-kərimə və pərvərdigari qədimə...” ifadəsi ب, 2b vərəqində “...girdigari-qədimə ki, insanı əqli kafi...” kəlməsi ilə əvəz olunmuşdur. Yəni İ, 49b səhifəsində “...əbrar həzrətinin mərqadu müqəddəsinə və rəvzayı müəssisəsinə...” kəlməsi ب, 2b səhifəsində “...əbrar həzrətinin mərqadu müqəddəsinə və məşhədimüəssisəsinə...” sözü ilə əvəz olunmuşdur. İ, 50b vərəqində müəllif əsərin yazılma səbəbini açıqlayır. Hər iki əlyazmada başlıq eyni olsa da “...amma bəd bu dürəri əcibinin nafili və gərdü qəribinin qaili Əliyyi-ibn Hüseyn əl-Amasiyü sənəllahu ənil-qəlbil-əlqahi şöylə bəyan və əyan edər kim, bu risaləyi-ədəb və vəsiləyi-mən tələb talif olunub tərkihi-surəti

tərtib bulub qələmə gəldiyinə səbəb oldur ki...” bura qədər ب , 3a vərəqində də eynidir. Amma bu səhifədən yəni Ā, 50b vərəqində və ب, 3a vərəqində “...oldur ki...” kəlməsindən sonra mənə eyni olsa da kəlmələr, cümlələr çox fərqlidir. Bu nüsxələr arasındakı ən böyük fərq isə onlarda müəllifin əsərə ad vermək hissəsidir. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan əlyazma nüsxələrinin hər üçündə əsərin adı müəllif tərəfindən belə verilmişdir: “...və bu risaləyi-lətif ol sülaləyi-şərifün müsəmması mərsümiyə mövsüm olub Tacı-ədəb deyü ad verildi...” [179, 53a]. Türkiyə əlyazmalarında isə əsərin adı “...və bu risaləyi-şərifə və vəsiləyi-lətifə Təriqü-l-ədəb deyü ad verdüm...” kimi qeyd edilmişdir [125, 4b].

Ā və ب nüsxələri arasındakı fərqlərdən biri də əsərdə yazılan şeirlərin başlıqlarıdır. Belə ki, əsərin Türkiyə nüsxəsi olan ب nüsxəsində şeirlərin başlığı nəzm, məsnəvi bəzən də şeir sözü ilə, Bakı nüsxələrinin hər üçündə isə şeirlərin başlığı “şeir” kimi yazılmışdır.

Ā, 53a; ب, 4b səhifələrindən Ā, 61b; ب, 10b səhifəsinə qədər bəzi kiçik əksikliklər və əlavələr ixtisar olunmaqla nüsxələr arasında böyük dəyişikliklərlə fərq yoxdur. Yalnız Ā, 61b səhifəsindəki farsca şeir, ب, 10b səhifəsində türkçə verilmişdir.

ب, 13b səhifəsindəki bir hekayə Bakı nüsxələrinin heç birində qeyd olunmamışdır. Həmin hekayə isə belədir: “İsa peyğəmbər əleyhissəlamın anası xəstə idi. Su dilədi. İsa Peyğəmbər bardağı aldı, su gətirməyə getdi. Ol gəlincə anası təslimə oldu, və canın Haqqa ismarladı. İsa peyğəmbər suyu gətirdi. Anasını uyumuş sandı. Bardağın dibin əli ayasının içinə qoydu. Dəxi anasının ayağı ucunda durdu tutdu. Ta sübh olunca namaz vəqti oldu. Həzrəti Məryəm uyanmadı. İsa peyğəmbər turdı, anasının başı qatına gəldi, nazar itdi.

Gördü ki, canı Haqqa vasil olmuş. Dilədi kim bardağı əlin dən qoya, bardağın dibi sovuqdan Həzrəti İsanın mübarək əli ayasına yapışmış idi [125, 13b].

İ, 70a səhifəsindəki “... Haqq-təalanın fəzli-inayəti ilə “Quran” xətm etdi və bir neçə kitablar dəxi oqudu, aqibətül əmr İmam Qəzali oldu və elmi-əhyadan üç yüz altmış altı para təsnif etdi...” kəlməsi əsərin ƒ nüsxəsində yoxdur.

İ nüsxəsində “Quran oxumaq ədəbi” başlığı altında mövzu qurtardıqdan sonra İ, 73a səhifəsində başlıqsız olaraq məktəb oğlanlarının ustasına, müəlliminə necə xidmət və itaət göstərmək lazım olduğunu bəyan edən bölüm var. Bu bölüm eyni ilə ƒ nüsxəsində də mövcuddur. Amma bir fərq var ki, bu bölüm ƒ nüsxəsində “...fi bəyan ədəb sibyan əl məktəb...” yəni yeniyetmə məktəbi oğlanlarının ustasına necə xidmət və itaət etməli adlı başlıqla verilmişdir. Bu fəslə bölümün sonuna qədər mövzular hər iki nüsxədə eynidir. Yalnız İ, 74b səhifəsində bəzi nəsihətlər vardır ki, bunlar ƒ nüsxəsində ƒ, 20b səhifəsində iki hekayə ilə əvəzlənmişdir. İ nüsxəsində ədəb qaydalarından bəhs edən bölüm belə bitir:

Qılıcı kəsdirən yüzü suyudur,
Kişiyi xor edən yavuz xuyudur [179, 77b].

Azərbaycan nüsxələrinin hər üçü bu şəkildədir. Amma ƒ nüsxəsində bu bölümün sonu yuxarıdakı beytlə başlasa da sonunda bu şeirlə bitir.

Qılıcı kəsdürən yüzü suyudur,
Kişiyi xor idən yavuz xuyudur.
Yüz olur yavuz dirilən əl-haq,
Gətürdüyün ilədür kişi mütləq.
Qıl eylün öviləyüm dirsən müxəlləd,
Ki, bəd bulur cəza hər kim ola bəd.
Eyü binmiş dir amət hiç bədkar,

Eyü ol kim ola həmrahun əhyar.
Eyüsən qılma bədnamiylə söhbət,
Ki, ənilür qılsa əlif lamiylə söhbət.
Ki, rüşt ərdən gəlür zəştlik dəm-a-dəm,
Eyüyə kim olur eylük müsəlləm.
Əgər hər dəm eyülərlə durasın,
Yavuzluq görməyüb eyülük görəsın [ب, 23a].

ب, 23b; آ, 77b səhifəsindən başlayan “Fi bəyani-təlimil-xətt” bölümü mənaca eyni olsa da “ آ ” nüsxəsində bəzi farsca şeirlər ب nüsxəsində yoxdur.

ب, 26b; آ, 80b səhifəsindən başlayan “Fi bəyani-fəzilətil-elm və adabihi” elm fəzilətinin ədəbləri haqqında olan bölümdə ب nüsxəsində olan iki hekayə آ, nüsxəsində yerini nəsihətlərə vermişdir.

آ, 83b; ب, 32a nüsxələrindəki “Fi bəyani-ədəbil-kəlam” söz söyləmək ədəbi haqqında bölüm mənə baxımından eyni olsa da ب nüsxəsindəki iki hekayə آ nüsxəsində və bununla bərabər چ və د nüsxələrində də yoxdur.

آ, 85a; ب, 37a nüsxələrindəki “Fi bəyanil-kəlmət illəti yuvəddik küfr” adlı bu bölümün nüsxələri arasında böyük bir fərq olmadığını görürük, amma ب nüsxəsindəki “Elmin fəzilətin bildirir” bölümündəki iki hekayə آ nüsxəsində bu bölüme yəni küfrə yaxın sözlər bölümünün sonuna qoyulmuşdur. Fikrimizcə bu katib səhvidir. Çünki bu hekayələr elmin fəzilətinə aid olan hekayələrdir.

آ, 88a; ب, 35b nüsxəsində “Fi bəyani-təam adabihi” təam yeməyin və onun ədəbləri ilə آ, 89b; ب, 38a nüsxəsindəki “Fi bəyani-şürbül ma adabihi” su içməyin ədəbləri bölümləri adları fərqli olsa da tamamilə eynidir və mövzu baxımından heç bir fərq yoxdur.

آ, 90b; ب, 38a nüsxəsindəki “Fi bəyani-məşyi və adabihi” yeriməyin ədəbləri bölümü və آ, 91a; ب, 39a

nüsxəsindəki “Fi bəyani-culusi və adabihi” oturmağın ədəblərin bildirir bölümləri də eynidir.

Ā, 91b; ب, 40a nüsxəsindəki “Fi bəyanil-duxulul həlal və adabihi” bölümündəki bütün nəsihətlər eynidir (bəzi söz dəyişimləri nəzərə alınmamaqla). Yalnız bölümün sonunda ب nüsxəsində bir hekayə əlavə olunmuşdur ki, bu hekayə Ā, چ, د nüsxələrində yoxdur. Hekayə belədir: “Məgər kim İmam Məhəmməd bəyzadə idi. Bir gün İmam Əzəmin dər-xanəsi yanından keçərkən bir məsələ qulağına yetişdi kim, bir kişi tağayyut edərkən sol əliylə burnunu tutmaq gərəkdir deyər. Bu söz xatirində qaldı. Keçdi getdi. Zamanla bir hasar dibindən keçərkən tağayyut etmək vacib oldu. Bu hasar dibində bir xəlvət yerdə qəzayi-hacətə oturdu. O məsələ bir-dən xatirinə gəldi. Sol əliylə burnunu tutdu. O hasarda məgər kim, bir düşməni var idi. Onun fürsətin gözləyirdi. Bürc başından bunun üzərinə kəmənd atdı. İmam Məhəmmədin boynuna keçdi. Əliylə burnun titduğundan kəməndi siyirib atdı. Özünü bəladan xilas etdi. Dönüb özünə dedi: elmdən bir məsələ öyrənməklə Haqq-təala məni məhləkədən qurtardı. Əgər daha artıq öyrənsəm axirət əzabından da qurtarar. Bu şəksizdir dedi. Bəyliyəndən imtina etdi. İmam Əzəmə şagird olub elm hasil etdi. İmam Məhəmməd oldu. Aləmdə fətvası yürüdü...” [ب, 40b].

Ā, 94b; ب, 4a nüsxəsindəki “Fi bəyanil azan” əzan oxumağın ədəblərin bildirir bölümündə Ā, چ, د nüsxələrində bəzi nəsihətlər vardır ki, bu nəsihətlərə ب nüsxəsində rast gəlmədik.

Ā, 94a; ب, 43a nüsxəsindəki “Fi bəyan duxulil məscid” məscidə girməyin ədəbləri bölümündə nüsxələr arasında heç bir fərq yoxdur. Təbii ki, kiçik söz dəyişmələrini nəzərə almırıq. Çünki bunları ayrıca bir bölüm olaraq araşdırılacaq.

Ā, 98a; ب, 46a nüsxəsində “Fəsil” başlığı altında bir bölüm vardır ki, bu bölümə dua oxumaq, fərz, sünnət, vacib kimi məsələlərə toxunulmuş və açıqlaması verilmişdir. Bölüm bütün nüsxələrdə eynidir.

Ā, 99a; ب, 47a nüsxəsindəki “Fi bəyan səlatil cüməti” cümə namazını qılmağın ədəbləri bölümü yenə də bütün nüsxələrdə eynidir.

Ā, 99a; ب, 47b nüsxəsindəki “Fi bəyan səlatil cənazəti” cənazə namazını qılmağın ədəbləri bölümü bütün nüsxələrdə eynidir.

Ā, 99a; ب, 47b nüsxəsindəki “Fi bəyan duxulul hammam və adabihi” hamama girməyin ədəbləri bölümündə ب, 49a nüsxəsində “...zira Həzrəti Hüseyin radiyallahu təala anhü Yezidə giriftar olduqda bu rübaiyi buyurmuşdur...” və burada farsca bir rübai verilmişdir ki, bu rübaiyə آ , چ , د nüsxələrində rast gəlmədik.

Ā, 101b nüsxəsində “Hekayət” başlığı altında bəzi nəsihətlər verilmişdir ki, bunlar ب, 49a nüsxəsində “Fi bəyani-kəlmət əltiyi tənsib aliyul hikmət” bəzi hikmətli sözləri bildirir başlığı altında ayrıca bir bab olaraq verilmişdir. Burada

“...dörd nəsnə könlü qaraldır və beş nəsnə könlü nurlandırır...” sözü ilə başlayan nəsihətlər Ā nüsxəsində yoxdur. Ā nüsxəsində əlyazmanın kənarlarına yazılmış bir neçə nəsihət vardır ki, bunlara ب nüsxəsində rast gəlmirik.

Ā, 104b; ب, 51b nüsxəsindəki “Təşxisi-təbiəti-hər tayifə” bəzi tayfaların xüsusiyyətləri” başlığı altındakı bölüm bütün nüsxələrdə eynidir.

Bundan sonra əsər bitdiyi üçün müəllif Allaha şükürlər edir. Daha sonra isə kətəbə (imza yazısı) başlanır. Kətəbələrin başlığı eyni olsa da sonradan katiblər hər biri əsəri

özünə uyğun şəkildə bitirmiş və oxuyanların onları dua ilə yad etmələrini istəmişlər.

↑ nüsxəsinin 105a səhifəsində katib qeydi belədir:

Tamam oldu kitabın intəhası,
Gərəkdir katibə xələt bəhası.
Bilmən ki, səhih ya qələtdir ya qəsür,
Ya rəhim, yazdım bunu bilməzəm nə xəttir.
Oxuyanı, dinləyəni, yazanı,
Rəhmətinlə yarlığa gəl ya qəni.
Təمام olan günün adı nə idi,
Əgər toğru desəm ki, cümə idi.

↵ nüsxəsində 52a səhifəsində isə katib qeydi belədir:

Bəni hər kim duadan eyləyə yad,
Rəvani-dünyada və üqbadə ola şad [↵, 52a].

Bildiyimiz kimi əlyazmaların son səhifəsindəki “kətəbə” əsərin müəllifi, köçürülmə tarixi və katibi haqqında təsəvvür yaradan mötəbər dəlilidir. Katiblər əsərin başa çatdığını bildirmək üçün sonda “təmməl-kitab”, “təmməl-nüsxə” bəzən “intəha” istilahlından istifadə etmişlər. Bu istilahlardan sonra əsərin müəllifinin adları, katibin adı, köçürüldüyü tarix, bəzi hallarda isə köçürüldüyü yer göstərilir. “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin kətəbəsində də bu xüsusiyyətlər öz yerini tutur. əsərin bir çox nüsxələrində isə əsasən bu kətəbə qeyd edilmişdir: “Bu kitab düzüldi və yazıldı hicrətin səkkiz yüz əlli yedinci yılında. Qüstəntin tarixində. Tarixi-fəthi-Qəstəntin. Fəthi-Qəstəntin fürsət bulmadılar əvvəlun. Təmməttül-kitab fi vəqti-səhy. Ya Allah, ya Allah, ya Allah [179, 105a]

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində yer alan poetik nümunələrin müqayisəsi

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərində əksəriyyəti farsca olmaqla türkcə və ərəbcə çox sayda nəzm nümunələri də vardır. Bu poetik nümunələrin beşi türk dilindədir, iyirmiyə qədəri isə ərəbcə yazılmışdır. Səksənə yaxın şeir nümunəsi isə fars dilindədir. Əsərdə verilmiş bu nəzm nümunələrinin müəllifləri və mənbələri haqqında isə heç bir məlumat yoxdur. Türkcə olan şeirlərdən bir çoxunun Əlaəddin Çələbinin özünə aid olduğunu düşünürük. Farsca olan nəzm nümunələrinin bir hissəsi isə məşhur fars şairi Sədi Şiraziyyə aiddir. Əsərdə verilmiş türkcə nəzm nümunələrinə diqqət yetirək:

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əsas götürdüyümüz M315/315 şifrlı əlyazma nüsxəsində (l) iyirmiyə qədər ərəbcə, beşə qədər isə türkcə şeirlər verilmişdir:

Dirilməkdən cahanda bəd xuyla,
Ölüm yegdir kişiyə yüz suyuyla. [l, 62a]

Qılıcı kəsdirən yüzü suyudur,
Kişini hür edən yavuz xuyudur. [l, 77b]

Hünər üçdür dürişsən,
Suya yüzmək, oq atmaq, yazu yazmaq. [l, 77b]

Qələm dutmağı bil ki, hünərlən yəqin,
Anı ol başarır ki, dirər ögün. [l, 77b]
“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin İstanbul Süleymaniyyə kitabxanası, Laləli 1876 şifrlı əlyazma (b) nüsxəsində türkcə şeirlər daha çoxdur. Bu şeirlərin çoxu Azərbaycan nüsxələrinin demək olar ki, heç birində yoxdur:

Çəkməgil hərgiz əmək bəd əsilçün,
Virmə zəhmət nəfsinə na əhilçün
Zira kim ləimzadə hərgiz kərim olmaz. [b, 3b]

Məsnəvi: Əgər dəgmə otdan olaydı müşk,
Cihan içi bendün tolaydı müşk. [٢, 3b]

Məsnəvi:Rahatından çox görülüb mihnəti,
Quslinə dəgməz dimişlər ləzzəti. [٢, 7a]

Məsnəvimin kəlamı Cəmal şairi,
Oğluna arz eylə din əsbabını.
Fəth idə ta kim şəriət babını,
Geçər ikən eyləgil talim ona
Kim ulucaq olur asi sana.
Hər nə söz kim tiftl işüdüür fəhm idər,
Ol haçar naqşidir sanma gidər.
Yoldaş itmə yatlıya ki, olur fəsad,
Kim eyü olmasa qılma itimad.
Kim eyü olmaq gərəkdir həm nişin,
Arturasın ta ki, aqlu can işin. [٢, 10b]

Dirilməkdən cihanda bəd huy ilə,
Ölüm yegdir kişiyə yüz suyuyla. [٢, 11a]

Beyt: Oqlı kim atanun sözündən çıqa,
Girə qanına kəndüzindən çıqa,
İki aləm içində dinlənməyə,
Yəməndən gidə Çində əglənməyə. [٢, 12a]
Arı tohumundan arı bitər tahlıl,
Ögüt virməyə kimsə olmaz bahıl. [٢, 22a]

Bi həya olanların iysər firaz,
Həm adusi çox olur, həm ömri az. [٢, 23a]

Kılıcı kəsdirən yüzi suyudur,
Kişiyi hür edən yavuz huyidir.
Yüz olur yavuz dirilən əl-haq,
Gətirdigin ilədur kişi mutlaq.
Qıl eyülük övilöyüm dirsən muhallət.
Ki bəd bulur cəza hər kim ola,
İyi bilmişdir aməd heç bəd-kar.
İyi ol kim ola həmrahun əhyar,
Eyüsən qılma bəd namiylə söhbət,
Ki anulur qılsa əlif lamiylə söhbət.
Ki rüşt ərdən gəlür zəştlik dəmadəm,
Eyü ya kim olur eylük müsəlləm.
Əgər hər dəm eyülərlə durasın,
Yavuzluq görməyüb eyülük görəsən. [⚡, 23a]

Şeir: Hünər üçdür düriş sən suya yüzmək,
Oq atmaq, yazu yarmaq, suda yüzmək.
Qələm dutmağı bil hünərlər yəqin,
Anı başar ki, dürər ögin.
Kişi kim qələm dutmadı yahud tığ.
Olıcaq anınçün diməgüz diriğ. [⚡, 23b]

Şeir: Çün ləim ilə kərimün yirinə,
Tanmıdır əhli kərəm gər yirinə.
Danəsi yoq əlində dananun.
Ahmaq və cahilə virür nimət. [⚡, 24b]
Şeir: Kəmal ey hacə mal ilə bulunur,
Ya hizmət ya cəmal ilə bulunur. [⚡, 29a]

Şeir: Luğatdır çün qamu ilmin kilidi,
Ki bizdən ön gələnlər öylə didi.
Sana əvvəl nə gərək anla pəs sən,

Lüğət təhsilinə eylə həvəs sən.
Ki ta dil bilməyincə hər miləldən,
Səhih olmaz ibarət hər ilimdən. [ب, 29a]

Beyt: İlmə imal itdilər hasil rical,
Mənfəətsiz ilm olur cana vəbal.

Beyt: Hər mənanın çeşməsindən içdi ab,
Mivər cənnətdür ol sahibi nisab. [ب, 30a]

Onılır oq, qılıc süngü yarası,
Onılmaz ta qiyamətə dil yarası. [ب, 32a]

Qulu arturmaz aşağılıq yücəldir dinini,
Hər dünyalığın təvazu pəs təvadur qılsın.
Ki ramət idə Haq sana biləsin,
Garazı ilm oqımaqdan bil ədəbdür,
Aməl dahi budur dimə acəbdür.
Nəbi böylə buyurmuşdur haqiqat,
Ki fətva virdi həm əhli şəriat.
Kimin imanı vardır şərmi vardır,
Haya əhli gibi pəs nirdə vardır.
Əgər kafir Nəbidən utansaydı,
Gələbən cümlə imana gələydi.
Təkəbbür pəs haya olmaduğudur,
Ki imanun dadın bulmaduğudur. [ب, 33a]

Beyt: Hərzə sözü çəqi itməz assı,
Çəq sözdə gidər kişinin usı. [ب, 33a]

Şeir: Söz oqdur ağız yayında iy can.
Oq atılsa girü dönməyə nə imkan.
Söz ki söyləndi atılmış oq durur,

Anı döndürməyə çarə yokdürür.[ب, 34a]

Şeir: Şu yalan ki hayır işlər bitirür,
Şu girgəkdən kim ol başlar yitirir. [ب, 34a]

Beyt: Kişi kim əpsəm ola qurtula hoş,
Və ya hod ruyu aynı surtulə hoş,
Ey a dil hayır söylə bil ğanimət,
Ya tınma qurtulasın zihi nimət.

Beyti-digər: Ulular qatına varub ey ata,
Gərək iki vaqtin yuma vücuda.
Kişinin çün hikmitində olmaya dil,
Sən ol dili bıçağılə iki dil.
Kimün kim yalançılıq ola işi,
Dahi gercəginə qalmaz işi. [ب, 35a]

Şeir: Nə yerdə yürürsən gözlə tarıkun,
Ədəb birlə həya olsun rəfiqün. [ب, 39b]

Beyt: Zira kim ğayət görgülüdür rəfiq,
Kim rəfiq əvvəl durur ahır tarıq.
Yol için yoldaş gərəkdür əvvəla,
Sonra azm itmək münasibdir yola. [ب, 40b]

Şeir: Bəni hər kim duadan eyləyə yad,
Rəvani dünyə və üqbada ola şad. [ب, 52a]

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində ərəbcə və farsca şeirlər də verilmişdir ki, bunların bəzilərinin müəllifi bəllidir. Süleymaniyyə kitabxanasındakı Laləli 1876 nömrədə qeydli olan “ب” nüsxənin 3b səhifəsində:

از آن بد تر نزدیک (نزدیکی) خرد مند که فرزندان ناهموار زانید

Tərcümə: “Ey oğul atası kişi, hamilə qadınların doğum sırasında ilan (hər kəsi incidən bir uşaq) doğurmaları ağıllıların nəzdində düzgün olmayan övlad doğurmalarından daha pisdir”. Bu misralar dahi İran şairi S. Şirazinin “Gülüstan” əsərindən götürülmüşdür (9, VI bab, s.127). Bu misralar Azərbaycan nüsxələrinin heç birində qeyd olunmamışdır.

“ب” nüsxəsinin 8b səhifəsində, “آ” nüsxəsinin 58a səhifəsində:

نرود مرغ سوي دانه فرار چون (چو) دگر مرغ بيند اندر بن

پند کير از مصاحبات (مصاحب) دگران تانکيرد (نکيرند) دیکران
زتو پند

Tərcümə: “Bir quş digər quşu tələyə düşmüş görəndə, dənə yaxın gəlməz. Başqaları səndən öyüd almasınlar deyə, sən özgələrinin söhbətindən öyüd al”. Bu misralar da S. Şirazinin “Gülüstan” əsərindəndir (9, VI bab, s.157).

”ب“ nüsxəsi 9a səhifəsində, “آ” nüsxəsi 58b səhifəsində:

باوفا خود نبود در عالم ياكس اورادرين زمان (زمانه) نكرد
كس نبا موخت علم تير از من كه مرا عاقبت نشانه نكرد

Tərcümə; “Bu dünya nə özü vəfalı oldu, nə də bu zamanda kimsə ona vəfa göstərmədi. Heç kim məndən ox atmanın yolunu öyrənmədi. Nəticə olaraq kimsə də mənə hədəf olmadı” (9, I bab, s.38).

“ب” nüsxəsi 10a səhifəsində, “آ” nüsxəsi 60b səhifəsində:

هر که در خریدش ادب نکند در بزرگی از وفلاح نخاست

شاخ تررا چناکه خاهی پیچ نشود حشک جز باتش راست

Tərcümə: “Kiçikliyində tərbiyə olunmayan kimsədən, böyüyəndə tərbiyə gözlənilməz. Yaş budağı istədiyın şəkildə əyə bilərsən, amma qurusunu od yandırır (9, VII bab, s.122).

“ب“ nüsxəsi 17a səhifəsində, “آ“ nüsxəsi 68b səhifəsində:

أبراکراً زنده کی بارد هر کز از شاخ بید بر نخوری (نه خوری
بافرومایه روزگار مبر که (کی : کر) از نی بوریا شکر نخوری

Tərcümə: Bulud həyat suyu yağdırsa da,
Söyüd budağından əsla meyvə ala bilməzsən.
Alçaq kimsə ilə vaxt öldürmə zira,
Həsir qamışından şəkər ala bilməzsən (9, I bab, s.18).

“ب“ nüsxəsi 17a səhifəsində, “آ“ nüsxəsi 68b səhifəsində:

نکوي (زمین شوره سنبل بر نیارد برو (دور) تخم عمل ضایع مکردان
نکویی (بآبدان کردن چناتست که بدکردن بجای نیک مردان

Tərcümə: Şoran torpağa sünbül əkmə,
Ona nahaq əziyyət çəkməyə dəyməz.
Pislərə yaxşılıq etməyin özü
Yaxşılara pislik etmək kimidir (9, I bab, s.19).

اي بسا است تيزرو که بماند که (وآن) خرلنک جان بمنزل برد

Tərcümə: Neçə yüyrek at yolda qala bilər,
Amma axsaq eşşək özünü mənzilə çatdırır (9, II bab, s.53).
“ب“ nüsxəsi 17b səhifəsində, “آ“ nüsxəsi 69a səhifəsində

چون بود اصل جوهری قابل
تربیت را درو اثر باشد

Tərcümə: Birisinin əsli qabiliyyəti varsa,
Onu öyrətmək də asan olar (9, VII bab, s.121).
“ب“ nüsxəsi 21b səhifəsində, “آ“ nüsxəsi 74a səhifəsində

پادشاهی پسر بمکتب داد لوح سیمین بر کنار نهاد
بر سر لوح اونبشت بزر جور استاد به که مهر پد

Tərcümə: Bir padişah oğlunu məktəbə göndərdi,
Onun qoltuğuna da gümüş lövhə qoydu.
Lövhənin üstündə qızıl hərflərlə yazılmışdı:
“Ustadın əziyyəti ata sevgisindən daha üstündür” (9, VII
bab, s.123).
“ب“ nüsxəsi 37b səhifəsində

Tərcümə: Kişi danışmadıqca onun qüsür və bacarığı da
gizli qalar.
Hər bir meşəni boş sanma, orada qaplan gizlənmiş olar (9, I
bab s.15).
“ب“ nüsxəsi 35b səhifəsində

خامشی به که ضمیر دل خویش باکسی کفتن و کفتن که مکوی (کر)

Tərcümə: Susmaq-könlündəkini bir kimsəyə söyləmək və
onu “söyləmə” deyə qınamaqdan daha yaxşıdır (9, VIII bab,
s.140).
“ ب “ nüsxəsi 35b səhifəsində

اي سليم آب ز سر چشمه ء بلند كه چوپر شد نتوان بستن جوي

Tərcümə: Ey ağıl sahibi kişi,

Suyu çeşmə başından bağla.

Çünkü su artdıqca qarşısını almaq mümkün olmaz. (9, VIII bab, s.140)

Bu şeirlərə Azərbaycan nüsxələrinin heç birində rast gəlinmədi. Başqa ərəbcə və farsca şeirlər vardır ki, bunların müəlliflərini təyin etmək mümkün olmadı. Ancaq şeirlərin həm türkcə, həm farsca olanların müəllifin özü tərəfindən yazıldığını da göz ardı etmək olmaz. Çünki müəllifin bir ədəbiyyatçı olaraq da özünü bu sahədə sınıya biləcəyini düşünürük.

آ, 57a səhifəsində:

شعر بو حنیفه قضا نکرد بمر د تو بمیری و کر قضا کنی و متأهل

Tərcümə: Əbu Hənifə qazılıq etmədiyinə görə öldü,

Qazılıq etməsən, sən də ölərsən.

آ, 57b səhifəsində:

شعر زمن بشنو غنیمت دان جوانی دوبار سیت کسرا زندگانی

Tərcümə: Dinlə və gəncliyi qənimət bil,

Çünkü insan üçün həyat iki dəfə verilmir.

آ, 58a səhifəsində:

چو عنقا کوشه هر دم نکهدار مروبرسفی مرد م مکس وار

Tərcümə: Anqa quşu kimi bir tərəfi qara,

Milçək kimi hər kəsin süfrəsinə qonma.

آ, 59b səhifəsində:

تربية تربية الأدياء
راحتي يا إخوتي في خلوتي وبلاني كلها في عسرتي كلما صاحبت
قوما مدة عين و أبد ازلتي. لم أجد منهم
خليلا صادقا يحفظ الود و يرعي حرمتي ما أنقطاعي عنهم من ملل.
بل رأيت عزتي في عزلتي في بيان

Tərcümə: Ey qardaşım gizləndə olduğumda dincliyim yerindədir,

Ancaq işrətdə olduğumda başım bələdan qurtarmır.

Nə zaman biri ilə yoldaşlıq etsəm,

Eybim aşkar olan kimi, son dərəcə zəlil oluram.

Onların heç birini sadıq dost olaraq qəbul etmədim.

Ancaq mənim sevgim və haqqı qorumağım məni saxlayır.

Onlardan ayrılmağım mənə ad-san qazandırır.

Bunun kimi bir çox misallar göstərə bilərik. Bu şeirlər müəllifin bir ədəbiyyatçı kimi və həm də o dövrün öndə gələn alimləri kimi həm türkcə, həm farsca, mükəmməl bilgisindən xəbər verir.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində millətlərin xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi

Bildiyimiz kimi tarix boyu çox böyük bir ərazini əhatə edən Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilində, Afrikadan Orta Asiyaya, Avropaya qədər böyük bir ərazidə çox sayda millət, xalq yaşamışlar. Öz adət-ənənələri, dilləri, dini əqidələri, mədəniyyətləri ilə biri-birindən kəskin şəkildə fərqlənən bu xalqlar yüz illər boyu vahid Osmanlı mədəniyyəti çərçivəsində həyat sürmüşlər. Bununla yanaşı bu millətlər öz milli xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini də zaman-zaman qorumuş, yaşadaraq gələcək nəsillərə ötürmüşlər. Osmanlı dövlətinin çoxmillətli bir cəmiyyətə sahib olma xüsusiyyəti

tinə “Kitabi-taci-ədəb” əsərində də toxunulmuşdur. Əlaəddin Çələbi əsərinin Osmanlı cəmiyyətində müxtəlif millətlərə mənsub insanların bərabər şəkildə yaşadıklarını qeyd edərək onların xüsusiyyətləri haqqında da məlumatlar verməkdədir. Əsərin bu bölümü “Təşxisi-təbiəti-hər tayifə” yəni hər bir tayfanın xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi adlanır. Bu fəsil-də müəllif hər bir tayfanın xüsusiyyəti haqqında qısa olaraq özünün də mülahizələri ilə məlumat vermiş və bu tayfalarla necə münasibət qurmaq lazım olduğunu şəxsi düşüncəsi ilə bildirmişdir. Bu bölüm əsərin bütün nüsxələrində mövcuddur və hamısında tayfalar haqqında məlumatlar eynidir, heç bir fərqlilik yoxdur. Bu bölüm (Ā) nüsxəsinin 104b-105a səhifəsində, (⊖) nüsxəsinin 51b-52a, “چ” nüsxəsinin 13a-14b səhifəsində, “د” nüsxəsinin 16a-16b səhifəsindədir. Bu nüsxələrin hər üçündə tayfalar haqqında məlumatlar eynidir, heç bir fərqlilik yoxdur. Burada ərəb, fars, kürd, türkmən, tatar, kölə, türk tayfaları haqqında müəllif mövzuya öz şəxsi ambisiyasından yanaşaraq fikir və düşüncələrini bildirmişdir.

Aşağıda Azərbaycan nüsxəsi olan (Ā), Türkiyə nüsxəsi olan (⊖) nüsxəsində “Hər bir tayfanın xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi” mövzusu müqayisəli şəkildə verilmişdir:

-Müəllif deyir:

(Ā) Ərəblərin təbiəti ilan kimi pisdır, onlardan sevgi və məhəbbət gözləmə.

(⊖) Əvvəla ərəb tayfasının təbiəti barid olur. Bunlardan ülfət və mərhəmət umma (Ā, s.104b-105a; ⊖, s.51b-52a).

(Ā) Qeyri ərəblər əqrəb kimi olurlar, onlardan mərhəmət və uzlaşma gözləmə.

(⊖) Əcəm tayfası əqrəb təbiətli və pis niyyətli olur. Bunlardan şəfqət və mərhəmət umma (Ā, s.104b-105a; ⊖, s.51b-52a).

(Ā) Kürdlər dəvə kimi kinli olurlar. Onlarla düşmənçilik etmə.

(ب) Və kürd tayfası dəvə kimi kindar və xudpəsənd olurlar. Bunlardan imtina et. Bunlarla ədavət edib düşmənçilik etmə (Ā , s.104b-105a; ب , s.51b-52a).

(Ā) Türkmənlər canavar təbiətli olurlar. Onlarla yaxınlıq edib yola çıxma. Çünki canavarlar üzərlərində qan görəni kimi hücum edib bir-birlərini parçalayırlar.

(ب) Və türkmən tayfası qurd təbiətli olur. Bunlarla yoldaşlıq edib yol getmə. Çünki qurd bir-birində qan görsə bir-birini yeyərlər (Ā , s.104b-105a; ب , s.51b-52a).

(Ā) Tatarlar anqud kimi olurlar. Onların təmizi olmaz anqudlar gah leş, gah da ot yediyi üçün onlardan dəyanət gözləmə.

(ب) Tatar tayfası anqud misal olur. Bunların təmizi olmaz. Anduq gah leş, gah ot yediyi üçün murdar olur. Bunlardan dəyanət və səlahiyyət umma (Ā , s.104b-105a; ب , s.51b-52a).

(Ā) Kölə tayfası qatır kimi olur. Qatırı naz-nemətlə bəsləsən də haramzadəliyini biruzə verəcəkdir. Onlardan dürüstlük umma.

(ب) Və kölə tayfası qatır kimi bəd xuy və haramzadə olur. Qatırı necə naz-nemətlə bəsləsən usyandan və haramzadəliyindən əl çəkməz. Bunlardan doğruluq umma (Ā , s.104b-105a; ب , s.51b-52a).

(Ā) Türk tayfası qoyun kimi olur. Qoyun kimi onların bir-birlərinə qarşı sevgi və ülfəti olur. Onlar qoyun kimi bir-birlərinə qısırlar. Dünyada qoyundan faydalı heyvan yoxdur.

(ب) Və türk tayfası sadıq və müşviq və yavaş tayfa olurlar. Qoyun kimi bir-birinə münasibəti və ülfəti və şəfqəti və itaəti vardır. Görməzmişin kim hamısı bir-birinə etibar edər və cəmi heyvanatda qoyundan faydalısı və mənfəətlisi

yoxdur. Və qoyundan yavaşı dəxi olmaz və həm də qənimətdir demişlər. (İ, s.104b-105a; ب, s.51b-52a).

Təbii ki, burada müəllif tayfaları təhqir etmək və ya onlar haqqında pis bir fikir formalaşdırmaq fikrində olmamışdır. Bununla bağlı olaraq xüsusilə türk tayfası haqqında deyilən fikirlərə aydınlıq gətirmək məcburiyyətində qaldıq. Göründüyü kimi Əlaəddin Çələbi bu fəsildə türkmən və tatarları ayrı bir millət kimi verməklə türklərdən ayırır. Türklərin, yəni Anadolu və Balkanlarda yaşayan türkləri isə yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərlə ifadə edərək heyvanlardan qoyuna bənzədir. Amma burada bir sual meydana gəlir. “Qabusnamə” kimi əsərlər başda olmaqla türklərin xasiyyət etibarilə qoyuna bənzədilməsinin səbəbi nədir? Çünki, bir çox orta əsr mənbələrində, misal üçün ərəb tarixçisi Əbu Osman Cahizin (ö.869) “Mənaqibi-cündil-xilafə və fəzail-ətrak” (Xilafət ordusunun mənqibələri və türklərin fəzilətləri) əsərində “Bir türk təkbaşına bir millətdir”, “Türklərin bünyələri hərəkət üzərində qurulmuşdur və dayanmaq, durmaq fikirləri yoxdur” kimi fikirlər yer alır. Buna bənzər başqa bir mənbə isə İbn Həssalın “Kitabül-təfzilül-ətrak əla-sairül-əcnad” (Türklərin digər ordulardan üstünlüyü) əsəridir ki, bura da Əbu Osman Cahizin türklər haqqında söylədikləri təsdiq olunur. Amma qeyd olunan bu iki mənbədə söylənilən fikirlərlə Əlaəddin Çələbinin türklər haqqında söylədiyi fikirləri müqayisə etdikdə sanki iki fərqli millətdən bəhs edildiyini müşahidə edirik. Belə ki, Əlaəddin Çələbinin türklərin təbiəti üçün istifadə etmiş olduğu bənzətmələr əsasən sədaqətli, müşviq, yavaş, ülfətli, itaətkar, xeyir verən və s. kimi həlim xüsusiyyətlərdir. Bunun səbəbi ondadır ki, Cahiz və İbn Həssal türkləri Abbasi xilafəti üçün savaşıyan bir ordu da görmüşlər. Mənbələrdə bildirilir ki, Səlcuq dövründə yüksək təbəqələr və ümumiyyətlə, şəhər əhalisi arasında İran

mədəniyyətinə məftunluğun, türklərə isə yuxarıdan aşağı baxmaq adətinin geniş yer alması qismən Anadolu şəhərlərində yerləşmiş irandilli əhalinin təsiri ilə izah edilə bilər. Təsadüfi deyil ki, XIII yüzillikdə Konyada yaşayan “Səlcuqnamə” müəllifi öz əsərini fars dilində qələmə almaqla türkmənlərə mənfi münasibətini bildirmiş və türk adını yalnız onlara aid etmiş, şəhər əhalisini isə müsəlman adlandırmışdır. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Misirdə özlərini yerli xalqdan ayırmaq üçün türk adlandıran məmlüklərdən fərqli olaraq, Anadoluda türkmənlərə xor baxan şəhər əhalisi, hətta türk əsilli olsa belə, özlərinə müsəlman demişdilər və türkcə deyil, fars dilində yazmağa üstünlük vermişdilər. Məhz bu dövrdən etibarən Anadolunun şəhər əhalisi və yüksək təbəqə arasında mənfi türk və türkmən obrazı yaranmağa və yayılmağa başlamışdır. Talançı, qəsbkar, savadsız, idraksız, kəndli və köçəri türk obrazı yeni-yeni epitetlərə bürünərək osmanlı dövrü mədəniyyəti və ədəbiyyatına da siraət etmiş və istər şəhər əhalisinin şüurunda, istərsə də yazılı ədəbiyyatda geniş yer tutmuşdur (29, 57). Amma bunlardan fərqli olaraq Əlaəddin Çələbinin haqqında bəhs etdiyi türklər Anadoluda siyasi bir iradənin ətrafında millət halına gəlmiş oğuzlardır. Əlaəddin Çələbiyə görə də bir millət ki, qoyun kimidir deməli mənsubiyyətinə sadıqdır, digər mənsubdaşlarına qarşı məsuliyyətli və etibarlıdır. Mədəni olmağın məcburiyyətindən dolayı bir yavaşlığı, sükunəti vardır. Çünki artıq böyük şəhərlərdə məskunlaşmışdır və məskən sahibidir. Millət olmanın tələbi ilə biri-birini müdafiə edir, aralarında dostluq mövcuddur. Biri-birlərinin sözüne qulaq asar, təmkinlik nümayiş etdirərlər, ən önəmlisi isə çiyinlərini qoyunlar kimi biri birlərinə söykəyərək vahid bir şəkildə uzun yolları qət etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Biri-birlərinə qarşı mənfəetlidirlər, boş yerə yaşamazlar. Hər zaman müəyyən bir məş-

ğuliyyəət sahibidirlər. Sıx birlikləri vardır və bu birlikdən vahid sürü formalaşır. Bilindiyi kimi sürü artıq fərd deyil və ona qarşı mübarizə aparmaq da asan deyildir. Buna görə də təkçə “Qabusnamə” və “Kitabi-taci-ədəb” kimi əsərlərdə deyil Avropalılar tərəfindən də türklər qoyun kimi xüsusiyyətlənmişlər. Çünki qoyun bir sürü halında olduqda uzun yol qət edə bilir, sürünün içərisinə daxil olmaq çətindir, canavar belə qoyun sürüsünə hücum etməkdən çəkinir. Üstəlik “Qabusnamə”də deyildiyi kimi: “Çobanı olarsa bu millətlə böyük işlər görmək mümkündür”. Tarixdən də görünür ki, türklər böyük sərkərdələrn başçılığı ilə möhtəşəm fəthlərə imza atmışlar. Bununla da müəllif türklərin bütün millətlərdən üstün tutulduğunu, türklərin xüsusiyyətinin bütün millətlərin xüsusiyyətindən üstün olduğunu sübut etmək istəmişdir.

“Kitabi-taci-ədəb” əlyazmasının mətnində sözlərin əvəzlənməsi

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma mətnlərində sözlərin əvəz edilməsinə bütün nüsxələrdə rast gəlinir. Bu əvəz edilmə əsasən üç şəkildə aparılmışdır.

1. Türk mənşəli sözlərin türk mənşəli sözlərlə əvəzlənməsi.
2. Türk mənşəli sözlərin ərəb-fars sözləri ilə əvəz olunması və ya əksinə.
3. Ərəb-fars sözlərinin ərəb-fars sözləri və ya türk sözləri ilə əvəzlənməsi.

Sözlərin əvəzlənməsi xüsusiyyəti qeyd olunduğu kim nüsxələrin hər birində təsadüf olunur. Burada nüsxənin köçürüldüyü ərazinin, katibin söz xəzinəsinin də müəyyən rol oynadığı açıq görülməkdədir.

a) türk sözlərinin türk sözləri ilə əvəzlənməsi:

(I, 52a) buldu - بولدي qıldı - قلدي

(Ā, 60a) çoq - جوق	çox - جمع
(Ā, 60b) kim - كيم	ol - اول
(Ā, 61a) dutdun - دوتدون	vir dum - ويردم
(Ā, 72b) yücə - يوجه	uca - اوجه
(Ā, 60b) dedi - ديدى	aydır - ايدر
(Ā, 63b) qoquladı - قوقولدى	mustuladı - موشتولد
(Ā, 62a) baba - بابا	ata - اته
(Ā, 56a) şol - شول	ol - اول
(Ā, 61a) erişə - ارشه	vara - وارە

b) türk sözlərinin ərəb-fars sözləri ilə əvəzlənməsi və ya əksinə:

(Ā, 71a) kölgəsi - كولكسي	sayəsi - سايه
(Ā, 93b) qaçan - قچان	zaman - زمان
(Ā, 81a) gəldi - گلدى	taldı - طالدى

c) ərəb-fars sözlərinin ərəb-fars sözləri ilə əvəzlənməsi:

(Ā, 69b) həsib - حسيب	nəsiib - نسيب
(Ā, 75a) cəmal - جمال	kəmal - كمال

“Kitabi-taci-ədəb”in əlyazma mətnlərində bu kimi əvəzlənmələri çox göstərə bilərik. Əsərdə diqqətimizi çəkən başqa bir məqam da odur ki, bu söz əvəzlənmələri zamanı katiblər o qədər diqqətli olmuşlar ki, sözlərin bir-birini əvəzlənməsində həm türk sözlərinin türk sözləri ilə, həm türk sözlərinin ərəb-fars sözləri ilə, həm də ərəb-fars sözlərinin türk sözləri ilə əvəzlənməsi prosesində cümlənin, fikrin mənasına heç bir xələl gəlməmişdir. Bu da əlyazmanı köçürən katiblərin bilikli, savadlı və bacarıqlı olmasından xəbər verir.

“Kitabi-taci-ədəb” əlyazmasınının mətnində türk mənşəli sözlər

XV əsr nəsr abidəsi “Kitabi-taci-ədəb” əsəri bir nəsihətnamə kitabı olaraq həm XV əsr sadə türkcə yazılmış

nəsr dilinin ən gözəl nümunəsi, həm də içindəki türk mənşəli kəlmələrin zənginliyi ilə leksik cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq əsərdə təbii ki, ərəb-fars sözlərindən də geniş istifadə olunmuşdur və bu o dövrün bütün əsərlərinə xas bir xüsusiyyətdir. Bununla yanaşı abidədə türk mənşəli leksemlərin xüsusi çəkisinin daha ağır olduğunu xüsusilə qeyd etməliyik. Bildiyimiz kimi türkologiyada ilk ana dilli abidələrdə işlənən leksik vahidlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür:

1. Türk mənşəli sözlər.

2. Alınma sözlər.

Türk mənşəli kəlmələrin özü iki qrupa ayrılır:

1. Türk mənşəli sözlər.

2. Türkcələşmiş sözlər.

Türk filologiyası ilə bağlı dilimizdə və xarici dillərdə yazılan elmi ədəbiyyatda, Osmanlı imperiyası sərhədləri daxilində formalaşmış bir türk dili üçün “Osmanlıca” və yaxud da “Osmanlı türkcəsi” ifadəsinin istifadə olunması, yəni Türkiyə türkcəsinin tarixi dövrünün belə adlandırılması artıq tamamilə yerləşmiş və qəbul edilmişdir. XIII əsrdən XX əsrin başlarına qədər davam edən və öz içərisində üç mərhələyə ayrılan Osmanlıca (tarixi Türkiyə türkcəsi) bu gün artıq tamamilə tarixə qarışmış bir yazı dilidir. Bu gün üçün bu dilin öyrənilməsi əski maddi və mədəniyyət abidələrimizin öyrənilməsi və araşdırılması üçün çox vacibdir. Osmanlıca türk dili də daxil olmaqla ərəbcə və farsca bir çox kəlmə və qaydaları ehtiva edən bir dilidir. Osmanlı türkcəsi ərəbcə və farscanın müəyyən bir ölçüdə türkcə ilə birləşməsindən doğmuş bir dildir. Bu dil türk dilinin ümumi inkişafı tarixində ikinci dövrdə əmələ gələn bir yazı dilidir. Müasir türkologiyada türk dilinin ilkin dövrünə “əski türkcə” adı verilmişdir. Günümüzdə qədər gəlib çatmış türkcə

ilk yazılı mətn olan Orxon kitabələrinin bir xeyli inkişaf etmiş bir dillə yazıldığı nəzərə alınaraq başlanğıcı miladın ilk əsri olaraq qəbul edilən bu dövr XIII əsrə qədər davam etmiş, XIII əsrdən etibarən yeni yazı dilləri ortaya çıxmışdır. Türk dilinin inkişaf mərhələsində XI və XII əsrlər bir keçid dövrü təşkil etmiş, xüsusilə XI əsrdə Şərqdə yazılan əsərlər böyük ölçüdə əski yazı dilinə bağlı qalmışdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi Osmanlı türkcəsi öz inkişaf dövrünə görə müxtəlif mərhələlərə ayrılır. Səlcuqlular dövrü türkcəsini də ehtiva edən əski Osmanlıca (əski Anadolu türkcəsi) XV əsrin sonuna qədər davam edər. XVI əsrdən XIX əsrin ikinci yarısına qədər davam edən dövr isə klassik Osmanlıca adlandırılır. Tənzimatdan sonra Qərb mədəniyyəti təsirində inkişaf edən ədəbiyyatın dili isə yeni Osmanlıcadır. Bunun ardından müasir Türkiyə türkcəsi gəlir. Türkiyə türkcəsinin bu tarixi inkişafını və keçirdiyi dövrlər belə sıralanır:

1. Tarixi Türkiyə türkcəsi (Osmanlıca) XIII-XX

1.1. Əski osmanlıca (Əski Anadolu türkcəsi) XIII-XV

1.2. Klassik osmanlıca XVI-XIX

1.3. Yeni osmanlıca XIX-XX

2. Müasir Türkiyə türkcəsi.

Əski Anadolu türkcəsi işləndiyi dövrdə olduqca sadə bir dil idi. XV əsrdən sonra bu dilə ərəbcə və farsca söz və ifadələrin, kəlmə tərkiblərinin girməsi artmış, daha sonrakı dövrlərdə türkcə öz saflığını itirmişdir. Artıq dildə əsasən də ədəbiyyatda hakimiyyət ərəb və farscaya keçdiyindən bu üç dilin birləşməsindən əmələ gələn Osmanlı türkcəsi xalq dilindən uzaq olaraq yüksək təbəqəyə məxsus bir zümrə dili mahiyyəti almışdır. Bildiyimiz kimi, türk xalqlarının yazılı irsi İslamdan öncə kiçik yazılarda və Orxon-Yenisey abidələrində öz əksini tapır. Bu isə eranın V-VII əsrlərini

əhatə edir (158, 29). Ərəb qrafikli türk əlyazma kitabı isə XI əsrdən yaranmağa başlamış və geniş bir coğrafi məkanda yayılmışdır. Türklər və İranlılar ərəb qrafikasından faydalanmaqla yanaşı bu əlifbaya müəyyən dəyişikliklər də etmişlər. Belə ki, ərəb əlifbasında 28 hərfin mövcudluğu halında əmin əlifbaya fars və türklər tərəfindən daha 5 hərf əlavə edilmişdir. Məlum məsələdir ki, türk dilində elmi əsərlər ərəb və fars dilində yazılmış kitablarla müqayisədə çox azdır və bu dil daha çox poeziyanın, bədii nəsrin daşıyıcısı olmuşdur. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, türkdilli xalqların klassik ədəbi irsində təkcə ərəb və fars dillərinin leksik ünsürlərindən deyil, həm də bu dillərdə təşəkkül tapmış ədəbi növ və janrlar, bədii obrazlar və poetik ənənələrdən də geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan-türk mənəbşünaslığı azərbaycanlı müəlliflərin ana dilində yazdıqları elmi və bədii mətnlərin tərtibi üçün mətnşünaslığa dil faktları verir. Azərbaycanda bu istiqamətdə bir sıra yüksək səviyyəli elmi nəticələr əldə edilmiş, “Kitabi-Dədə-Qorqud”un, ilk ana dilli Azərbaycan şairlərinin, həmçinin Nəsiminin, Kişvərinin, Xətib Təbrizinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Füzulinin, Nişətinin, Dədə Ömər Rövşəninin, Gülşəni Bərdəinin, Ruhinin, Xəlilinin, Qövsü Təbrizinin və b. Azərbaycan dilində əsərlərinin tekstoloji tədqiqində və elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanmasında S.Mümtaz, H.Araslı, C.Qəhrəmanov, Ş.Cəmşidov, Ə.Məmmədov, A.Musayeva, M.Nağıyev, Z.Hacıyeva, Ş.Xəlilov, T.Əkbərov, A.Qasimov, P.Kərimov kimi bir sıra Azərbaycan alim və tədqiqatçıları tərəfindən məhz linqvistik mənəbşünaslıq işi də həyata keçirilmiş, bununla həm də Azərbaycan dili tarixi üçün külli miqdarda dil faktları aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycan-türk linqvistik mənəbşünaslığı türkologiya elminin inkişafına xidmət edir (2, 200). Burada Azərbaycan yazısı (yazı dili) tarixi baxı-

mından Azərbaycan-türk linqvistik mənbəşünaslığı bizim üçün əzəl və qiymətlidir. Azərbaycan xalqının milli təfəkkür tərzini bütün orta əsrlər boyu məhz ana (türk) dilində inkişaf etmiş, onu yad təsirlərdən qorumuş, nəhayət, hətta onun ümumtürk dünyasından ayrılaraq fərdiləşməsinə gətirib çıxartmışdır. Ərəb və fars dillərinin yazıda hökmran olduğu, Azərbaycan xalqının ümumiyyətlə tarixi-inkişaf yolunu öyrənmək üçün onun ərəb-fars dillərindəki irsinin deyil, birinci növbədə məhz ana dilində yazıya alınmış abidələrinin öyrənilməsi ən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, Azərbaycan-türk linqvistik mənbəşünaslığı daha qiymətli elmi-tədqiqat sahəsidir. Beləliklə, Azərbaycan-türk linqvistik mənbəşünaslığının tədqiqat obyektini milli dil abidələridir, daha dəqiq desək, ana dilində yazılmış mənəbələrdir (2, 134).

Türkdilli abidələrin yazılışında işlənmiş leksik vahidlər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Abidələrin dilində türk mənşəli sözlərlə bərabər, ərəb və fars dilindən alınma sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, abidələrdə türk mənşəli leksemlərin çoxluq təşkil etdiyini qeyd etməliyik. Bildiyimizə görə, türk dilinə ərəb və fars kəlmələrinin güclü axını türk şerində əruz vəzninin əsas mövqeyə çıxması ilə əlaqədar cərəyan etmiş və sonra onların nəsrə təsiri də qaçılmaz olmuşdur. İlk ana dilli abidələrin leksik sistemində qədim türk yazılı abidələri ilə səsleşən leksik paralellər çoxdur. Abidələrdə işlənən leksik vahidlər mənşəyinə görə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki qrupa bölünür: Türk mənşəli sözlər və alınma sözlər.

Təbii ki, burada ən maraq doğuran qrup qədim türk mənşəli sözlərdir. Çünki onların çoxu bu gün dilimizdə işlənmir və ya çox az miqdarda şivə və ləhcələrdə qalmaqdadır. Bu kəlmələr bəzən olduğu kimi, bəzən isə dəyişikliyə uğramış formada qarşımıza çıxır. Ümumtürk mənşəli söz-

lərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsinin leksemindən çıxsa da, başqa türk soylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır. Orta əsr abidələrini araşdırdığımız zaman orta əsr Azərbaycan və Osmanlı elm sahəsində yazılan türkcə əsərlərin demək olar ki, hamısında işlədilən türk mənşəli kəlmələrin çoxunun eyni olduğunu görürük. Üzərində araşdırma apardığımız bu nəsr əsərində də kifayət qədər qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Əsərdəki bu sözləri Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərlə müqayisə etdikdə sözlərin həm formaca, həm də mənaca eyni məqsəd daşdığını görürük.

Əsərin içərisində türk mənşəli kəlmələr daha çox diqqətimizi çəkir. Burada milli vahidlər türkoloji baxımdan daha böyük maraq doğurur. Bu qrup sözlərin böyük əksəriyyəti həm xarici, həm də daxili mənasına görə əsasən dəyişikliyə uğramadan bu gün də türk dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmaqda davam edir. Məhz “Kitabi-taci-ədəb”də elə lüğət vahidlərinə rast gəlirik ki, həmin sözlər dilimizin sonrakı inkişaf pillələrində əsasən fonetik, semantik baxımdan müəyyən diaxronik dəyişikliklərə uğramışdır. Yazılı abidələrimizin leksik sistemində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş sözlər diqqətimizi cəlb edər. Bu arxaik qatın bir hissəsi yüzilliklər keçdikcə öz işlənmə sahəsini itirmiş, bir qismi başqa türk ləhcələrində olduğu kimi, ya da dəyişikliyə uğrayaraq hələ də istifadə olunmaqda, bir qismi ədəbi dildən çıxmış, öz varlığını dialekt və şivələrdə bəzən fonetik və semantik dəyişikliklə qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsindən çıxsa da, başqa türk dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır. “Kitabi-taci-ədəb” əsərində bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar ana dilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsu-

siyyətləri baxımından da diqqət çəkəndir. XV əsr türk ədəbi-bədii dilinin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan bu əsər üzərindəki araşdırmalar əyani surətdə göstərir ki, o, dövrünün ədəbi-bədii dili, onun lüğət tərkibi, fonetik sistemi, qrammatik quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaradır və bu dövrün bütün dil xüsusiyyətlərini özündə işıqlandırır. Belə ki, abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi türk dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən qalmışdır. Tədqiqat apardığımız əsərdə öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti müasir türk dillərində tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir, bəzi şivə və ləhcələr istisna olmaqla günümüzdə istifadə olunmur. Əsərdə verilmiş belə sözlərdən bir neçəsi ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək:

- Başlu-yaralı mənasında işlənmişdir. “...hər kişiyə başlu qıyası (qayğısı) olmuş...” (179, 63b). Bu söz yalnız müasir türkmən dilində işlənməkdədir və eyni mənanı ifadə edir.

- Qaqımaq-qəzəblənmək, hirslənmək, qeyzlənmək, əsəbləşmək mənasındadır. “...Padişah daha betər qaqımış...” [179, 63b]. “...Məgər bir padişah varmış. Aqıl və arif su içəcək sihhət və afiyət derləmiş qaqarmış...” [179, 63b].

- Qız-oğlan-bakirə, qız uşağı mənasındadır. “...Dedügimdən murad odur ki, evlənirsən qız-oğlan al dedi...” [179, 56b].

- Dəpmək-vurmaq, sürmək, həmlə etmək, savaşımaq mənasında işlədilmişdir. “...İki ayağın üçər kəz yerə dəpə...” [179, 91b].

- Dəğşürmək-dəyişdirmək mənasında işlədilmişdir. “...Yeyəcək yerkən yoldaşın ağzın gözləməyə və qaşuq dəğşirsə qaşığı kəndü yalına soqa və sapın yoldaşından yana eyləyə...” [179, 89a].

- Ətmək-çörək mənasında işlədilmişdir. "...Ət doğradığı bıçaqla ətməyə salmaya..." [179, 89a].

- Yarıq-qaşiq, çəngəl mənasında işlənmişdir. "...və yaxud yarıq qaşiqqla təam yemək məkruhdur və doyduğundan sonra yemək haramdır..." [179, 89a]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün Naxçıvan bölgəsinin ləhcəsində hələ də yarıq qaşiq sözünə rast gəlirik və bu söz çəngəl mənasında işlədilir.

- Yavuz-pis, amansız, vəhşi, amansız, sərt, qəddar "...Babası aydır: Ey oğul ol hocan nə yavuz kişi imiş bəni dəki dögdü..." [179, 67b].

- Oqumaq-çağırmaq, səsləmək, dəvət etmək mənasında işlədilmişdir. "...Ol oğlana dərs verən kişinin məhəlləsində bir meyyit olmuş. İmam əbu Hənifəni dəxi oqumuşlar..." [179, 71a].

- Taşra-bayır, çöl, eşik, xaric, kənar mənasında işlənmişdir. "...Bir gecə bu kişi məskənində yatarkən gönlünə donatdı kim, yarın şəhrin falan qapusundan taşra çıxayım..." [179, 56a].

- Sataşmaq-rastlaşmaq, təsadüf etmək, birdən-birə rastlaşmaq, rast gəlmək mənasında işlədilmişdir. "...Əvvəl hər kimə kim, sataşırsam anunla danışım. Evlənmək babında atamın vəsiyyəti yerinə gəlsin. Ondan evlənmək tədarükün edəyim dedi..." [179, 56a]. Günümüzdə bu söz "gözümə sataşdı" birləşməsi formasında işlədiliməkdədir.

- Ayrıq-başqa, digər, qeyri mənasında işlədilmişdir. "...Çün səbah olur, dərhal padişah müəllimə bir xadim göndərir kim, Əmir Süleymanın damağında bir xələl var. Bir azdan alub varsam görə, varub söylədiyim gibi bəni baş göz deməyib ursun, yoxsa ayrıq oğlan məktəbə varmaz dedi..." [179, 67b]

- Ayrı-bu söz "Kitabi-taci-ədəb" əsərində yalnız bir yerdə ayrılmaq mənasında işlənmişdir. "...Oğlan on yaşında

olduğunda anasından və qız qarındaşından ayru yatıralar...” [179, 61b].

- Anun-onun, onu mənasında işlənmişdir. “...Anın bəndə oğlu oqur. Anın divar kölgəsinə oturmağa qorqarım ki, bana minnət hasil ola...” [179, 71a].

- Qanda-harada, haraya mənasında işlədilmişdir. “...Əgər bir hərf dəxi ögrəndiyse haqqı sabit olub ustad olmuşdur. Bunlara əlahətdə riayət edə. Hər qanda görürsə ayağ üzərinə durub izzət və ikram və təvazö və ehtiram edib, əllərin öpə...” [179, 73b].

- Alımlu-alımlı, cazibədar, sevgili mənasında işlədilmişdir. “...Bir kişi alımlusuna ayıtısa, tanrı dəxi olursun, haqqımı səndən alayım desə kafir olur...” [179, 85b].

- Kişi-bu söz qədim türk mənbələrində insan, insanlıq, habelə qadın mənalarında işlənmişdir. “...bir qeyri oğlan bən xoş kişi olayım deyub ol xidmətə varmaya və yaxud ol xidmət buyurulan oğlan özgə bir oğlana dəxi buyurmaya...” [179, 73a, 74a].

- Tapu-xidmət, hüzur, qulluq və sairə mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir. “...Risalət buyurur ki, əkrəmu əvladəkum və əhsənu adabihum. Məsələn, əğsirənə və su içənə tapu qılmaq gibi və həmmamidən çıxacaq əl öpmək gibi...” [179, 60a].

- Yayaq-piyada, ayaqla gəzən mənasında işlədimişdir. “...Və dəxi ədəb oldur ki, duran oturana və yuqarıdan gələn aşağıdan gələnə və atlu yayağa, yüklü boş gələnə səlam verə...” [179, 83b].

- Ön-öndə, irəlidə durmaq mənasında işlədilmişdir. “...Və dəxi məscidə ön gəlməklüğün və ön səfdə imam ardından qılmaqlığın səvabı artıqdur...” [179, 95b].

- Küpə-qulağa taxılan sırğa mənasında işlədilmişdir. “...Və diringə və həngaməyə ilətməyələr və saz alətlərinə

həvəs etdirməyələr və ərənlərə haram olan libasları geydirməyələr və qulağın dəlib küpə dikməyələr..” [179, 61a].

- İsmarılmaq-tapşırmaq, demək mənasında işlədilmişdir. “...Oğlanı müəllimə götürcək şol dənlü təhdid və təkid birlə ismarılmaq gərək kim, oğlan qorqa oqumağa və təhsilə məşğul ola...” [179, 66b].

- Nəsnə-bir şey, mənasında işlənmişdir. “..Pəs oğlana ata tərəfindən təhdid və ustad canibindən təkidi-ədəb olmayınca nəsnə olmaz...” [179, 68a].

- Qılmaq-qılmaq, etmək mənasında işlədilmişdir. “...Əğsirənə və su içinə tapu qılmaq gibi və həmmamidən çıxacaq ələpmək gibi...” [179, 60a]. “Qılmaq” feli bu gün Azərbaycan dilində işlənsə də müstəqilliyini demək olar ki, itirmişdir. Bu qədim lüğət vahidi türk dillərinin keçmiş dövrlərində çox fəal olmuş və müxtəlif mənaları ifadə etmişdir.

- Urmaq-vurmaq mənasında işlədilmişdir. “...Beləki çubuqla əllərin ayaqlarına və ya kəndlərinə uralar...” [179, 71b].

- Qarı-qoca qadın mənasında işlədilmişdir. “...Bəzi məşayixdən birisi Məkkə təvafın edərkən görmüş ki, bir kişi bir qarıcığı arqasına götürmüş beytullaha təvaf edər...” [179, 64b].

- Dirilik-həyat, yaşamaq, yaşayış mənasında işlədilmişdir. “...Quranı öyrəndi, bir neçə kitab da oxuyub İmam Qəzali oldu və dirilik elmindən üç yüz altmış altı parça təsnif etdi...” [179, 70a]. Bu söz də günümüzdə bəzi şivələrdə gün-güzaran, həyat mənasında işlədilməkdədir.

- Dügün-toy, şadlıq mənasındadır. “...Yekşənbə günü binalar bünyad etmək və ağac dikmək və yainki toy və dügün başlamaq mübarəkdir...” [179, 65b].

Göründüyü kimi “Kitabi-taci-ədəb” əsəri özündə türk dillərinin leksik zəngiliyini, ifadə rəngarəngliyini, geniş mənə çalarlarını yaşatmaqdadır və dil tarixi baxımından dəyərli bir mənbə kimi daha geniş araşdırmalara layiqdir.

NƏTİCƏ

Səlis və aydın yazı yazmaq, tarixdə qalacaq əsərlər yaratmaq, eyni zamanda xalqa xitab etmək, onun rəğbətini qazanmaq məqsədilə təsiretmə gücü olan əsərlər qələmə almaq bütün ictimai toplumlarda, mədəni sivilizasiyalarda üstün hörmətə layiq bir fəaliyyət sahəsi, sənət olmuş və bütün insanların bu sənətə yiyələnməyə can atması hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Tarixə adını yazmış bir çox toplumlarda olduğu kimi, böyük türk xalqı da ədəbi istiqamətdə çox inkişaf etmiş, özünəməxsus əhəmiyyəti və yeri olan nəslrlə yazı yazmaq, müxtəlif səpkili əsərlər yaratmaq sahəsində xeyli irəliləmiş, hətta demək olar ki, zirvəni fəth etmişdir. Söz türklərin yaşadıkları coğrafiyanın ən dəyərli sərvətlərindən olduğu üçün söz söyləmə, tarixi, iqtisadi, bədii əsərlər yaratmaq bacarığı və məharətini də onlara fitri olaraq verilmiş istedad, bacarıq hesab etmək olar. Hər bir millətin, xalqın, ictimai toplumun çox dəyərli sərvəti olduğu kimi, türklərin də ən böyük sərvəti, ən qiymətli vərədləti söz, yazı və böyük ustalılıqla yaradılaraq bu günə qədər yaşayan əsərlərdir. Türklərin sözün incəliklərinə, kəlamın təsir gücünə verdikləri əhəmiyyət, təbii ki, həyatda olan hər bir şeyə verdikləri əhəmiyyət qədər və bəlkə də, ondan daha qiymətlidir. Yazı sənətinə dəyər verən türklər “Quran” kimi mötəbər bir ilahi kitabın bəyanına əsasən bəlağət və fəsahtədlə elə bir məqama çatmışdılar ki, həyatın bütün axarını sözlə təyin edir, “söz tərəzisi” ilə özlərinin qiymətini müəyyənləşdirirdilər. Sözün sehrli gücünə dayanaraq, əzəmətli qüvvəsindən ilham alaraq tarixin ədəbi səhifələrinə öz şanlı keçmişini yazan bu xalqın ədəbi mirası əsrlər keçsə də, qərinələr ötsə də, özünün möhtəşəmliyini və

bir o qədər də saf təravətini qoruyub saxlaya bilmiş, bu ədəbi mirasdan bəhrələnərək saysız-hesabsız əsərlər yazılmış və yazılmaqdadır.

Nəsr klassik ədəbiyyatda əsas etibarilə İslamdan əvvəlki dövrdən başlayaraq daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi İslam dininin gəlməsi ilə daha geniş formada inkişaf etmişdir. Sonrakı mərhələlərdə nəsr poeziya ilə paralel olaraq inkişaf etmiş və bu janrda çox sayda elmi, tarixi, dini, ədəbi əsərlər meydana gəlmişdir. Bunların içərisində əxlaq məsələləri, ədəb və davranış qaydalarını, müsbət insani keyfiyyətləri tərənnüm edən əsərlər də böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, cəmiyyətlərin formalaşmasında bu qəbildən olan əsərlərin xüsusi rolu vardır və bütün dövrlərdə bu qəbildən olan əsərlərə toplumlar tərəfindən məxsusi qiymət, böyük əhəmiyyət verilmişdir. Apardığımız tədqiqat işinin mövzusu olan “Kitabi-taci-ədəb” əsəri də bu sahədə böyük əhəmiyyətə malik ədəbi abidələrdəndir. Bu əsərin tədqiqatı zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsəd isə adıçəkilən əsərin klassik türk nəsr abidəsi kimi dəyərləndirilməsi, əsərdə yer alan mövzuların müasir dövr etibarilə aktuallığı, cəmiyyətin formalaşmasında bu əsərin rolu, əsərin dili və s. kimi məsələləri elmi səviyyədə təhlil etməkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən əsər üzərində apardığımız araşdırmalar zamanı qarşıya qoyulan məqsədə uyğun konkret nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat vasitəsilə aydınlaşdırılmışdır ki, müasir dövrdə olduğu kimi oğlan və qızların bərabər olaraq eyni məkanda təhsil almaları, qadınlara qarşı yüksək fikir, üstün münasibət, təhsilə böyük rəğbət bir çox avropalı pedaqoqların iddia etdikləri kimi Qərbi mədəniyyətdən qaynaqlanmayıbdır. “Kitabi-taci-ədəb” əsərindən də görüldüyü kimi, hələ XV əsrdən bu təhsil forması Şərqdə mövcud olmuş və tətbiq edilmişdir.

Habelə XV əsrdə istifadə olunan sözlərin dilçilik elminin qayda-qanunları nisbətində günümüzdə istifadə olunan dillə müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, türk dili əsrlər boyu öz saflığını, axıcılığını, ahəngini və qüsursuzluğunu qorumuş və qorumaqdadır.

Bununla yanaşı olaraq tədqiqat işinin nəticələri arasında aydın olmuşdur ki, türk müəlliflərin həyata baxışlarında özünəməxsus yanaşma tərzii və istiqamətləri olmuşdur. Belə ki, istifadə olunan bütün mövzular “Quran”a və eyni zamanda övliyaların, tanınmış şəxslərin, peyğəmbərlərin həyat hekayələrinə əsaslanmışdır. Tədqiqatdan əldə olunan nəticələrə əsasən bu əsərin yazılmasında əsas mənbə rolunu “Quran” oynamış, başda “Quran” ayələri olmaqla, hədis və bunlara paralel hekayələrdən, dini rəvayətlərdən istifadə olunmuşdur. Habelə bu istiqamətdə aparılan araşdırma nəticəsində o da hasil olmuşdur ki, türklərin o dövrdəki fəthlərinin artması və baş vermiş bir çox siyasi hadisələr həm ədəbi həyatın dirçəlməsinə şərait yaratmış, yeni üslub və məfhumun əldə olunmasına vəsile olmuş, həm də türk dilinin sürətlə inkişafı, dar çərçivədən geniş bir aləmə açılması, qısa bir zamanda böyük bir coğrafiyaya xitab etməsi, bir elm kimi tərəküzləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Aparılan araşdırma zamanı əldə olunan nəticələr onu da deməyə əsas verir ki, nəsr janrı və bu janrın ən gözəl nümunəsi hesab edilən “Kitabi-taci-ədəb” kimi əsərlər İslamdan sonrakı dövrdən başlayaraq türklərin sosial-ictimai, ədəbi-bədii həyatını özündə əks etdirən bir janr olmuş, milli ədəbi-bədii irsin qorunub saxlanmasında, siyasi-tarixi bir sıra məlumatların ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə, belə əsərlər tarixi mənbələr toplusu olaraq o dövrdə yaşayan türklərin dünyagörüşlərini, ictimai-siyasi baxışlarını, əqli-mənəvi durumlarını dərinləndirən öyrənmək və tədqiq

etmək üçün ən üstün vasitələrdən sayılmaqdadır.

Məlumdur ki, əsas mövzusu İslam-türk mədəniyyəti olan bu tip əsərləri üzə çıxarmamaq, onları tədqiq etməmək bu abidələrin yüz illər içində unudularaq itib getmələrinə səbəb olar. Bu səbəblə fərqli elm sahələrində aparılan araşdırmalar kitabxana rəflərində qalmış bir çox əsərlərin gün işığına çıxarılmasına səbəb olacaqdır. Bizim apardığımız tədqiqatın başlıca qayələrindən bir də məhz elə budur.

İslam-türk mədəniyyət tarixində qələmə alınmış əsərlərin ortaq xüsusiyyətləri, şübhəsiz ki, bəşəri mövzulardır. Mövzusu insani dəyərlər olan əsərlər özündə insanın inanc və iman əsaslarını bildirən məlumatlar əks etdirməkdədir. Bu əsərlərin xüsusi bir qismi isə bu məlumat və təlimatların həyata keçirilməsinə, praktiki tətbiq metodlarını göstərməyə çalışır. “Kitabi-taci-ədəb” üzərində apardığımız araşdırma zamanı məlum oldu ki, bu əsər əxlaqi dəyərlər və ədəb qaydalarının tətbiqi üçün təlimatlandırıcı bir vəsaitdir.

Müsəlman-türk cəmiyyətindəki qaydalar, gözəl davranışlar, insanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri, nəzakət və incəlik, ədəb-ərkan, bəşəri münasibətlərin qaydaya salınması və s. bu sadaladığımız qaydaların hamısı “Ədəbi-müaşərə” adlanan qaydalar toplusudur. Mədəniyyətin formalaşmasında çox vacib yeri olan adət və ənənələr də əsasını “Ədəbi-müaşərə”dən götürməkdədir. Burada yer alan bütün məsələlər gündəlik həyatımızda bizə lazımlı və vacib olan məsələlərdir ki, bunları bilmək bizim həyatda kamil insan kimi yetişməyimizdə çox vacibdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Kitabi-taci-ədəb” də bu düşüncə ilə qələmə alınmış əsərlərdəndir. Bu və bunun kimi əsərləri incələdikcə görürük ki, bu əsərlər arasındakı ortaq xüsusiyyət və məqsəd insanın tərbiyə olunmasına, içində yaşadığı mühitə uyğun bir şəkildə həyatını davam etdirə bilməsinə yönəldilmiş məlumatları, nəsihətləri

incə, axıcı, təsiredici bir şəkildə oxucuya çatdırmaqdır.

İslam dininin insanların öyrənməyə yönəldilməsi, insanın özünü tanıması, içində yaşadığı mühitlə bütünləşərək həyatını davam etdirə bilməsi, dini əsaslara bağlı olması, insanlığa xidmət yolunda, düşüncə, fikir, işdə, sözdə, əxlaqda, davranışda, dünya və axirətdə xoşbəxt olmağa aparan prinsiplərini təlqin və təbliğ edən bir çox əsərlərin mövcud olduğunu görürük. “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin də bu düşüncə ilə qələmə alındığını, günümüzə qədər öz təsir qüvvəsini saxlayan bir çox davranışların tarixindəki yerini, mənbəyini təyin etməyimizə imkan verəcək xüsusiyyətə sahib olduğunu söyləyə bilərik.

“Kitabi-taci-ədəb” və buna bənzər əsərləri araşdırmaqla sadəcə tərbiyə və ədəblə bağlı bilgilər deyil, eyni zamanda bu əsərləri qələmə alan müəlliflərin mədəni-siyasi səviyyələrini də tanımağımız mümkün olur. Bu cür əsərlər o dövrün mədəniyyətini, coğrafiyasını, tarixini, ədəbiyyatını, əxlaqını, dinini, dilini araşdıranaqlar üçün də əvəzədlməz mənbə rolunu oynayır.

Məlumdur ki, əsərin müəllifi türk-Osmanlı tarixində xüsusi rol oynamış Fateh Sultan Məhmədin dövründə yaşamışdır. Onun məhz Osmanlı tarixinin yüksəliş dövrünün başlanğıcı sayılan bir vaxtda yaşaması və öz əsərində o dövrün cəmiyyət quruluşu, sosial-iqtisadi həyatı, məişəti və yaşayış tərzini, ədəbiyyatını, tarixi haqqında vermiş olduğu məlumatlar böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. XV əsrin müəlliflərindən olan Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin pedaqogika, təlim-tərbiyə, təhsil tarixi baxımından xüsusi bir yeri olduğunu anlamaq üçün o dövrün təlim-tərbiyə metodu, tələbə-müəllim, valideyn-övlad münasibətləri, müəllimin davranış qaydaları və s. kimi mövzuları ehtiva etməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində İslam tərbiyəsinin xarakterik ana xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Əsərdə bilgisizlik, cəhəlat insanın və cəmiyyətin ən böyük düşməni olaraq göstərilmiş, cahil kimsənin imanını qorumasının çətinliyinə işarə edilmişdir. Bununla yanaşı, əsərdə elmə, tərbiyəyə, inama, imana, doğruluğa, yaxşılığa diqqət edilməsi istənmişdir. Ailənin tərbiyədəki yeri və vacibliyi üzərində xüsusi həssaslıqla durulmuşdur. Valideynin övlada, övladın valideynə qarşı olan vəzifələri izah edilərək, övladın məktəbdə və həyatdakı uğurlarının böyük ölçüdə ailəsi ilə qarşılıqlı münasibətdən asılı olması sübut edilməyə çalışılmışdır.

“Kitabi-taci-ədəb” əsərində mədəniyyət və cəmiyyət tarixi baxımından vacib olan bir çox davranışı, adət və ənənəni, gündəlik yaşayış qaydalarını yönləndirən bir çox hekayələrin olması bu əsərin bir başqa xüsusiyyətlərini ortaya qoyduğu kimi, əsər üzərində aparılacaq yeni çalışmalara və araşdırmalara da yol açır. Türk ədəbiyyatına mənsub qədim ədəbi mətnlər çox az xalqa nəsib olacaq dərəcədə zəngindir və hələ gün üzünə çıxmamış minlərlə mövzunu özündə qoruyub saxlamaqdadır. Üzərində araşdırma apardığımız bu qədim və dəyərli əlyazma da qədim türk mədəniyyətini öyrənmək baxımından bizim üçün çox zəngin bir xəzinədir. Bu əsərin dili ilə bağlı nəzərə çatdırmaq istədiyimiz mühüm bir məsələ də orta əsr Azərbaycan və Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətlərini özündə bütünlüklə əks etdirməsidir. Bilindi-yi kimi Azərbaycanla Türkiyə arasında mədəni-ədəbi əlaqələrin qədim tarixi kökləri vardır. Klassik ədəbiyyat nümunələri də tarix boyu bu ədəbi bağları dirçəldib gücləndirən və zənginləşdirən xüsusi bir rola malik olmuşdur. Buna görə də “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin tədqiqi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı arasındakı Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin və Qazi Zərir kimi şəxsiyyətlərlə

yaranan və inkişaf edən, Füzuli ilə bu inkişafın zirvəsinə çatan ədəbi əlaqələrdə məxsusi bir dəyərə sahibdir.

Bilindiği kimi, XIV-XV əsrlər türk ədəbi dilinin təşəkkül və sonrakı inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilir. Ədəbi dilimizin ədəbi-bədii xüsusiyyətlərini mühafizə edən, günümüzdə çatdıran bir əsər kimi “Kitabi-taci-ədəb” demək olar ki, əsas qaynaq olaraq dəyərləndirilmişdir. Belə ki, apardığımız tədqiqat işinin nəticəsində əsərdə qədim Anadolu və Azərbaycan türkcəsinin ortaq dil xüsusiyyətlərinin, habelə bununla bağlı bütün imkan və gerçəkliklərin əks olunması ortaya çıxmışdır. Bu araşdırma bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, fonetikasında və qrammatikasında dil qanunlarını bütünü ilə mühafizə edən türk dilində dəyişikliklər, daha çox leksik bazada meydana gəlmişdir. Leksik vahidlərdə meydana gələn fərqliliyin səbəbi isə uzun müddət hakim idarəçilik, xüsusilə elm, texnologiya və hərbi sahə ilə bağlı terminlərin dilə daxil olmasıdır. Bu gün Anadolu türkləri ilə başqa yerlərdə yaşayan türklərin bir-birlərini tam olaraq anlama bilmələrinin önündəki ən böyük əngəl bu şərtlərdə bir-birindən ayrı olaraq inkişaf etmiş dəyişikliklərdir. Bütün türk dünyasında qədim mənbələrdə istifadə olunan və bu gün də istifadə edilən ortaq kəlmələr üzərində bir araşdırma aparıldığında bu kəlmələrin böyük bir sahədə eyni mənalara daşdıqları, yalnız bəzi məna dəyişmələrinə uğradıqları təsdiq olunmuşdur. Bu baxımdan “Kitabi-taci-ədəb” üzərində apardığımız araşdırma zamanı həmin dövrün ədəbi dilinin öyrənilməsi və türk xalqları ədəbiyyatlarının müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi ilə bağlı mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın başlıca obyektini Əlaəddin Çələbinin yaşadığı mühit, həyatı, yaradıcılığı, “Kitabi-taci-ədəb” əsəri, dini-əxlaqi və ədəbi mənbələrdə bu əsər haqqında məlumat-

lar, əsərin tekstoloji-filoloji tədqiqi təşkil edir. Bu baxımdan işin əsas predmeti bu əsərin əlyazma nüsxələridir. Araşdırma zamanı əsərin müxtəlif kitabxanalarda qorunan daha bir neçə əlyazma nüsxələri tərəfimizdən aşkarlanmış və bu nüsxələrlə bağlı konkret məlumatlar verilmiş, əsərin əlyazma nüsxələri mətnşünaslıq baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bu tədqiqat işində bir daha türklərin, həqiqətən də, ədəbiyyatda, tarixdə, qalıcı əsərlər yaratmaqda nə qədər üstün olduqları, fitrətən bəlağətli və fəsahtli danışmaq, gözəl yazı qabiliyyətinə sahiblik, eyni zamanda türk dilinin zənginliyi öz əksini tapdı. Biz tarix boyu bəşər tərəfindən hər zaman yüksək qiymətləndirilən sözün gücünə, kəlamın qüdrətinə, qüvvət və təsirinə bir daha şahid olduq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı, Elm, 1979, 188 s.
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri, Bakı, 2002, 120 s.
3. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası, Bakı: 2010, 223s.
4. Adilov M. Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri. Bakı, Nurlan, 2003, 200 s.
5. Adilov M., Məmmədbağiroğlu Ə. Azərbaycan əlyazmalarında filiqranlar, Bakı, 2001, 56 s.
6. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1980, 208 s.
7. Abıyev.A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2005, 456 s.
8. Bağirov Ə. Sadiq bəy Əfşar, “Məcməül-Xəvas”. Bakı: 2008, 411s.
9. Bünyadov Z, Məmmədəliyev.V. Quran(tərcümə), Bakı. 1992.
10. Cəfərov C.M., Mirəhmədov Ə., Rüstəмова A., Məhəmməd Füzuli, seçilmiş əsərləri. Bakı, 1989, 58 s.
11. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, 2004, 307 s.
12. Dikici R. Böyük övliyalar. Bakı, “Vətən” nəşriyyatı. 1993, 128 s.
13. Durmaz S. Çakəri Sinanın “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin filoloqi-tekstoloji tədqiqi. Avtoreferat, 30 s.
14. Əliyev R. Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı. Bakı, 2010, 336 s.
15. Əliyev R. Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi, Bakı, “Mütərcim”, 2008, 359 s.
16. Əlizadə S. “Oğuznamə”. Bak, “Yazıçı”, 1987, 222 s.

17. Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı, 1993. 140 s.
18. “Əlyazmalar xəzinəsində”. II, III, V, VI, VIII cildlər, Bakı, 1963-1987.
19. Əlyazmalar kataloqu, Bakı, Elm, I c. 1963, 514 s., II c. 1977, 187 s.
20. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, ASEA nəşriyyatı, 1966, 1035 s.
21. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı, 1988. 182 s.
22. Kazımov M. “Məhəmməd ibn Münəvvər Əsrar ət-tövhid fi məqamat əş şeyx Əbu Səid əl-Xeyr”, Bakı, 2010, 616 s.
23. Kazımov M. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri. Bakı, “Nafta-Press” nəşriyyatı. 2012, 391 s.
24. Qasımlı İ. Əli bin Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbi, “Taci-ədəb”. Bakı, 2014, 291 s.
25. Qasıмова A. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri. Bakı, 2003, 263 s.
26. Qasimov A, Qəhrəmanov C, Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik tədqiqi haqqında. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, Bakı, 1979.
27. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası, Bakı, “Yazıçı”, 1991, 125 s.
28. Masse A. İslam. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1992, 256 s.
29. Mustafayev Ş. Səlcuqilərdən Osmanlılara. Bakı, “Elm”. 2010. 332 s.
30. Məhərrəmov T. Tənqidi mətn tərtibində vahid üslub yaradılması haqqında. ASSR. EA xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) N 2. Bakı, Elm. 1974, s.73-78.
31. Mikayılov Ş. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”. Bakı, “Maarif”, 1986, 190 s.

32. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı, 1979, 30 s.
33. Musabəyli A. Mətn bilgisi-mətnşünaslıq, Bakı, Elm, 2005, 182 s.
34. Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, prob., araşdır. (tekstoloji-filoloji tədqiqat), Bakı, 2002, 340 s.
35. Musayeva A. XV yüzillik nəsr abidəsi “Taci-Ədəb”. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat dil və incəsənət seriyası, 1991, N:3-4. s 43-47.
36. Musabəyli A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. Bakı, “ Nurlan”, 2010, 373 s.
37. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, 2001, 262 s.
38. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 203, 191s.
39. Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y., Orxan-Yenisey abidələri, Bakı, “Yazıçı” 1993.
40. Rəsulov Ə. Türk sənədli bədii-nəsr. Bakı, 2004, 426 s.
41. Sultanov M. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri, Bakı, Elm, 2000, 95 s.
42. Sultanov M. Yazılı abidələrin tədqiqi. Bakı, 2010, 170 s.
43. Sultanov R. Nəsirəddin Tusi və onun “ Əxlaqi-Nasiri” əsəri. Bakı, “Elm” 1989, 254 s.
44. Süleymanova L. Süleyman Çələbi Bursalının “Vəsilətün-nicat” əsərinin tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni, Bakı, Nurlan, 2006, 408 s.
45. Şərifov K. Mətnşünaslıq, Bakı, 2001, 252 s.
46. Şərifov K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı, 2002, 312 s.

47. Şirazi S. “Gülüstan”. Farscadan tərcümə edənlər: Məmmədəğa Soltan-şeyrlər; Rəhim Soltanov və İsmayıl Şəms-nəsr. Bakı, Azərnəsr, 1987, 280 s.

Türk dilində

48. Adıgüzel H. Deyim Hazinemiz, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1990. 136 s.
49. Ahmet C. Tezkirei-Riza. İstanbul, İkdam Matbaası, h. 1316
50. Ahmet H.A. Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı. Ahlak dersleri. Ankara, Nur yayınevi, 1991, 322 s.
51. Akalın S. Edebiyat Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 1980, 320 s.
52. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, cilt II, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1988. 554 s.
53. Alpaslan A. Ahmet Paşa, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987. 139 s.
54. Agah S.L, Edebiyat Tarihi Dersleri, Tanzimata Kadar, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1943. 451 s.
55. Ateş A., Kafesoğlu İ., İstanbul Kütüphanelerinde Fatehin Hüsusi Kütüphanesine ve Fatih çağı Müelliflerine Ait eserler. İstanbul, 1953. s 21.
56. Akyüz İ. Tarikul-Edebde Eğitim ve öğretim (Basılmamış Yüksek lisans tezi), İstanbul, 1989.
57. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 2001, 1366 s.
58. Banarlı N.S. Türkçenin Sırları. İstanbul, Kubbealtı Neeriyatı. 2004
59. Büyük Türk Klassikleri. İstanbul, 1986, 576 s.
60. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, Librairie Larousse, 1986, 222 s.

61. Bilgin M. Siraç, Yazatalar ve Homa, Aryan Mitolojisi, İstanbul, 1996, 65 s.
62. Coşkun M. Sözü'n Büyüsü Edebi Sanatlar. İstanbul, Dergâh Yay. 2007
63. Cengiz H.E, Divan Edebiyatı Antolojisi. Ankara, 1983. 386 s.
64. Cengiz H.E. Divan Şiiri Antolojisi, Ankara, 1967. 342 s.
65. Çelebi K. Keşf ez-zunun. İstanbul, 1310.
66. Çelebioğlu A. Ali Nihat Tarlan, Ankara, 1989. 167 s.
67. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklop. Luğat. Ankara, 2003, 1195 s.
68. Erdoğan H.C. Divan şiiri antolojisi. Ankara, 1983.
69. Gibb.E.J.V. Osmanlı Şiir Tarihi.(Çev. Ali Çavuşoğlu) Ankara,1999.
70. Govsa İ.A. Türk Meşhurları, .II, İstanbul: 1978, 417 s.
71. Gölpınarlı A. 100 soruda tasavvuf. İstanbul, 1969, 222 s.
72. Gölpınarlı A. Mevlana Müz. Yazm. Kata. II.c., Ankara: 1971, 484 s.
73. Gölpınarlı A. Mevlana Muzesi Yazmalar Kataloqu. T.T.K. Basımevi, Ankara, 1972, III cilt, 435 s.
74. İpşirli M. Selanik Tarihi. Ankara, 1998, 352 s.
75. İsen M, Ötelere'den bir ses, Akçağ yayınları, Ankara, 1997, 490 s.
76. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 44 cilt, 1988- 2013.
77. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1979 , 1093 s.
78. İslami Türk Edebiyatı. İstanbul, 1994, 840 s.
79. İstanbul Kitablıkları Türkçe Yazma divanlar Kataloqu, I cilt (XII-XVI asır), İstanbul, Milli eğitim basımevi, 1947, 220 s.

80. İslam Ansiklopedisi,Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 27, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003. 592 s.
81. Kabaklı A. “Mevlana”. İstanbul, 1991. 349 s.
82. Kabaklı A. Divan Edebiyatı. İstanbul, 2007, 416 s.
83. Kabaklı A. Türk Edebiyatı,cilt II, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2006, 891 s.
84. Kabaklı A. Türk Edebiyatı, cilt I, Türk Edebiyatı Vakfı yayınları, XIII baskı, İstanbul, 2006, 701 s.
85. Kabaklı A. Türk Edebiyatı (3 ciltte). İstanbul, 1967, II cilt, 752 s.
86. Kaplan M. Edebiyatımızın İçinden. İstanbul, 1978, 326 s.
87. Karaapaç G. Dil, Tarih ve İnsan. Ankara: Akçap Yay., 2005.
88. Karahan A. Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1980, 331s.
89. Karabulut A.R. Kayseri Reşit Efendi kütüphanesindeki türkçe, farsça, arapça yazmalar kataloqu, Kayseri, 1982, 732 s.
90. Karacaalioğlu S.K. Türk Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan Tanzimata), İstanbul, Aka basımevi, 1982, I c., 797 s.
91. Karatay F.E. Topkapi Sarayı Müzesi Türkçe yazmalar kataloqu, İstanbul, 1961, Ic., 645 s, II c., 526s.
92. Kemal A. Makaleler, Peyami Edebideki Dil ve Edebiyat Yazıları, Hazırlayan Hülya Pala, İstanbul, Kitapevi Yayınları, 1997. 167 s.
93. Kınalızade H.Ç. Tezkiretüş-şuara, c.I-II Ankara: T.T.K. 1978-1989, 1094 s.
94. Kocatürk V.M. Türk Edebiyat Tarihi, Ankara, 1970. 904 s.

95. Kocatürk M.V. Türk Edebiyatı Antolojisi, Ankara, 1997, 720 s.
96. Köprülü M.F. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980. 438 s.
97. Kortantamer T. Eski Türk Edebiyatı-Makaleler. Ank: Akçap Yay., 1993.
98. Köprülüzade M.F. Eski şairlerimiz (Divan edebiyatı antolojisi), İstanbul, 1934, 704 s.
99. Kutadgu bilig (metin), KB yay., Ankara: 1993, 392 s.
100. Kurnaz C. Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Denemeler, Ankara, Akçağ Yayınları, 1990, 172 s.
101. Kurnaz C. Eski Türk Edebiyatı, III baskı, Ankara, 2003. 431s.
102. Levent A.S. Türk Edebiyatında manzum atasözleri ve deyimler. Türk Dili Araştırmaları Yitiliği. Ankara, T.T.K. Basimevi, 1952.
103. Levent A.S. Türk edebiyatı tarihi, I c., Ankara, TTK, 1988, 666 s.
104. Levent A.S. Divan edebiyatı, İstanbul, 1948, 180 s.
105. Mehmet T.B. Osmanlı müellifleri. İstanbul, 1333. 354 s.
106. Mertal T. Sinan Paşanın Sanatı ve eserleri. "Tazarrunname". İstanbul, 1971, 213 s.
107. Mermer A., Keskin K.N., Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Akçağ yayınları, Ankara, 2005, 136 s.
108. Mengi M. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara, 1999, 262 s+333 s.
109. Mengi M. Eski türk edebiyatında nesir: Gelişimi ve Kaynakçası. Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi, Cilt 5, sayı 10, 2007, s.43-76.
110. Milli Kütüphane Yazmalar Kataloğu. Türkçe Divanlar, VI c., Ankara, 2001.

111. Mutluay R. 100 soruda Türk edebiyatı, İstanbul, 1969.
112. Mustafa b.C. Tezkiretü- şüara, Ankara, TTK, 1997, 90 s+345 s.
113. Naci M. Osmanlı şairleri, Hazırlayan Cemal Kurnaz, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, 386 s.
114. Nuri Y. Ekmeleddin İhsanoğlu. Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi (İslam tarih, sanat ve kültür araştırma merkezi) c.II, İstanbul, 1998, 849 s.
115. Okumuş S. Klasik Türk Edebiyatında XV. ve XVI. Yüzyıl Nesr ve Nasirlerine Bakış. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. sayı 18, 2011, s.87-116.
116. Onay A.T. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1996, 720 s.
117. Osmanzade T. Divanından Seçmeler, (Hazırl.Mustafa Yatman), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1989, 188 s.
118. Pala İ. Ansiklop. Divan Şiiri Sözlüğü, cilt I-II. Ankara, 1990, 554 s.
119. Parmaksızoğlu İ. Hoca Sadettin Efendi, “Tacü-tevarih”, 5 cilt. Eskişehir, 1992.
120. Sabri Ç. Hadisleri bakımından Tarikul-Edeb. Yüksek lisans tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi., İzmir, 1991.
121. Saraç M.A.Y., Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat. İstanbul. Gökkuşbu Yay, 2010.
122. Şeker M. XV. Yüzyıl Müelliflerinden Ali b. Hüseyin el-Amasi ve Tarikul-Edebinde Sosyal hayat. XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990.
123. Şeker M. Tarikul-Edebinde Eğitim, I. Din Eğitimi Semineri, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1981, s.81-89.

124. Şeker M. XV. Yüzyıl Osmanlı Dini Hayatına Bir Bakış (Tarikul-Edebe göre), Osmanlı IV, Ankara, 1999, s.437-445.
125. Şeker M. Fatih devri Osmanlı müelliflerinden Ali bin Hüseyin el-Amasi ve Tarikul-Edebi, Ankara, 2002, 595 s.
126. Şentürk A. Atilla, Kartal A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, 170 s.
127. Tanpınar A.H. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, 639 s.
128. Tanpınar A.H. Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969, 628 s.
129. Timurtaş F.K. Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul, 1990. 368 s.
130. Timurtaş F.K. Osmanlı türkçesine giriş, İstanbul, 1991, 232s+176s.
131. Turan Ş. İbn Kemal Tevrihi-Ali-Osman. Ankara, 1991.
132. Türkler Ansiklopedisi, c. 12, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 554.s.
133. Türk Dünyası El Kitabı. Edebiyat. Ankara, 1997, 719 s.
134. Türkoloji Araştırmaları 1997, Fuat Özdemir Anısı, Adana, Türkoloji Araştırmaları Yayınları, 1997, 213 s.
135. Türk dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt 2, İstanbul, 1977, 480 s.
136. Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi, İstanbul, 1982, VIII c, 448 s.
137. Türkiye yazmalar toplu kataloğu, Ankara, 1984, II c.
138. Türkiye yazmalar toplu kataloğu (Adana Halk Kütüphanesi ve Müzesi), Ankara, 1986. III c.

139. Yahya K.B. Semineri (Bildiriler). Ankara, Kültür ve Turizm
140. Tahsin Y. Abdullah Ansarinin Kanzas-Salikin və ya Zadal Arifin Şarkiiyat mecmuası, 1956, 100 s.
141. Yılmaz H. K. Anahtarlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler, İstanbul, 1997.
142. Yusuf Ç. Alishir Nevainin Osmanlı Şiirinə Etkisi. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara, 2006.
143. Uğur A., Mustafa Ç. Celalzade M. "Selimname". İstanbul, 1997, 247 s.
144. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi, IV cild, XVIII yüzyıl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
145. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, I c., Ank: TTK yay., 1970, 639 s.
- 146.** Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devleti teşkilatından Kapıkulu ocakları, Ankara, TTK yayınları, 1984, 755 s.
147. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devletinin saray teşkilatı, Ankara, TTK yayınları, 1988, 587 s.

Əski əlifba ilə

148. احمد راسيم, عثمانلى تارىخى, استانبول, II ج, ۱۳۳۳ .
149. بروسهلى محمد طاهر, عثمانلى مولفلىرى, استانبول, جلد ۴, ۳, ۱۲۳۳ .
150. سريا محمد , سجيلى عثمانيه . استانبول على شكرى مطبعسى جلد, ۱۳۰۸ - ۱۳۱۱ .
151. شمس الدين سامى, قاموس الاعلام, استانبول, ۴ ج, ۱۲۱۱ . ۶۲۶ س.
152. فايق رشاد, تارىخ ادبيات عثمانيه, استانبول, ۱ ج, ۱۹۱۱, ۳۹۹ س.
153. معلم ناجى, اسامى, استانبول, ۱۳۰۸, ۴۳۱ س .

Rus dilində

154. Агазаде Ф. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового Тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год. Баку-Изд. КНТА, 1926. 215с.
155. Алиев Р. М. Проблемы восстановления поэтического наследия Саади Ширази (Критический текст «Бустан»а , его автор и значение поэмы в истории Иранской литературы), АДД, Баку-1968, 142с.
156. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока. Первая Всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений, Ташкент-1957. 347с.
157. Дмитриева Л. В. Описание тюркских рукописей Института Востоковедения (III том), Мос.: 1980, 264с.
158. Конрад Н.И. Старое востоковедение и его новые задачи. Запад и Восток. Статьи-М., 1972. 88 с.
159. Кязимов М. Из истории суфийской мысли. Баку-«Элм», 2001, 184с.
160. Касымов А.М. Палеографические и орфографические особенности рукописей произведения М.Физули « Хадикат-ус-суада» АКД, Баку, 1976.
161. Лихачев Д.С. Текстология на материале русской литературы (X-XVIII в.). Москва-Ленинград-1962, 605с.
162. Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк), издательство «Наука», Москва-Ленинград: 1964, 101с.

163. Л.З.Будагов. Сравнительный словарь Турецко-Татарских Наречий. Типография императорской Академии науки. I том, 810 л., Санкт-Петербург-1869, II том, 415с.
164. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности (тексты и исследования), Москва-Ленинград-1951, 450с.
165. Маммедбейли Г. Оснавател Марагинский обсерватории-Насираддин Туси, Баку: 1961. 192с.
166. Проблемы рукописной и печатной книги, Мос.: 1976. 250с.
167. Рукописная книга в культуре народов Востока (очерки), Мос.: 1987. 232с.
168. Основы текстологии (Под редакцией Б.А.Чагина, М.И.Шахновича, З.Н.Мелешенко). Мос.: 1972. 323с.
169. Очерк истории этики (Под редакцией Б.А.Чагина, М.И.Шахновича, З.Н.Мелешенко). Москва: издательство «Мысль», 1969, 430с.
170. Терентьев Катанский А.П.С Востока на Запад (Из истории книги и книгопечатания в странах Центральной Азии)- Мос., « Наука» 1990, 87с.

Digər dillərdə

171. Blochet E. Catalogue de la collection de manuscripts oriental arabes, personso, turcs, Paris: 1900, p.189-199.
172. Charles R. Catalogue of the Turkish manuscripts in the Britsh museum. London, 1988.
173. Gibb E.J.W. A history of Ottoman poetry, teil 3, London: 1900, p.92-102.

174. Gotz M. Turkiche handschriften, teil 2, Weisbaden: 1968, p.142-143.
175. Rossi E. Elengo dei manoscritti Turchi della bibliotheca Vaticana, Vaticana: 1953, p.89, p.236.
176. Jan Schmidt. Catalogue of Turkish Manuscripts in the library of Leiden University and other collections in the Netherlands., volume II, Leiden: 2002.
177. Jan Schmidt. Catalogue of Turkish Manuscripts in the library of Leiden University and other collections in the Netherlands., volume III, Leiden: 2006.

Əlyazmalar

- ƏYİ 315/315-M, تاج ادب 179
ƏYİ 311/311-M, تاج ادب 180
ƏYİ 1167/2790-B, تاج ادب 181

İnternet ünvanları

182. www.folkloredebiyati.com
183. www.chesterbeattylibrary.com
184. www.iranologyfoundation.info.ir
185. www.kuranvehadis.com
186. www.dinimizislam.com
187. www.islamport.com
188. www.risaleonline.com
189. www.dinimizislam.com
190. www.kuranvehadis.com
191. www.mktub.gov.tr

GÖSTƏRİCİLƏR

Şəxs adları

- A.Qasimov – 131, 165
Abdullah ibn əl-Müqəffa – 17, 71
Abdullah Ənsari – 25, 62
Abdullah – 104
Ahi – 32
A.Hamdi Akseki – 15, 69
Aişə – 81, 101
A.Musayeva – 10, 137, 165
Antepli İbrahim – 32
Aşık Paşazadə – 49, 66
Aşık Çələbi – 54
Avni – 30
- Bayati Həsən bin Mahmud – 67
Battal Qazi – 46
Baburşah – 54
Behişt – 32, 48
II Bəyazid – 20, 21, 30, 31, 72, 73
Bəyani – 54
- Cəm – 30, 32
Cəmali – 30, 32
Cəbrayıl – 8, 93
Cəlalzadə Mustafa Çələbi – 55
Cəlaləddin Rumi – 53
C.Qəhrəmanov – 165
Cövdət Paşa – 58
- Dədə Ömər Rövşəni – 165
Dövlətoğlu Yusif – 32

D.S.Lixaçev – 134, 135, 139

Dursun bəy – 66

Eba Müslim – 47

Enveri – 48

Əbdi – 32

Əbu Həyyan – 53

Əbu Osman Cahiz – 159

Əbu Əli Misgəvəhi – 84

Əbu Hənifə – 102, 116, 155

Əbdürrəhman – 103

Əbdürrəhim – 103

Əbülxeyr Rumi – 66

Əbdi Musa – 67

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə – 121, 137

Əbdürrəhman Cami – 16, 69

Əcəmi – 65

Ədni – 30

Ədli – 20, 30, 72

Ədni Mahmud Paşa – 67

Əhdi – 54

Əhməd Paşa – 28, 29

Əhmədi Dai – 29, 65

Əhməd Bican – 44, 61, 66

Əhməd ibn Mahmud – 119

Əhməd Muxtar – 58

Əhməd Vəfiq – 58

Əhməd Rıfat – 57

Əlişir Nəvai – 59

Əli ibn Yaqub – 119

Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Əlaəddin Çələbi – 6, 7, 9, 11, 12, 14, 15, 27, 32, 33, 34, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 68, 73, 74, 75,

76, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 99, 100, 102, 109,
116, 123, 124, 140, 147, 149, 157, 159, 160, 177, 179

Əlaəddin Qovşa – 9

Əmir Teymur – 27, 28

Ə. Məmmədov – 165

Ə. Mirəhmədov – 118

Əmir Süleyman – 81, 110, 169

Əsrar Dədə – 56

Əşrəfoğlu Rumi – 44

Əsəd Məhməd Əfəndi – 57

Əşrəfoğlu Abdullah Rumi – 66

Ətəyi – 30

Əttar – 29, 54

Ə. Təbrizi – 16, 70

Faiq Rəşad – 58

Faiz oğlu Məhəmməd – 120

Fətin Əfəndi – 57

F. Ağazadə – 130

Fəhmi Ədhəm Karatay – 10, 74

Fəridəddin Damad – 83

Firdövsə Rumi – 66

Füzuli – 35, 48, 131, 165, 179

Gelibolulu Mustafa Ali – 55

Gelibolulu Müslihəddin Süruri – 55

Gülşəni Bərdəi – 165

H. Araslı – 165

Hacı Nuri Əfəndi – 58

Haşmət – 56

Həkim Sinan – 29

Həllac Mənsur – 17, 70

Həsən Hafiz – 58
Həsən Bəyzadə – 55
Həmdullah Həmdi – 32
H. Məmmədbəyli – 84
Hüseyn Bayqara – 27
Hümami – 30, 32
Hz. Hüseyn – 81
Hz. Məryəm – 141
Hz. Əli – 36, 78, 81, 92, 100
Hz. Hüseyn – 142

Xeyrullah Əfəndi – 58
Xətib Təbrizi – 165
Xətiboğlu – 32
Xərimi – 32
Xızır bəy – 33
Xınalızadə Həsən Çələbi – 54
Xoca Sadəddin bin Məhəmməd bin Həsən Can – 55

İbrahim Əlaəddin Qovşa – 9
İbn Arap Şah – 48
İbni Ərəbşah – 65
İbn Həssad – 159
İdrisi Bittisi – 48
İ. Qasımlı – 11, 101, 103
İmam Qəzali – 81, 101, 142, 171
İmam Əzim (İmam əbu Hənifə) – 81, 102
İmam Züfər – 81
İmam Safei – 81

Kamal Paşazadə – 54
Kanii – 48
Katib Çələbi – 9, 55, 56, 73, 76
Kafzadə Faizi – 55

Kiçik Abdal – 67

Kişvəri – 165

Qaraçələbizadə Əbdüləziz – 55

Qayğusuz Abdal – 65

Qazi Bürhanəddin – 178

Qazi Zərir – 178

Qivami – 67

Qoca Raqib Paşa – 56

Qorqud – 31

Qövsü Təbrizi – 165

Qul Məsud – 53, 61

Lamii Çələbi – 48

Lətifi – 54

Loğman – 38, 81, 88, 101, 108

Mehmet Tahir Bursalı – 9, 44, 74

Mehri Xatun – 31

Mehmet Şeker – 10, 138

Mehmet Kaplan – 68

Mehmed Sürəyya – 9, 33, 57

Mehmed Tövfiq – 57

Mələk İbrahim – 56

Məlihi – 30

Məsihi – 30

Məhməd Çələbi – 31

Məhəmməd Peyğəmbər(s) – 8, 12, 17, 18, 32, 70, 71, 79, 81, 93, 99, 101, 103, 112, 113

Məhəmməd Füzuli – 16, 35, 48, 70, 127, 131, 165, 179

Mərcimək Əhməd – 27, 60, 74

Mənsur Bəxşi – 67

M. Nağıyev – 165

Mövlanə Cəlaləddin Rumi – 16, 53, 69
M. Övhədi – 16, 70
M.P.Vaqif – 35
Muradi – 30
Muini Karahisarlı Əbdürrəhim – 32
I Murad – 29
II Murad – 7, 27, 33, 73
Muallim Naci – 9, 58
Mütərcim Asim – 58
Müxlis bin Hafiz əl-Qazi – 67

Nabi – 55
Nəimi – 55
Nəbi – 103, 150
Nəvizadə Ətayi – 55
Nəşri – 66
Nərqisi – 47, 48
Nəcati – 28, 29, 31
Nəsirəddin Tusi – 16, 18, 70, 82, 84
Nəməmə – 46
Nəcməddin Dai – 54
Nişani – 30
Nizami – 30, 35
Nişançı Mahmud Paşa – 67
Nizami Gəncəvi – 16, 69, 178
Nuh Peyğəmbər – 115
Nurəddinzadə – 42
Nüman Mahir – 58

Oruc Bey – 48, 66
Osmanzadə Taib – 56

Ömər Xəyyam – 16, 69
Övliya Çələbi – 55

Peçevi – 55
P. Kərimov – 165

Rabquzi – 55
Raziyyəddin Məhəmməd ibn əl-Ala – 82
Rəvani – 32
Rəcaizadə Mahmud Əkrəm – 58
Rıfat – 58
Riyazi – 55
Rövşəni – 32
Rumi – 65
Ruhi – 165

Sabri Çap – 10
Sadiq bəy Əfşar – 55
Seyid Əli Rəis – 61
Seyfi Sarayi – 53
Seyyid Vəhbi – 56
Seyyid Şərif əl-Curcani – 42, 107
Səfi – 30
Sədii Cəm – 30
Sədi Şirazi – 16, 42, 53, 69, 82, 147, 152
Sədrəzəm Candarlı Xeyrəddin Paşa – 43
Səhi Bəy – 54
Sələbi – 54
Səlanikli Mustafa Əfəndi – 55
Sinan Paşa – 23, 25, 26, 44, 47, 63, 64, 65, 73
Sidqi Seyyid Əhməd Həsən bin Bali – 67
S.Mümtaz – 165
Sultan I Murad – 29
Sultan Vələd – 53
Süleyman Çələbi – 32, 44
Süruri – 55

Şahrux – 27
Şah İsmayıl Xətai – 16, 55, 70, 127, 165
Şahzadə Qorqud – 31
Şahzadə Cəm – 30
Ş.Cəmşidov – 165
Şeybani – 28
Şeyxi – 28, 29, 31, 44
Şeyx Əlvən Şirazi – 30, 32
Şeyx Əhməd – 67
Şeyxoğlu Məsud – 54
Şeyxoğlu Maqsud – 54
Şeyxülislam Əsəd Əfəndi – 56
Şəmsül-əimmə Mühəmməd ibn Əhməd Sərahsi – 82
Şəmsəddin Sami – 58
Şəmsəddin Fənari – 101
Ş.Xəlilov – 165

Taczadə Cəfər Çələbi – 32, 66
Tahir ibn Əhməd əl-Buxari – 82
Teymurilər – 28
T.Əkbərov – 165

Uluğ Bəy – 27

Üveys Qərani – 81, 101

Vəfsi Mahir Kocatürk – 10, 74
Veysəl Qərani – 42
Veysi – 48

Yavuz Sultan Səlim – 31, 110
Yazıçıoğlu Məhməd – 32, 45
Yahya Akyüz – 10
Yahya bin Məhməd əl-Katib – 67

Yazıçıoğlu Əli – 67
Yahya Kamal – 67
Yazıçızadə Ali – 48
Yazıçı Səlahəddin – 32
Yazıçıoğlu Əhməd Bican – 61
Yıldırım Hünkar – 81, 110
Yıldırım Bəyazid – 110
Yörgüç Paşa – 33

Zeynəb Xatun – 31
Zeynünnisa – 31
Zeyd – 81
Z.Hacıyeva – 165
Ziya – 58

Əsər adları

Altun yaruk – 52
Asim tarixi – 56
Arif Hikmət təzkiyəsi – 57
Bağçai-Səfaənduz – 57
Battalnamə – 52
Baburnamə – 54
Behcətül-həqayıq – 53
Bəhrül-qəvaid – 42
Bəyani təzkiyəsi – 54
Bəhrül məarif – 55
Bəxtiyarnamə – 67
Bustan – 42
Busanül-arifin – 42
Budalanamə – 65

Camiül-hekayət – 67
Cami-Cəm ayin – 67
Camasbnamə – 29
Çeşmizadə tarixi – 56
Cəngnamə – 29
Cəhani-cənan – 29
Cəmşid və Xurşud – 31
Cihannüma – 56

Dastan – 42
Dədə Qorqud – 6, 24, 46, 52, 61, 165
Dəlailün-nübuvvə – 66
Dəvətnamə – 66
Dilguşa – 65
Divan – 20, 30, 31
Dövləti-alıyyəyi-Osmaniyyə tarixi – 58
Dürərül-fəraid və qürrərül-fəvaid – 41
Dürri-məknun – 66
Düsturnamə – 48

Ehyayül-ülum – 42

Əcabül- məxluqat – 66
Əfsahüs-sübul – 42
Əxlaqi-Nasiri – 16, 70, 83, 84, 85
Əl-ədəb əl-kəbir – 17, 71
Əl-ədəb əs-səğir – 17, 71
Əl-okyanüsül-basit fi tərcümətül- qamusül-muhit – 58
Əlfül-leyl vəl-leylə – 67
Ənvarül-aşiq – 61, 66
Ərbəin-sübhi-məsa – 67
Əsrar Dədə təzkirəsi – 56
Əsəd Əfəndi təzkirəsi – 57

Əsami – 9, 58
Əslaf – 58
Əsrarnamə – 127
Əşqali-Nəsiri-Tusi-tərcüməsi – 65
Ət-təharə – 84
Əvailü-süyuti – 43

Farsca Divan – 29
Fərhad və Şirin – 31
Fəvaid – 42
Fəvaidül-hükəma – 42
Fəzləkə – 56
Fəthnaməi Sultan Məhməd – 67
Fərasətnamə – 66
Firdövsül-əxbar – 42
Fihi Mafih – 53

Gülüstan – 16, 20, 53, 69, 80, 82, 152
Gülşəni-şüəra – 54
Gülüstan tərcüməsi – 53

Haşiyə əla Haşiyə əl-Seyyid əla şərhi Mətəilül-Ənvar – 43
Hadisleri bakımından Tarikül-edeb – 10
Hakim tarixi – 56
Hekayəi-ücəba və məhcubə – 67
Həşt Behişt – 48, 54
Həmzənamə – 52
Hədəyiqül-həqayiq fi təkmiətüş-şəqayiq – 55
Həqiqətüs-süəda – 131
Hüsnül-həsən – 65

Xarnamə – 29
Xabnamə – 29
Xalisətül-həqayiq – 42

Xalisətül-fətva – 82
Xətimətül-əşar – 57
Xəmsə – 48
Xınalızadə təzkiyəsi – 54
Xosrov və Şirin – 29, 32
Xülasə – 82

İmadül-islam – 42
İstanbul fəthnaməsi – 66

Kənzül-kübərə və məhəkkül-üləma – 54

Kənzus-Salikin – 25, 62

Kəşf əz-zünun – 9, 55, 74

Kəlilə və Dimnə – 52, 53, 61

Kitabi-idraki-li-lisani-ətrak – 54

Kitabi-taci-ədəb – 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 19, 27,
33, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 49, 53, 59, 68, 73, 74, 75,
76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 94, 95, 99,
100, 102, 106, 108, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121,
124, 125, 127, 128, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,
146, 147, 151, 156, 157, 161, 162, 167, 169, 171, 174, 175,
176, 177, 178, 179

Kitabül-muğlatə – 65

Kitabi-cihannüma – 66

Kitabül-təfzilül-ətrak əla-sairül-əcnad – 159

Kodeks-kumanikus – 53

Kutadğu bilik – 6, 22, 53, 54

Kühül-əxbar – 55

Qabusnamə – 27, 49, 54, 61, 73, 159, 161

Qamusi-Türki – 58

Qamusi-ələm – 58

Qəninin münşəatı – 56

Qırx vəzir – 52
Qissəsül-ənbiya – 52, 53, 54
Qissənamə – 66
Quran – 4, 12, 18, 19, 24, 26, 41, 42, 43, 64, 65, 66, 77, 79,
80, 81, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 109, 111,
112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 142, 171, 173, 175
Qudimadan bir kaç şair – 58
Quzidəi-münşəat – 58

Ləhcətül-lügət – 57

Məcmüətül-təracim – 57
Məktubat – 53
Məcalisi-səba – 53
Məarif – 53
Mərzibannamə – 54
Məqsədül əsna lil-əsməül-hüsna – 42
Məşairüş-şüəra – 54
Məcalisi-səba – 53
Məcməül-Xəvas – 55
Məcalisin-nəfais – 59
Mənahicül-inşa – 67
Mənaqibi-cündil xilafə və fəzaili-ətrak – 159
Miftahül Cənnə – 29, 65
Min bir gecə nağılları – 49
Mirsadül-ibad – 54
Mizanül-övzan – 59
Miratül-məmalik – 61
Mirhacül müzəkkirin – 42
Mövludnamə – 32
Mucib təzkirəsi – 56
Müşkilatül-küduri – 42
Münazarai-Baharu Şuta – 48

- Münşəati-əziziyyə fi əsari-Osmaniyyə – 58
Münşəati-Nüman – 58
Münşəati-hüquqi – 58
Mühakimətül-lüğəteyn – 59
Mühit – 82
Müntəha – 66
Müzəkkin-nüfuz – 66
Münazərəyi-seyful-kəlam – 66
Münşəat – 47, 52, 66
Mühəmmədiyyə – 32
- Nəsayihül-Müslimin – 43, 44
Nəfəhatül-Üns – 48
Nəhcül-fəradis – 53
Nəsayimül məhəbbə min-əmayimül fütuvvə – 59
Nəima tarixi – 56
Nüzhətül-münşəat – 58
- Oğuznamə – 67
Orxon – 21, 22, 52, 164
Orxon-Yenisey – 22, 164
Osmanlı şairləri – 58
Osmanlı müəllifləri – 9, 74
- Pəndnamə – 66
- Ramiz təzkirəsi – 56
Rəsmsizlik və nərsizlik – 67
Risaləii-fənni əruz və elmi mizan – 43
Risaləi əruz – 42
Risaləi fi ilmi-nücum – 43
Riyazi-şüəra – 55
Riza təzkirəsi – 55
Risaləi ədəb və vəsiləi-min tələb – 74

Rövzətül əbrar – 55
Ruhül-əvrah – 66

Saltuqnamə – 66
Salim təzkirəsi – 56
Saraynamə – 65
Səba – 42
Səlcuqnamə – 48, 67, 160
Səlimnamə – 55
Səyahətnamə – 55
Səfayi təzkirəsi – 56
Səfarətnamələr – 58
Siracül-qülüb – 29
Sicilli-Osmeni – 9, 33, 57
Surnamə – 56
Süleymannamə – 66

Şair xanımlarımız – 58
Şərhül- Məsabih – 42
Şərhül-məvaqif – 42
Şərhi-Məsnəvi – 55
Şərhi-Gülistan – 55
Şərhi-Bustan – 55
Şərhi-Divani-Hafiz – 55
Şərhi-qəsidəyi-Seyyid Şafi – 66
Şətrəncnamə – 66
Şəfqət təzkirəsi – 57
Şikayətnamə – 48

Tazarrunamə – 26, 47, 64
Tarihi Ali Osman – 48, 55
Tarikül-edeb – 10, 74, 141
Tarikül-edebde eğitim ve öğretim – 10

Tacüt-təvarix – 55
Tarixi Peçevi – 55
Tarixi-əbül-fəth – 66
Tarixi-Rəşid – 56
Tarixi-Cövdət – 58
Tarixi-Osmani – 58
Tacnamə – 66
Təfsiri-Qurtubə – 42
Təfsirül-kəbir – 42
Təfsiri-Kəvaşi – 42
Təziyənamə – 42
Tərcüməi-əruz və qəvaidi – 43
Təvarixi Ali Osman – 48, 55, 66
Təzkirətüş-şüəra – 54
Təzkirətül-övlia – 54, 65
Tərcümanül-mütərcim – 65
Təzkirəyi-şüərayi-mövləviyyə – 56
Təlxisat – 56
Təracümi-əhval – 59
Tərcüməi-təfsiri-Əbül-leys Səmərqəndi – 65
Təbirnamə tərcüməsi – 65
Tərəssül – 65
Təriqətnamə – 66
Tibyani-Nafi dər tərcüməi-Burhani-Qati – 58
Tibbi-nəbəvi – 65
Topkapı sarayı müzesi Türkçe yazmalar kataloğu II cilt – 10
Töhfətül-Hərəmeyn – 55
Türk məşhurları – 9, 44
Türk Edebiyatı Tarihi – 10
Türkcə Divan – 29
Türkcə Quran təfsiri – 66

Vəsilətün-nicat – 32
Vəsilətül-mülük fi əhlil-süluk – 65
Vəlayətnaməi-Osman baba – 67
Vücutnamə – 65
Yasin surəsinin təfsiri – 44
Yusif və Züleyxa – 32
Yumni təzkirəsi – 55

Zici-Elxani – 84
Zübdətül-əşar – 55

Coğrafi adlar

Afrika – 5, 28, 156
Amasya – 7, 20, 21, 31, 33, 72, 73
Amsterdam – 5
Amerika – 5
Anadolu – 7, 20, 22, 24, 26, 27, 46, 53, 54, 59, 61, 64, 65,
66, 72, 125, 128, 159, 160, 164, 178, 179
Ankara – 27
Asiya – 5, 28
Avropa – 5, 14, 28, 30, 58, 120, 121, 122, 156
Azərbaycan – 8, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 28, 55, 65, 69, 70, 81,
83, 85, 118, 121, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132,
137, 142, 147, 152, 155, 157, 165, 166, 167, 178, 179

Bakı – 10, 11, 80, 94, 101, 119, 120, 121, 137, 140, 141
Balkanlar – 22, 59, 159
Berlin – 5
Bizans – 28
Bursa – 29

Çin – 21, 148

Çorum – 121

Ədirnə – 29

Əfqanıstan – 55

Fransa – 42

Gelibolu – 66

Germiyan – 29

Herat – 27

Hindistan – 27, 29, 56

Xarəzm – 53

Xorasan – 27, 28, 83

İran – 24, 25, 55, 62, 74, 82, 152, 159, 160

İstanbul – 7, 20, 21, 28, 42, 65, 72, 73, 75, 119, 121, 122, 123, 138, 139, 147

Konya – 160

Qahirə – 119, 122

Qərb – 22, 27, 41, 93, 164, 174

Qıpçaq – 53

Qustəntəniyyə – 73, 75, 146

London – 5

Mavərünnəhr – 28

Marağa rəsədxanası – 84

Məkkə – 171

Misir – 43, 122, 160

Naxçıvan – 169

Orta Şərq – 16, 18, 20, 70

Orta Asiya – 28, 52, 53, 55, 59, 156

Orxon – 21, 52, 164

Osmanlı – 9, 13, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 40, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 72, 73, 74, 76, 90, 156, 157, 160, 163, 164, 167, 177, 179

Paris – 5

Roma – 5

Rumeli – 20, 22, 59, 72

Rum – 110

Sankt-Peterburq – 5

Səmərqənd – 27

Sivas – 7, 33

Şərq – 16, 18, 20, 27, 30, 49, 69, 70, 72, 79, 82, 84, 93, 135, 138, 164, 174

Şərqi Anadolu – 46

Tehran – 119, 123

Turfan – 52

Türkiyə – 8, 10, 19, 26, 40, 42, 74, 80, 83, 90, 100, 119, 126, 128, 138, 140, 141, 157, 163, 164, 178

Vatikan – 5, 31, 74

Varşava – 5

Vyana – 119, 122

Yaxın Şərq – 16, 70

Kitabxanalar

Adnan Ötükən Xalq Kitabxanası – 42

Ankara Milli Kitabxanası Əlyazmalar Kolleksiyası – 41, 122

Avstriya Milli Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü – 122

Böyükşəhər Bələdiyyəsi Atatürk Kitabxanası – 123

Manisa Milli Kitabxanası – 42

Məlik kitabxanası – 123

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Əlyazmalar Kitabxanası – 10, 11, 74, 119, 120, 121, 137, 138, 139, 140, 141

Millət Kitabxanası Ali Əmiri Kolleksiyası – 121

Misir Milli Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü – 122

Nuriosmaniyyə Əlyazmalar Kitabxanası – 138

Vatikan kitabxanası – 74

Yapı Kredi Sermet Çiftər Araştırma Kitabxanası – 122

Əsad Əfəndi Kitabxanası – 44

Fransa Milli Kitabxanası – 42

Həsən Paşa Xalq Kitabxanası – 121

Xidiv Kitabxanası Türkçə Yazmalar bölümü – 43, 122

İstanbul Millət Kitabxanası – 42

İstanbul Süleymaniyyə Kitabxanası, Laləli bölümü – 42,
119, 139, 147, 151

İstanbul Universiteti Ümumi Kitabxanası – 119, 138, 139

Konya Xalq Kitabxanası – 42

Köprülü Kitabxanası – 43

Universitet və institutlar

AMEA akad Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu –
14

Dokuz Eylül Universiteti – 10

Marmara Universiteti – 10

İstanbul Universiteti – 10

Türk dil qrupları

Anadolu Türkcəsi – 26, 64, 128, 164, 178

Azərbaycan Türkcəsi – 126, 167, 179

Qaraxanlı Türkcəsi – 53

Oğuz Türkcəsi – 24, 61

Osmanlıca – 23, 46, 47, 59, 163, 164

Osmanlı Türkcəsi – 20, 22, 23, 25, 59, 61, 72, 73, 165, 164

Türkiyə Türkcəsi – 126, 163, 164

Dövlətlər

Abbasi xilafəti – 159

Ağqoyunlu – 28

Altınordu xanlığı – 27

Bizans imperiyası – 28

Qaraqoyunlu – 28

Osmanlı imperiyası – 13, 22, 156, 163

Səfəvi Dövləti – 28

Səlcuqlu – 164

Şərqi Türk Xaqanlığı – 27

Teymurilər – 28

“Quran”dan surələr

Ali-İmran – 81, 99, 114

Qaf surəsi– 117

əl-İsra – 81, 96, 97

əl-Hucurat – 81, 96, 98, 112, 113

əl-Qələm – 81, 97

əl-Qədr – 99

əl-Mürsəlat – 81, 98

əl-Bəqərə – 81, 99, 112

əl-Maidə – 81, 117

əl-Möminin – 81, 99

əl-Qədr – 99
əl-Kəhf – 117
əl-İxlas – 81, 99
əl-Əraf – 81, 97
əl- Ənbiya – 114
əl- Əhzab – 112, 116
əl-Hud - 115
əl-Vaqiə – 81, 97

ən-Nəhl – 81, 97

ət-Taha – 115
ət-Təğabun – 81, 96
ət-Tövbə – 96

əz-Zümər – 81, 98

Инджи Таваккул кызы Гасымлы

**ТЕКСТОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ТЕКСТ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
«КИТАБИ-ТАДЖИ-АДАБ» АЛА АД-ДИНА ЧЕЛЕБИ**

РЕЗЮМЕ

Данная монография посвящена текстологическому исследованию произведения «Китаби-таджи-адаб» Али ибн Хусейна ал-Амаси Ала ад-Дина Челеби. Монография состоит из Введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во введении обосновываются актуальность и значимость темы, освещается и комментируется степень изученности проблемы, определяются объект, цели и задачи исследования, характеризуются его научная новизна, методологическая и теоретическая основа, а также указывается практическое значение исследования.

Первая глава называется «Эпоха, литературная среда, жизнь и творчество Али ибн Хусейна ал-Амаси Ала ад-Дина Челеби. Эта глава, в свою очередь, делится на два раздела. В них исследована жизнь автора, дана подробная информация о литературной среде, в которой протекала его творческая деятельность.

Вторая глава называется «Произведение «Китаби-таджи-адаб» Али ибн Хусейна ал-Амаси». Эта глава делится на три раздела. Здесь в широком аспекте проанализированы этапы формирования классической тюркской прозы, исследованы идейно-тематические основы произведения «Китаби-таджи адаб».

Третья глава называется текстологический анализ произведения «Китаби-таджи-адаб». Эта глава делится на три раздела. В ней в хронологической последовательности дается научно-палеографическое описание рукописных копий произведения «Китаби-таджи-адаб», исследуются его прозаические и орфографические особенности, а также проводится текстологическое исследование произведения.

В «Заключении» обобщаются итоги исследования и приводятся соответствующие выводы.

Inji Tavakgul Gasimli
TEXTOLOGICAL STUDY AND COMPARATIVE
TEXT OF “KITABI TAJI-ADAB” BY ALADDIN
CHELEBİ

SUMMARY

This monograph is devoted to the textual study of the work “Kitabi-taji-adab” by Hussein ibn Ali al-Chelebi Amasi Aladdin.

Monograph consists of an introduction, three chapters, 8 sub-chapters, conclusion and bibliography. The introduction reveals the importance and prominence of the work, indicating the level of examination of given problem and commentary provided. It also brings out the object of the research, targets and objectives of this research, methodological and theoretic basis, shows practical importance of the research.

Chapter 1 is called the period, environment, the life and work of Hussein ibn Ali al-Chelebi Amasi Aladdin. This chapter, in its turn, is divided into two subchapters. It investigates the period of life of the author, provides detailed information about the environment in which he lived, his life and creativework.

Chapter 2 is called "Prose in Classical Turkish literature and the work “Kitabi-taji-adab” by Ali ibn Hussein al-Amasi”. This chapter is divided into three subchapters. Here, in a broad aspect, are analyzed the formation and stages of prose in the history of classical Turkish literature, are investigated the ideological and thematic foundations of the work “Kitabi-taji-adab” the work is analyzed in the context of the 15th century.

Chapter 3 is called “A textual analysis of the works of “Kitabi-taji-adab”. This chapter is divided into three subchapters. In this chapter, a scientific paleographic description of handwritten copies of the work “Kitabi-taji-adab” is given in chronological order, graphic and typographical features of the work are studied and a textual study of the text is conducted, which is the object of the study.

In the “Conclusion” part are summarized and indicated the results of the conducted study.